

धायनीयवृत्तिमुपजीव्य तत एवात्मानं विश्वविजयिनमभिमन्यमानाः
कामं शब्दान्सङ्ग्रिमाणा अपि तापाख्यन्मात्रयाऽपि पूर्वाचार्यनिर्धा-
रितवेदार्थविचारसरणिमन्ययितुमिति न पाणिपिहितं सच्छास्त्र-
रहस्यविचारणप्रवणान्तःकरणानां मनीषिणाम् ।

यत्तु बोधायनो नाम महर्षिः साक्षाद्वावरायणशिष्योऽतिविस्त-
रेण ब्रह्मसूत्राणि वृत्तिपदव्यपदेश्यव्याख्याननोपबृंह्ये, तदेव पुर-
स्कृत्य ध्रुत्यर्धजातं निरुधारयन् पूर्वाचार्याः स च सिद्धान्त आधु-
निकैर्मोयावादिभिः स्वीयग्रन्थे पूर्वपक्षरूपेणोपक्षितो हठात्समुत्सा-
दितश्चेति परेषां केषां चित् मेरीघोषेण प्रत्यवस्थानं तत्र विचा-
रसहम् ।

किं श्रीशङ्कराचार्यैः स्वग्रन्थे वृत्तिकारियमतोपदर्शकत्वेनोक्तो
यः शब्दसन्दर्भः स एव भवदीयार्थसिद्धान्ताभिप्रायक आहो स्त्रिदश
पदेति ? नायः मातृयाऽपि भवत्सिद्धान्तस्य वृत्तिकारमतासंस्पर्-
शित्वात् वृत्तिकारो हि कार्यार्थे सर्वेषां शब्दानां सङ्गतिमास्याय
सर्ववेदान्तानामुपासनाविधिशेषस्त्वमातिष्ठते अयमेवार्थः समन्व-
यसूत्रभाष्ये अत्राऽपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिना तत्पक्षोपन्यासपूर्व-
कं निरूपितः नचैतादृशार्थानुसारित्वं सिद्धान्तेऽपि सङ्गतिग्रह-
मिच्छतां भवतां प्रकु युक्तम् । अभ्युपगमे वा साध्यरूपार्थस्यैव
वेदतात्पर्यविषयत्वापत्त्या तस्य पूर्वतन्त्र एव सुनिरूपितत्वात्त-
त्त्रिरूपणस्य निष्प्रयोजनत्वेन ब्रह्मसूत्रव्याख्यानकथेवोदुम्यदपुष्पा-
यिता स्यात् ।

न द्वितीयः अन्यस्य शब्दसन्दर्भस्य भवदीयार्थसिद्धान्ताभि-
प्रायकस्यानुपलब्धेः । एतेन बोधायनीयवृत्तिग्रन्थस्य मायावादिभिः
स्वग्रन्थे निरुक्ततया तन्मूलकत्वेन स्वमतस्थानादित्वाद्योच्यमाणमपि
परेषां निरस्तम् । किञ्चबोधायनीयवृत्तिग्रन्थ एव चैवेदान्तसिद्धान्तो
पजीव्यस्येन ध्रुतितात्पर्यावधारणायाकास्यत अवश्यं तन्त्रान्तरे
ऽनुवाद्यतया दृश्यतया भूष्यतया घोदलेखिष्यत । न च भयन्तम-
तिहाय बोधायनीयामिनयशब्दकदम्बकं वृत्तिरिति व्यपदिशति क-
श्चिदपि तैर्धिकः तत्प्रतिपाद्यमर्थं वा प्रसङ्गविशेषेवेदान्तसिद्धान्त-
स्येन प्रत्यभिजानाति ।

अन्यच्च बोधायनो महर्षिः परमशास्त्रमयः स्वीयगृह्यसूत्रे रुद्रा-
ध्यापजपहोमाचर्चनादिनामितिकर्तव्यताप्रकारं कालाग्निहोत्रोपनिष-

शिवरहस्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेष्वसकृदभ्यस्यमानमेव सु-
विशदमुपदिशन् स्वस्य श्रुत्येकशरणतामेवादर्थयति न पुनः केवलं
पञ्चरात्रागमप्रामाण्यव्यसनिताम् । यदि नामैतदीयैव वृत्तिर्भ-
वदीयवचसां मूलमभविष्यत्तर्ह्यवश्यमेव स्वप्रणीतकल्पसूत्रधर्म-
सूत्रेषु भात्रयाऽपि पञ्चरात्राऽऽगमप्रामाण्यसमर्थनप्रकारोऽनुष्ठेया-
र्थनिरूपणमुद्रयोपालप्स्यत । अथाऽन्य एव कल्पसूत्रादिप्रणेतुर्यौ
धायनाद्वृत्तिकारो यो धायनपदाभिधेयत्वेन महर्षिरिति विधक्षितश्चे-
देवंविधस्य ब्रह्मसूत्राक्षरोपबृंहणसमर्थस्य महर्षेः साक्षाद्वादरायण-
शिष्यत्वेन पुराणेतिहासादौ जैमिन्यादेरिवोल्लेखोऽपेक्षितः । न
चाद्यावधि कुत्राऽपि भूयते ज्ञायते वा यो धायनो नाम ब्रह्मसूत्राणि
भगवद्गीतामीशावास्यादिदशोपनिषदश्च व्याकरोदिति श्रुत्युत भ-
गवान्महेश्वर एव श्रीशङ्कराचार्यनाम्ना भूतलेऽवर्तार्यं व्याससूत्रा-
णि व्याकर्तति तत्र तत्र सुस्पष्टमवगम्यते तथा हि शिवरहस्ये ९
अंशे १६ अध्याये कलौ भविष्यतो महेश्वरावताराननुक्रम्य ।

कल्यादिमे महादेवि सहस्रद्वितयात्परम् ।

सारस्वतास्तथा गौडा मिथ्या कर्णाजिना द्विजाः ॥

वाममीनाशना देवि आर्यावर्तानुधासिनः ।

औत्तरा विन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥

शब्दार्थज्ञानकुशलाः तर्ककर्मशुद्धयः ।

जैना यौद्धा बुद्धियुक्ता मीमांसानिरताः कलौ ॥

येदबोधदयाभ्यानामन्यथैव प्ररोचकाः ।

प्रत्यक्षयादकुशलाः शल्यभूताः कलौ णिवे ॥

तेषामुद्धाटनायाय सृजामीशे मर्दशतः ।

केरले शललप्राम विप्रपत्न्यां मर्दशतः ॥

भविष्यति महादेवि शङ्कराख्यो द्विजोत्तमः ॥

उपनीतस्तदा मात्रा वेदान्साङ्गान् ग्रहीष्यति ।

अद्यावधि ततः शब्दे विहृत्य स सुतर्कजाम् ॥

मतिं मीमांसमानोऽसौ कृत्वा शास्त्रेषु निश्चयम् ।

धादिमत्तद्विषयान् शङ्करोत्तमकेसरी ॥

भिनस्येव महाबुद्धान् सिद्धविद्यानपि दुतम् ।

जैतान् विजिग्ये तरसा तथाऽन्यान् कुमतानुगान् ॥

तदा मातरमामन्य परित्राट् स भविष्यति ।

परित्राजकधेयेण मिश्रानाश्रमदूपकान् ॥
 दण्डहस्तस्तथा कुण्डी कापायवसनोऽमलः ।
 भस्मदिव्यात्रिपुण्ड्राङ्गो रुद्राक्षामरणोज्ज्वलः ॥
 ताररुद्रार्थपारीणः शिवलिङ्गार्चनप्रियः ।
 स्वशिष्यैस्तादृशैर्घुप्यन् भाष्यवाक्यानि सोम्बिके ॥
 महत्तविद्यया मिथुर्विराजति शशाङ्कवत् ।
 सोद्वैतोच्छेदकान्पापानुत्साद्याक्षिप्य तर्कतः ॥
 स्वमतानुगतान् देवि करोत्येव निरर्गलम् ।
 तथापि प्रत्ययस्तेषां नैवासीच्छ्रुतिदर्शने ॥
 तेषामुद्बोधनार्थाय तिष्ये भाष्यं करिष्यति ।
 भाष्यघुष्टमहावाक्यैस्तिष्यजातान् हनिष्यति ॥
 व्यासोपदिष्टसूत्राणां द्वैतवाक्यात्मनां शिषे ।
 अद्वैतमेव सूत्रार्थं प्राप्ताण्येन करिष्यति । इत्यादि ।
 तथा कौर्मै पूर्वप्रण्डे त्रिंशेऽध्याये
 करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।
 श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥
 उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिर्दर्शनान् ॥
 ये तं प्रीत्या निपेद्यन्ते येन केनोपचारतः ।
 विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति ते परमं पदम् ॥
 अनायासेन सुमहत्पुण्यं ते यान्ति मानवाः ।
 अनकदोषदुष्टस्य कलेरेव महान् गुणः ॥ इति
 तथा चायु पुराणेऽपि—

चतुर्भिस्सहशिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ।

व्याकुर्धन्यामसूत्रार्थं धृतेरर्थं यथाञ्चिदान् ॥

धृतन्याय्यः स पर्यायः शङ्करः सविता न न । इति

न चैतादृशप्रामाणिकागमप्रथितप्रभावस्य श्रुत्यर्थानर्णायकजैमिनीय-
 न्यायोपबृंहणपुरस्सरं निर्विशेषाद्वैतमिद्वान्तं व्ययतिष्ठापयिषतो
 भगवतो भाष्यकारस्य शब्दसन्दर्भः केचलमुस्मृतयो दक्षरार्थतया
 वा कुण्ठेन सम्माधयितुं शक्यः यत्र हि साङ्गपादयो विप्र-
 तिपद्यमाना अपि संपानारोहणन्यायेन सहकारिणामेव नि-
 र्दिशेप्रब्रह्मपादिनो भजन्ते । ननु कथं सर्वेषां दर्शनानां नि-

विशेषाद्वैतवादसहकारित्व परस्पर विरुद्धत्वात् इति चेदित्य तथा-
हि यन्धस्याज्ञानकार्यत्वं ज्ञानैकानिर्गत्यत्वं चेत्ययमेवार्थ सिद्धान्तत्वेन
प्रतिपिपादयिषितो वेदान्तानां न च साक्षात्परम्परया या तदानु-
गुण्येन सर्वतीर्थकराणामभिप्रेत एवेति सुस्पष्टमेवावगम्यते यथा-
ऽऽह भगवानक्षपादाचार्य सू० २ 'दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञा-
नानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति । दु ख्यादिषु पू-
र्वपूर्वस्योत्तरोत्तरकार्यत्वान्मिध्याज्ञानस्य ससारहेतुत्वं तन्नाशे स-
सारनाश इति तुल्यमन्यत्राभिनिवेशात् दोषनिमित्तस्य मिध्या-
ज्ञानस्य स्वरूप स एवाह 'दोषनिमित्त रूपादयो विषया सङ्कल्प-
कृता' इति । 'तन्निमित्तन्त्वद्यव्यभिमान' इति च । तन्नाशोपायमित्थं
पुनरसूत्रयत् 'मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्रविषयापलब्धि
प्रणायत्प्रबोध' इति । अत्र रूपादिविषयोपस्थापनद्वारा दाया-
दिजनकस्य सङ्कल्परूपमिध्याज्ञानस्य निस्सङ्कल्पनालक्षणेन त-
त्त्वज्ञानेन निवृत्तिर्धोष्यते एव कणभक्षपक्षऽपि सचासन मि-
थ्याज्ञान ससारमूल दग्धेन्धनानलवत्तदुपशमो मोक्ष इति च
तुल्यमेव । तथा साङ्ख्या अपि 'ज्ञानेन चाऽप्यगो विपर्य-
यादिष्यते यन्ध' इत्यज्ञानकार्यत्वं यन्धस्योक्ता 'एव तस्याभ्यासा-
न्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेष । अविपर्ययाद्विशुद्ध केवलमुपपद्यते
ज्ञानमित्यनेनास्मितामहङ्कार ममकार च वर्जयित्वा ऽपरिशेष पुरु-
षमात्रशरीर ज्ञान अज्ञानतत्कार्यनिर्गतकमित्यूचिरे । एव पात-
ञ्जला अपि 'अनित्याशुचिबु दानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्याति-
रविद्या' । 'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशा पञ्च कृशा' । 'अ-
विद्याक्षतमुत्तरेषा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामित्यादिसूत्रे प्रति
पादितानामविद्यातद्भदाना तन्मूलाना च पञ्चविधकृशाना 'योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध' 'तदा द्रष्टु स्वरूपे ऽवस्थान'मित्यादिना निवृत्ति-
कथनेन स्वरूपावस्थितिलक्षणां जीवन्मुक्तिमुपवर्णयन्त साधुस-
म्पादयन्त्यविरोधम् । वस्तुनस्तूभयपक्षे ऽपि 'प्रकृते सुकुमारतर
न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति । या दृष्टाऽस्मीति 'पुनर्नदर्शनमुपैति
पुरुषस्य' । 'वृत्तार्थमप्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वादिति मुक्त
प्रति प्रवृत्त्यदयनवाचन प्रवृत्तेर्मिध्यात्वं गमयति 'न हि द्रष्टुं दृष्टि-
परिलोपो विद्यते प्रिनाशित्वादिति' श्रुत्या तन्मनेऽपि चिद्रूपस्य पु-
रुषस्य दृष्टिलोपाऽऽत्ममत्वात् ततश्च कश्चित्प्रति सत्त्वं कश्चित्प्रत्यक्ष-

स्वमिति च यद्यदावदृष्टेः शुक्तिरजतादौ च तदुभयदर्शनात्प्रकृते-
स्तथास्त्वं सिद्धम् न तु सत्यत्वं दृष्टान्तानुपलब्धेः ।

मीमांसकास्तु नात्मजिज्ञासायां प्रवृत्ता इति न त इहोदाहर-
णम् । यत्तु साधुशब्दाधिकरणो भट्टपादैः “ सर्वत्रैव हि विज्ञानं
संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यता”
मित्यात्मज्ञानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्त्वस्याऽऽस्तिकत्व-
प्रदर्शनार्थम् न तु शास्त्रतात्पर्यं तत्राऽस्तीति । मीमांसाभा-
ष्यकारसमर्थितात्मास्तित्वस्य “ यदाह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मा-
ऽस्तितां नाप्यहदत्र युत्तया । इदंस्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वे-
दान्तनिषेवणेने”ति तैरेव तादर्थ्यप्रदर्शनात् ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः, तत्त्वज्ञानादेव मोक्षः स एव परमपुरुषा-
र्थत्वेनैतद्विषयो भवति सर्वेषाम् तच्च तत्त्वज्ञानमनेकजन्मानुष्ठितशु-
कृतपरिपाकवशाद्विशुद्धचित्तसत्त्वस्य योगानुष्ठानसमाप्तादितैका-
ग्र्यस्यैव पुरुषधौरेयस्य समुपजायते कर्मानुष्ठानं च कर्मस्वरूपाव-
गतिमन्तरा न सर्वाङ्गसुन्दरं सम्भवतीति तत्प्रदर्शनाय प्रवृत्तं
मीमांसाशास्त्रं निरूपिताञ्च तत्र सपरिकरं कर्मस्वरूपभेदाः षोडश-
भिरुच्यते । कर्मानुष्ठाने च कर्मस्वरूपावगतिवत् देहाद्यतिरिक्ता-
मुष्मिकफलोपभोगयोग्याधिकार्यात्मतत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च ब्रह्मि-
यवादीनां इतरेतरवैधर्म्यज्ञानस्य चापेक्षिततया तत्स्वरूपनिर्णयोपयो-
गिप्रमाणादितत्त्वज्ञातं यथावन्निरूपयितुं तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधि-
गम इत्याद्यसूत्रयत् भगवानक्षपादाचार्यः । ये चात्मनो ज्ञानादिगु-
णकृत्यं परमाणुकारणतावादो जगत्सत्त्वत्वमित्यादयोऽर्थो स्ते औप-
निषदसिद्धान्तविरोधिन् इय इदमना अपि न तत्प्रतिपक्षतामदनु-
षते शास्त्रस्य तत्राऽन्तात्पर्यात् लोका हि यथा घटेषु आद्याः सन्तो
देहातिरिक्तात्मा कश्चनाऽस्ति स एव चामुष्मिकफलोपभोकोति
विनिश्चित्य कर्माण्यनुतिष्ठेत् तया किल चिकीर्षितं शास्त्रस्य त-
द्यदि पूर्वमेव जगन्निष्पात्त्वनिरूपणपूर्वकमकर्त्रमोक्तात्मस्वरूपं प्रति-
पाद्यते तर्हि नाहं कर्ता भोक्तावेति निश्चित्य कर्मसु न प्रपतेंत् चि-
त्तशुद्धिपूर्वकस्य ज्ञानोदयस्याभावेन निःश्रेयसाच्च विद्वन्प्रेरित्यौप-
निषदात्मस्वरूपनिरूपणप्रयासमुज्जित्य कर्मानुष्ठानप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
कमनात्मनि देहादायात्मतादारम्यज्ञानं तात्त्विकप्रमाणमावात्प्रच्या-
भ्याहं जानाम्यहं शुक्ली पुष्पीत्यादिमत्प्रकृतिसिद्धमात्मनो ज्ञानादिगु-

णकरत्वं जगत्सत्यत्वादिकश्चाऽनूयते न तु तत्र तात्पर्यमस्ति तात्पर्यरहितस्य चागमस्य शास्त्रस्य वा तेष्वर्थेषु न प्रामाण्यं 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति न्यायात् तथा च नैयायिकानामपि औपनिषदमतं न प्रत्याचिष्यासितम् ।

एवमुपनिषदुपायस्य तत्त्वज्ञानस्य योगानुष्ठानद्वारकचित्तशुद्ध्यपेक्षावत् योगापेक्षाऽप्यस्ति न हि जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादियदिरङ्गमुपायमपहायाऽन्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हतीत्यतो महर्षिणा पतञ्जलिना तत्प्रधानं शास्त्रं विरचितम् न तु पूर्वाङ्केनौपनिषदमतेनास्ति विसंवादः ।

अतएव ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे मतान्तराणां अद्वैतसिद्धान्तप्रत्यनीकानां न सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते अपि तु तेषु तेष्वर्थेषु तात्पर्यं नास्तीत्येव प्रतिपाद्यते ।

यथाऽऽहुः भामत्यां 'एतेनयोगःप्रत्युक्त' इति सूत्रभाष्यव्याख्यानायसरे वाचस्पतिमिश्राः । 'नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते नचैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राऽप्रामाण्येऽप्रामाण्यमशनुवीरन् । नचैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि किन्तु योगस्वरूपतत्साधनतदयान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवैशमन्यन्तरव्यंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्ततया प्रतीयमानमभ्युपेयं यदि नाम न मानान्तरेण विरुध्येत अस्ति तु वेदान्तश्रुतिमिरस्य विरोध इत्युक्तम् तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रात् न प्रधानादिसिद्धिः अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽहस्म भगवान् धार्यगण्यः 'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपर्यं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकं' इति योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणैव गुणा उक्ताः न तु माद्यतः तेषामन्तस्त्रिकृत्यादित्यर्थः" इत्यादिना । साङ्ख्येय अपि आरम्भवादम्प्रतिक्षिप्य परिणामवादमघलम्य सर्वस्य जगतोमायापरिणामत्वात्परिणामपरिणामिनोश्चाभेदादात्मनि च कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां स्वतोऽभावात्मायात्वेन सर्वपदार्थानेकीकृत्यात्मनिष्ठत्वेन मासमानानां सु-

खदुःखादीनां मायात्वात्तस्याश्च तत्त्वज्ञानेन निवृत्तावात्मास्वरूपेण प्रकाशमानः स्वरूपावस्थितो भवतीत्युचिरे । एवमपि अद्वितीया-
त्मतत्त्वस्वरूपं निरूपितं न भवतीति तन्निरूपणप्रधानं वेदान्तशास्त्रं,
प्रवृत्तं तत्र च सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं त्रिकालाबाध्यमात्म-
स्वरूपमेवाऽस्ति परमार्थसत् न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदिति निरूपितं तेन
निरवशेषा कृतकृत्यता सिद्धा भवति अतः परं कर्तव्याभावात् कर्त-
व्यतायाश्च भेदाधीनत्वात् भेदस्य च तत्त्वज्ञानेन निवृत्तत्वात् । सा-
ङ्ग्यादिपक्षे यद्यप्यात्मनि तात्त्विकबन्धोनाभ्युपेयते तथाऽपि ब-
न्धकारणस्यादर्शनस्य तमसोनित्यत्वमभ्युपगम्यते इति तस्यानि-
वृत्तौ तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिरनुपपन्नंति आत्मव्यतिरिक्तमि-
ध्यात्वपक्ष एव कक्षीकर्तव्यः । येषां पूर्वपुण्यपुञ्जपरिपाकमहिम्ना भ-
गवत्कृपाकटाक्षवशेन च निर्मृष्टनिखिलरागादिदोषं स्वभायत एव
प्रत्यक्प्रवणमन्तः करणं तेषां वामदेवादीनामिव गभैवा हस्तामल-
कादीनामिव बाल्ये वाऽध्ययनगृहीतवेदान्तेऽप्य एव वा श्रवणमा-
त्रेण वा श्रवणमननाभ्यां वाऽपरधीनप्रकाशात्मज्योतिः प्रत्यग्भेदे-
नानुभवपथमधिरोहति न तेषां पूर्वोदितसाधनाऽपेक्षास्तीति ता-
न्त्रिप्रति दर्शनान्तराणामनुपयोगित्वेऽपि न वैयर्थ्यं इतरान्त्रिप्रति चरि-
तार्थत्वात् । एवं सर्वेषां शास्त्राणां परस्परविरोधो निराकृतः यदि च
सर्वेषां दर्शनानां सर्वांशे ऐकमत्यमेव स्यात् तथा सति प्रणयनम-
पार्थक्यं भवेत् तत्कार्यस्यैकेनैव कृतत्वादतः कश्चिदंशः केन चिन्नि-
रूप्यते कश्चिदन्येन भूमिकाक्रमेण न हि गङ्गोत्तरीम्प्रति प्रस्थितो
हरिद्वारमप्राप्य तां प्राप्तुमर्हति तथा च सर्वथा सर्वरूपायैः परमा-
त्मा शरणीकरणीय इत्यत्रैव तात्पर्यम् तदुक्तम् पुण्ड्रान्ताचार्यैः 'त्रयी
साङ्ग्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति त्रिभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः
पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्याद्भुजकुटिलनानापशुपां नृणामेकोग-
म्यस्त्वमसि पयसामर्णव इवेति' तथा गौडपादाचार्यैरप्युक्तं 'मृदो-
हविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्वा चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽप्यतप्य
नास्ति भेदः कथञ्चनेति ।

इतरेषां दर्शनानां मौल्यत्वं वेदान्तदर्शनस्योपकार्यत्वं चोक्तमु-
दयनाचार्यैरेवात्मतत्त्वविवेके विज्ञानवादिदूषणोपसंहारे 'न प्रा-
हभेदमयधूप धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्व्याघके बलिनि वेदनये जयश्रीः ।
नां चेदनिन्द्यमिदमीदृशमेव विद्म तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽव-

काश इति । अस्यार्थं ग्राह्यभेद घटादिव्याहार्यै तिरस्कृत्य घटादि-
रूपाकाराभिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः सम्बन्धः कापि नास्ति तद्व्याधके
घटादिवहिरर्थव्याधके ऽद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु व-
लिनि सर्वेभ्यो द्वैतवादिभ्यो बलवति वेदनयः वेदान्तदर्शने जयश्रीः ।
जयोत्कर्षकाष्टा । यौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयस्तदपेक्षया सा-
ङ्ख्यमते जयस्तन्मते आत्मनोऽसङ्ख्यादिस्वीकारात् तदपेक्षयाऽपि-
वैदिकमते, द्वैतमित्यात्वादिसवीकारात् अतो जयोत्कर्षकाष्टा यदि तु
निष्कामकर्मानुष्ठानाद्यस्त न शुद्धः तदा अगणादौ सत्यपि तादृश-
साक्षात्काराभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तथ्यमेव व्या-
घट्टारिकसत्यत्वात्तत्रापाततस्तार्किकादिभिर्विश्वं ब्रह्मवत्परमार्थसत्य-
मिति वक्तुं शक्यं तथागतस्य तु यौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्तभिन्न
जगदलीकमित्येव रूपस्य काऽऽकाश इति । एवमग्रेऽपि शून्यवादिदू-
षणोपसंहारे "अस्तु तर्हि शून्यतैव परमं निर्वाणमिति चेन्न । सा हि
यद्यसिद्धा कथं तदवशेषः विश्वं परतश्चेत्सिद्धा परोऽप्युपगन्तव्यः
स च परो यदि सवृत्तिरयं विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कथं तद-
प्यवशिष्येत असवृत्तिरूपश्चात्परः परतः एव सिद्धावनवस्था स्वयं-
मसिद्धश्चेत्कथं शून्यत्वमपि साधयेत् स्वतः सिद्धश्चादायातोऽस्ति
मार्गेण, तथा हि स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूपं शून्यत्वादेव न तस्य
कालावच्छेद इति नित्यमत एव न देशावच्छेद इति व्यापकमत एव
निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टं तस्य धर्मधर्मिभाजमुपादाय प्रवृत्तेरत-
एव तस्य विशेषाभावा इत्यद्वैतः प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रति-
योनिकमिति विधिरूपं अविचारितप्रपञ्चाक्षेपाच्च शून्यमिति व्यव-
हारः । तथाऽपि प्रपञ्चशून्यस्याऽनुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः सम्बन्धः
न च नायः प्रकाशते इति चेद्वस्तुतो न कश्चित्सवृत्त्या तु गगनगन्ध-
र्वनगरयाराधाराधेयमाय इव विषयविषयिभावात् स च यथा नैया-
यिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शने इति वि-
शेषः तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथ-
मवतरति गगनमित्रं स्वप्रदृष्टघटकटाहकोटरकुटीकादिभिस्तदास्तां
तावत् किमार्द्रकवणिजा बहिरन्विन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थिताय
नात्माऽपि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविणं वाऽनिवर्चनीयव्यातिकु-
क्षिं तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय नीलादीनां पारमार्थिकत्वे" इत्यादि
ग्रन्थेनेदमेवोक्तम् । तथा च यथा ऽऽर्द्रकाणि शूर्पादिपात्रे स्थापयित्वा

पितु पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्यातृत्वेन प्रसिद्धो भगवानुपध्वं. (२) स एव
 च ब्रह्ममीमांसामपि व्याचक्ष्यादिति ब्रह्मसूत्रतृतीयाध्याये ३ पादे-
 'एक आत्मनः शरीरे भावादि'त्यधिकरणभाष्यपर्यालोचनया नि-

गुणान्तरप्राप्तसम्भवेन विधिनिषेधशास्त्रसोचितकर्मानुष्ठानपरिवर्जने नोपपद्येयाताम्
 तद्वैधादेवानुष्ठानपरिवर्जनसमर्थने दुष्परिहरोऽन्वयादयं अनुष्ठानपरिवर्जनाभां तद-
 र्थावगमसदर्थोऽवगमाद्यनुष्ठानपरिवर्जने इति ।

न तून्मो वयं सर्वेषामिव वाक्यानां स्वर्येषोचने कर्मापेक्षा किन्तु तत्त्वमसीत्यादि
 दान्तवाक्यानामिव, विरुद्धयोस्तत्त्वस्य दार्ढ्ययोरेकावधारणस्य योग्यताविरुद्धनिश्चययतामिव
 पृष्ठसंख्यानामसम्पदमानत्वेन विपुलसत्त्वानामेव तादृशयोग्यतावधारणपुरस्सर तादृशभा-
 वदार्थज्ञानीदयायोग्यतावधारणद्वारा कर्मणां वेदान्ताकाङ्क्षयाऽप्येव सङ्कारित
 युक्तमिति चैतत्किं योग्यतावधारणे कर्मणां प्रमाणत्वे नोपयोग्यताप्रतापत्वेन वा
 कर्मणां प्रमाणत्वप्रसिद्धमावात् न तृतीयं प्रमाणत्वं योग्यतावधारणीत्यादि
 व्याघातात् तथाच वेदान्ताविरुद्धितन्मूलन्यायवर्जनेन योग्यतावधारणीत्यादस्य वक्तव्यतया
 वेदान्तवाक्यानामवधारणार्थज्ञानीत्वस्य योग्यतावधारणद्वारा कर्मोपयोग्यस्य कथमपि व-
 त्तुमशक्यत्वाद्वावधारोन्निधानत्रयीपासनादामिव तदुपयोग इति ।

अतुमिव "नन्विह कर्मानुवीधानलये विशेष" इति भाष्यव्याख्यानप्रवृत्तमानतोनि
 वत् सत्तुल्यवादिपूर्वपक्ष इतीकरोति तस्मिन् न्यस्यसन्दर्भे श्रद्धतत्वात्पर्यंततानवबुधा-
 पूर्वपक्षस्य विधानलयेन विज्ञाय च मङ्गता सप्रतिष्ठेन कर्मानुवीधानलयाधिकत्वमश्रम
 इत्यवगतितापर्यवतां सत्तुल्यपक्षमाचार्येणादित्युक्तं एतद्विशेषविशिष्टानां श्रीरामानु-
 जप्रमात्रिणां सुदृढशास्त्रदीपिकाभूमिकायां १३ पृष्ठे कर्मफलत्याग एव त्यागस्यार्थो
 नतु कर्मफलपक्षताम् इत्यर्थे भयवद्भौतावाक्यानि प्रमाणत्वे नोपपद्यन्ते "तत्रैव सति यो
 वेदान्तवाक्यानां सङ्कारितया ऽपि कर्मानुपेक्षाप्रतिपादनपर "न च वाक्यं स्रष्टा-
 रितया कर्मानुपेक्षतइति युक्तं" मित्यादिभामतीनिबन्धे शोध्यन्त्यत्र चिन्त्याधर्म्याधित एव
 ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिबन्धनवदसौतावाक्याविरुद्धावत्यमाणपुलि-
 विरीधाश्च । अत्रैव पराक्रम्यते - इत्यारम्भाविधानां चैव तद्वत्तेरपि नोपायनीयो वै वि-
 द्य एव इति कृतचिन्तो विद्वद्भिरुक्तं नित्यतां सुखमपराक्रमं सुखस्यैव सुखादयो कृता
 रनिपतनीयमाधित सर्वतन्मूलतन्मतामेव प्रख्यापयतीतामनुसरा विद्वांसो विद्वाद्भिरुक्तं ।

वस्तुतो दिवप्रदर्शनमैवेतन् सारस्वतसायनादौ च धुरन्धरताय, एवं विधानां इ-
 त्यप्रत्यासख्युद्धानां पर श्रुत दीक्षाणां तदीयनिबन्धमात्रेषूपसम्भावपि प्रातिस्निकरूपेण-
 न्यय यथावत्प्रकाशयितुं कृतमतिना कालसङ्कोचमिवाचोदास्यते इति धेयम् ।

(१) अपराऽपि सर्वप्रपञ्चनाथा काचन ब्रह्मसूत्रवृत्तिः पूर्वमासीदामस्मिन् तत्र इ-
 ष्टदारण्यकभाष्योपक्रमस्थां "अन्वयस्या इतिराध्याते" इत्येतां पङ्क्तिं 'सर्वप्रपञ्चमा-
 भाविशेषाकरमाह' "अन्वयस्येति" इति वचनवतारदत्तं च सप्रपञ्चितव्याख्यायामानन्द-
 ज्ञानाचार्या ।

धीयते तत्रहि देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वसमर्थनं प्रतिक्षाय तस्य पूर्व-
मीमांसायामेव शास्त्रफलोपभोगयोग्यत्वेन भाष्यकारशवरस्वामिना
समर्थितत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्कोत्यमभिहितस्तत्परिहारः “सत्यमुक्तं भा-
ष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति इहतु स्वयमेव सूत्रकृता
तदस्तित्वमाक्षेप पुरस्सरं प्रतिष्ठापितं इत एव चाकृष्याचार्येण श-
वरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् अत एव च भगवतोपवर्षेण प्र-
थमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः
कृतः इह चेदं चोदनालक्षणेपूपासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्तित्वं
विचार्यते कृत्स्नयास्त्रशेषत्वप्रदर्शनायेति” तदास्तां विस्तरः ।

तदेवं सर्वतीर्थकरसम्प्रतिपन्ननिर्विशेषाद्वैतसिद्धान्तरहस्यं य-
थाघट्टिशदीकृतमपि भाष्यमहानिबन्धेषु कैश्चिदर्याचीनैरुद्गावि-
तानां दोषाभासानां समुद्धरणविधयाऽपूपुनर् पञ्चपादिकाविवर-
णवार्तिकभामत्यादिनिबन्धरत्नप्रणयनद्वारा पूर्वाचार्याः ।

परममीषां निबन्धानामतिगम्भीरार्थप्रचुरतया तत्प्रदर्शितयु-
क्तिशतैः समूलमुन्मूलितेऽप्यद्वैतविपक्षपक्षे “हते भीष्मे हते द्रोणे
कर्णे च विनिपातिते । आशा बलवती राजन् शल्योज्ज्वल्यति पा-
ण्डयानिति” न्यायमनुहरमाणान् “निर्विपणाऽपि सर्पेण कर्तव्या
महती फणे”त्युक्तरीत्या पुनरपि सिद्धान्तसिद्धमर्थं प्रतिक्षेप्तुं प्रत्यव-
स्थातुकामांश्च तादात्त्विकान् न्यायामृतादिग्रन्थप्रणेतृन् व्यासार्थप्र-
भृतीन् दुर्वादिनः समालक्ष्य विपक्ष विपमौपधमिति न्यायमनुस-
न्धायान्यादृशीमेव निर्वचनप्रक्रियां पुरस्कुर्वाणाः शकलीचिकीर्षवः प-
रोक्तीः प्राणैपुरद्वैतसिद्धिप्रमुखान् घञसारमयाश्रियन्धान् सर्वद-
र्शनाचार्यश्रामन्मधुसूदनसरस्वतीसूरिवराः । यदीयमहिम्ना पुरन्द-
रकरीवसृष्टकुलिशक्षुण्णा इवाद्रिपक्षाः सहसैव व्यशीर्यन्त भेदवा-
दिनां दुरुक्तयः ।

तदनु कश्चिन्मध्वमतानुयायी तरङ्गिणीनाम्ना निबन्धेनाद्वैतसि-
द्धिकारोक्तदूषणोद्धाराय प्रायतिष्ठ तत्सर्वं सङ्कलय्य लघुचन्द्रिका-
वृहच्चन्द्रिकाभिधानाभ्यां व्याख्यानाभ्यां गौडब्रह्मानन्दमिश्रुस्समू-
लघातं निराकरोत् । अथ चनमालिमिश्रनामा कश्चिद्गौडजातीयः
कानि चिद्दूषणान्युद्गाययामास तदप्यद्वैतवैजयन्त्यभिधेन निब-
न्धवरेण पण्डितसार्वभौमस्त्र्यम्बकणास्त्रिवरः साधु निरास्पदिति
हि वृद्धप्रयफट्टपारम्पर्येण धूयते । उपलभ्यन्ते च तेते ग्रन्थास्तत्त-

तस्यलेपु तानालोचयद्भिरेतच्छक्यते ज्ञातुमिति न तद्विवेचनाय प्रयत्यते ।

तमिममर्थमतितरां बहुशास्त्रप्रशास्त्रं सूक्ष्मधियामपि बुरुहम-
भिधाय सङ्क्षेपतोऽद्वैतसिद्धिग्रन्थप्रमेयजातं पदैरतिसङ्क्षिप्तैस्स-
ङ्गुल्लभ्य स्वप्रणीतव्याख्यानेन तदेव विशदीचिकीर्षुः प्रणिनायाद्वैतसि-
द्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहामिधं निबन्ध विपश्चितामपश्चिमः श्रीसदान-
न्दव्यासवरः ।

सोऽयं कदा कतमं जनपदं जन्मनाऽलक्षकार किञ्चाकार्यो-
दिति जिज्ञासायां प्रामाणिकजनमुखाद्यथाऽवगतं तथैव पुरस्करो-
मीतिहासरसिकानां प्रमोदजननाय ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहकारोऽयं सुगृहीतनामधेयः
श्रीसदानन्दव्यासवरः पञ्चगौडान्तर्गतसारस्वतब्राह्मणकुललब्ध-
जनिः (पञ्जाय) पञ्चनन्दप्रदेशान्तर्गत (जिला) राधलपिण्डीन-
गरसन्निहितकुन्धीलाभिधप्रामवास्तव्यो बाल्य एवाधीत्य शास्त्राणि
पौराणिकीं वृत्तिमाश्रितस्तदेयीयेन गोरणेनामकप्रामलब्धजनुपा-
नानकसम्प्रदायानुसार्युदासीनसाधुना श्रद्धियजार्तीयेन बाधाराम-
दयालुजीत्यभिधेयेन सार्द्धमेवायं पौराणिकीः कथाः आवयन् श्री-
काशीमाययौ ।

साधुरपि तद्देशेऽत्यन्तं सुप्रसिद्धस्तत्रत्यजननायाः परमादरभू-
मिरसीत् । यदीयशिष्यपारम्पर्यक्रमायातो मठ स्वग्राम इव श्री-
काश्यामपि सकरकन्दगल्लीतिप्रथितस्थानेऽनुवर्तमानोऽद्यावधि दृश्य-
ते । यत्र किल तच्छिष्यैस्तदीया पापाणमयी मूर्तिरस्थाप्यत ।
अधिवसत्यस्मिन् श्रीकाशीं कदाचिदमृतसरनगरस्य काश्चिद्धनी
श्रीकाशीयात्रासम्पिपादयिषयाऽत्र समागतो बहुल द्रविणमस्मै
साधवे भक्तिपूर्वकमुपायनाचकार । परमसौ नितरां विरक्त एका-
ग्र्यि काकिणिकामसस्पृष्टश्चेत् तस्मै द्रविणजातं व्यासवराय स-
मर्पयामास भवोच्चयाद्यैः कथा परिसमाप्यतामिति ।

तदनु तन्निदेशानुसारं परिसमापितपौराणिककथाग्रसङ्गोऽपि
व्यासवरोऽयं काशीवासिथद्बालुजनानामनुरोधेन यमघटोपकण्ठं
(बालूजीकी फरस) नाम्न कुसुमोद्यानमण्डिते श्रीभगवन्म-

* तदेवेतस्मान्न खलु किञ्च व्यासवरकामावधनपवित्रमिति श्रुतं पर व्यासवरशि-
ष्यरामदयालुबासिनाय सन्तं भगवत्तिसुषानकोदधिरित्तरहाप्यादितचेतसा पुरा

न्दिरे प्रारभत महाभारतकथाः आवयितुम् ।

अथैवं व्यतीतेषु कतिचिद्वायनेषु पतञ्जातीयो रामकुमारनामा
ब्राह्मणः स्वदेशादत्राऽऽगत्य निर्वृत्य च तीर्थप्रयुक्तकार्यजातमेतद्व-
दनारविन्दान्नि.सरन्तीः सुधासहचरीः कथाश्चिरं शृण्वन् स्त्रीय-
विनयसौशील्यादिगुणगणप्रभावेण व्यासवरमनःप्रमोदमजीजनत्
ततः परं व्यासस्तदीयगुणगणगौरवाकृष्टचेतास्तत्पुत्राय धनपति-
नाम्ने प्रभूतद्रविणसमर्पणपुरस्सरं स्वकीयां कन्यां ब्राह्मेण विधिना
प्रादात् अपाठयच्च शास्त्राणि सपरिकर, यत्प्रसादेन धनपतिर्बाल्ये-
ऽधीतयवनभाषामयप्रबन्धस्तत्र परं प्रावीण्यमुपगतोऽनाघात-
शास्त्रगन्धोऽपि शास्त्रे महापण्डितो बभूव । प्राणैषोच्च तानाशा-
स्त्रीयान्निबन्धान् ये नामाद्य लोके प्रसिद्धास्तदीयवैदुष्यपरिष्ठा-
यका व्यासवरपाठनकौशलसाक्षितामावहन्ति । तेष्वन्यतमाः क-
तिपयेऽस्माभिरुपलब्धास्त्वेते ग्रन्थाः (वेदान्त परिभाषाटीका)
(माधवीयशङ्करदिग्विजयटीका) (व्यासवरप्रणीतशङ्करदिग्वि-
जयसारटीका) शङ्करविजयबुन्दुमि नाम्नी) (श्रीमद्भागवतदशम-
स्कन्धान्तर्गतसप्तमोऽध्यायीव्याख्यानं) निवृत्तिपरतयोपवर्णितायै
विदुषां हृदयङ्गमम् इत्येवमादयः । (३)

अथ कदाचित् काशीनिवासकृतसङ्कल्पेन “श्रीमन्तपेशवे” इतिम-
हाविरुदशालिना श्रीमदमृतरावमहाराजेन बहुकृत्यः प्रार्थितोऽपि व्या-
सवरायदा नालञ्चकार तदीयभयनम् तदा पञ्चात्स्वयमेव महाराजो
व्यासवरमुखोद्गीतकथाश्रवणेनाऽऽत्मानं कृतार्थयितुं तदेव मान्दरमा-
जगाम । तदानीं तत्र महाभारतीयद्रोणपर्वकथाप्रसङ्गस्तमवर्तत
आसीच्च महाराजसमास्तारपण्डितैः साकं महान् शास्त्रीयविचार-
कोलाहलः तदा निखिलशास्त्रेभ्यतिविचक्षणमतिप्रगल्भचकारमेनं
निरीक्षयातिमात्रं प्रमोदमानमानसस्तवहुमानं मुक्तामालाद्यनेकवि-
धमहार्दणैरर्हपाञ्चकार ।

अथचनङ्कमनेन परमेश्वरीदत्तव्यासेन च कमेच पौराणिकपदमपिहायाभाषणं नामा-
दिषपुरावेतिहाससम्बन्धिनः श्रीवृजभट्टयानन्दकारिण्यः कथाः ।

† शङ्करदिग्विजयसारम् १८२६ वैकशीये वर्षे व्यासवरीय समुपनिषदः तद्याख्या
च धनपतिपुरिषा १८६० वैकशीये वर्षे निरमीयत ।

(१) चण्डीऽव्यासीव्याजाता व्यासवरस्य परमेश्वरी ब्राह्मेणु मातोवशीलः सम-
जायत विष्णु धनप्रभाषावयववत्तु तताभाषस्ततएव स्त्रीयं कार्यं निर्वर्तयतिस्तेति मुदते ।

एवं कियन्तमप्यनेहसमतिवाहयानि व्यासधरे दैवबुद्धिपाका-
 स्वनपण्डितगरीरे भामयः क्रमेण पदमध्यतिष्ठत् । तदीयपत्नी स्व-
 भर्तारं रोगाक्रान्तफलेचरं विलोक्य समुपजातत्रासा तमेवं पृष्टवती
 नाथ ॥ कथमितः परं मयावर्तितव्यमिति । सा तु स्वपितरमेव पृ-
 ष्ठेति भर्त्रा समादिष्टा तथेति पितरमपृच्छत् । जनकस्तु तामिदं-
 मेवाऽऽहस्म भया तु त्वमन्यस्मै प्रदत्ता नास्ति त्वयि मामकीनं ले-
 शतोऽपि स्वत्वं त्वद्भर्ता त्वां यथाऽऽदिशेत्तया त्वयाऽनुष्ठेयं परमिदं
 निश्चयेनावधार्यैयधोभयकुलं कलङ्कुशङ्काऽपि न सम्भवेत्तथा खलु वर्ति-
 तव्यमिति । सा तु स्वतातपादोपदेशं हृदये निधाय पतिं हृदये-
 नाऽऽराधयन्ती पत्यौ कालधर्ममुपेयुषि सपदि सर्वतो विमुक्तसङ्गा
 सहगमनविधिना ज्वलनं प्रविशेश । पत्तां विपमां दयामुपसम्प्राप्य
 निर्धिष्णचेताः पूर्वं विरक्तोऽपीदानीमितिमात्रं विरक्तिमुपगतः प्र-
 तिद्वादशीदिनं श्रीमद्वैकुण्ठनिलयश्रीलक्ष्मीरमणोद्देशेन द्विसहस्रान्यू-
 नमुद्राभिरुपकृतसां सर्वोपस्करयुतां विष्णुयस्यां गुणवद्भाषणसात्कु-
 र्ध्वं शेषवद्भविष्यमेवं तीर्थे प्रत्यपादयत् ।

अथ निष्पादितसकलकृत्यः पारिवार्यावलम्बनेन ब्रह्मभूयः श्री-
 मणिकर्णिकातटसीम्नि निर्माय शिवालयं संस्थाप्य च शिवालयं त-
 त्रैव निवसन् पुरस्कृत्य चिराभिलषितं पारिवार्यं ब्रह्मभावमाप्त
 साद ॥ एतस्य स्थितिकालस्त्वेतदीयशिवालयोत्कीर्णविलासेनाद्भ-
 यति विस्पष्टः तथाहि—

॥ अस्ति श्रीकुशलार्पिसम्भवकुलक्षीराब्धिलब्धोद्भव-
 श्रीभारस्वतशीतरश्मिधिसद्वंशावतंसो भुवः ॥
 श्रीसिद्धिस्तमलञ्जकार विपुधो जातोऽसिधिरस्ततः
 सन्तानेऽस्य वसन्द्नामतनयो जीवन्द्नामाऽभवत् ॥ १ ॥
 दिक्प्रान्ताऽऽश्रान्तकीर्तिर्गुणिलिनचनीश्रीविधायेकसभा
 देवराभाष्यपद्मालयममलमतिं प्राप यस्माद्बभूव ॥
 कीर्तो कर्पूरकुन्दोत्करकुमुदवनीकान्तकेलीसधर्मा
 धर्मानन्दैककर्माद्भुतगुणनिपुण श्रीसदानन्दशर्मा ॥ २ ॥
 सोऽयं चारुगरीशमौलितटिनीतीरे शके वैक्रमे
 रामपुष्टिपभूमिते १८५३ सितदले मासे तपस्य अिते ॥
 पञ्चम्यां स गुरौ वृषोदय इमं श्रीमत्समुद्यत्सदः
 शोभासलसदैन्वुशेखरशुभप्रासादमासादयत् ॥ ३ ॥

वासिष्ठेश्वरयामदेवमहितेशोदग्दिशि श्रीहरि-
 भन्द्रेशादनुदक्षिणं गणपती संनैशचिन्तामणी ॥
 यौ तौ व्यक्तयराविवाऽऽप सुधिया गौरीहरिग्रहयुग्-
 मक्तानामभयद्वुरग्रतकरः श्रीशङ्करः स्थापितः ॥ ४ ॥

एतत्प्रणीतग्रन्थास्तु (अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः सव्याख्यः)
 (स्वरूपनिर्णयः) (महाभारततात्पर्यप्रकाशस्सटीकः) (रामायणतात्पर्य-
 प्रकाशः) (गीताभावप्रकाशः) (भारतसारोद्धारस्सटीकः) (दशोपनिष-
 तसारस्सव्याख्यानः) (प्राचीनशङ्करदिग्विजयसारः) (प्रत्युक्तत्वचिन्ता-
 मणि) रित्येधमादयः । तेभ्यस्तद्वन्धस्यातिदुरुद्धकर्कशजटिलविषयग्रन्था-
 ध्ययनेऽसमर्थानामनायासेन तत्रत्यप्रमेयजातमवयुभुत्सूनां पर-
 मोपयोगितामयधार्य नानाविधप्राचीनग्रन्थसम्पादनैकरसिकेन श्री-
 मता गोविन्ददासमहाशयेन प्रेरितश्चाख्ययासंस्कृतसीरिजनामक
 पुस्तकावलीकार्यसम्पादकः श्रीयुतहरिदासगुप्तो भूयोभूयो मां विज्ञा-
 पितधानेतद्वन्धस्य सुपरिशोधनद्वारा प्रकाशने । तदहमेतत्कार्यस-
 म्पादनाय प्रवृत्त एतत्पुस्तकशोधनकाले श्रीयुतगोविन्ददासमहाश-
 यप्रवृत्तं पुस्तकं मुद्रणकार्यं उपयोज्यापरं तैरेव प्रदापितं काशिक-
 राजकीय (१) संस्कृतपाठशालासम्पादशोधपुस्तकस्थाने संनिवेद्यैवं पु-
 स्तकद्वयमासाद्य सम्यक् परिशोध्य क्वचित् टिप्पणीमपि वि-
 निवेद्य च परिसमापितवानस्मि श्रीजगदीश्वरप्रसादादेतत्कार्यम्
 निवेदितवांश्चास्मि भूलश्लोकाद्यपादानामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं
 विषयसूचीं शुद्धिपत्रं च ।

एवं सपरिष्कारं संशोधितेऽपि ग्रन्थे मामकदृष्टिदोषात् सीस-
 काक्षरयोजकदोषाद्वा समुपजातं स्वालित्यमुपेक्ष्य गुणैकपक्षपातिनो
 विद्वद्वा महाशया नयनार्पणप्रसादेन मामनुशुद्धीरन्निति कामं वि-
 श्वसिमि ।

बहूपकृतश्चास्मि एतद्वन्धकर्तृजीवनवृत्तान्तादिवोधनद्वारा का-
 शीस्य-रणवीर-संस्कृतपाठशालायां व्याकरणाध्यापकपदमलङ्कुर्वा-
 शौर्मदीयमित्रवरधीमदनन्तरामपण्डितैः ।

प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान्विश्वेश्वर इति
 तमेव सर्वभावेन प्रार्थयमानो विरमामीति शम् ।

आवणशुक्लाष्टम्यां ८ भृगौ

संवत् १९६०

श्रीकाश्याम् ।

जटापाठ्युपनामको
 लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः

(१) एतत्पुस्तकं तु साधारं ग्रन्थकर्तृदृष्टाविविधतमतीवशुद्धं चैतत्पुस्तकं काशिकराजकीय
 पाठावलीयपुस्तकावलीयाध्यक्षितयौविश्वेश्वरोपसादेन ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहस्थश्लोकाद्यपादानाम-
कारादिक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

अ

पृ० श्लो०

अकार्यकारणाद्व्य	११०	१४
अखण्डार्थपरं चाक्यं	१०९	१२
अखण्डार्थं द्विधा तच्च	१०७	३
अगृहात्वेयं सम्यग्ध-	१४३	२९
अङ्गि स्यात्तत्र निर्णीतो	२१८	६५
अचिन्त्यं शब्दसामर्थ्यं	२७	८५
अतस्यावेदकत्वेऽपि	९३	१६
अतस्त्विहानिपधोऽपि	६	१०
अतो न तुच्छतापत्तिः	६	१२
अतोऽनुमानशब्दाभ्यां	२६	८१
अतोऽवबोधकारणेन	२७	८७
अतोऽवृत्तेः पुरा दृश्या-	४२	३८
अतोऽन्तः करणाध्यासात्	८७	८९
अतो वाक्यार्थवैशिष्ट्ये-	१११	१९
अतो नैवोत्तरार्द्धेऽपि	१७९	४०
अतोऽन्यदार्ते नेतीति	१९१	७२
अतस्तत्र धृतैरस्ति	३५	१७
अतः सत्यामविद्यायां	४६	५६
अतः काल्पनिको भेदः	१६८	३
अस्तु वाऽस्वप्रकाशत्वं	१२	३५

अस्ति प्रतीयमानत्वं	१५	४५
अस्ति चेदान्ततात्पर्यं-	२०७	१९
अत्यन्तासत्यपि ज्ञान-	२७	८६
अत्राऽन्यताभिधानेऽपि	१६२	८४
अर्थावच्छिन्नमेवाऽस्ति	४०	३३
अथ योऽन्यामिति धृत्या	१३४	२
अर्थज्ञानार्थकत्वेऽप्य	२११	३८
अर्थक्रियासमर्थत्व-	२३२	४८
अर्थोपलक्षितं भानं	१३	३९
अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्	२	२
अद्वैतं धृतितात्पर्यं	३	४
अद्वैतसिद्धिपरिशीलनतो	२००	२
अद्वैतपरचेदान्ता	२७	८९
अद्वैतैकपरत्वात्	६६	२५
अद्वैतसिद्धिसिद्धान्त-	२४०	७३
अधिष्ठानात्प्रोक्तत्वं	५०	६९
अध्यस्तप्राप्तिं प्रत्यक्षं	२६	८४
अध्यस्तत्वादविद्यायाः	५०	६८
अव्यक्तेऽपीन्द्रजालारा-	५३	७८
अध्यस्तत्वंऽपि द्वैक्य-	१००	४४
अध्यासे स्याद्विदं रूप्यम्	३६	२०
अध्यासे वाऽथ बाधायां	३६	२१
अतन्यशेषमिध्यात्य-	३८	२७

अनन्तत्वादिरद्वैत-	१३८	१३	अवाधितास्पदत्वेन	६७	२८
अनादित्वेन चाऽविद्या-	४९	६७	अवाधितत्वं सन्दिग्धं	३५	१५
अनादिभायरूपैक-	७०	३४	अवाध्यत्वं हि वा सत्त्वं	९४	१७
अनादिमायया सुप्तो	६६	२६	अवाध्यत्वं स्वकालेऽस्त्य-	१०३	५७
अनाद्यभायभिन्नत्वं	७४	५१	अमान्मिथ्यैव रजतं	९१	६
अनाद्युपाधिनाऽनादि	१९७	९२	अग्नान्तत्वादयो धर्मा	१७२	१५
अनिर्वाच्यतया भेदो	१६५	९५	अभेदेऽपि धियोवृत्ति-	१११	२०
अनुसन्धातुनाऽपीष्टा	१७६	२८	अभेदे भेदमारोप्य	१६६	९७
अनेकाऽज्ञानपक्षे तु	४७	५९	अमुष्यार्थं तथा ऽन्यार्थ-	२२	६६
अनेकशक्तिका ऽविद्या	२३२	४७	अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्	१९३	७६
अन्यशेषममुष्यार्थं	२२	६४	अवस्थावदभिज्ञैवा-	४७	५८
अन्यथाऽनन्तनियम-	५८	९९	अवच्छेद्यांशमादाय	७८	६७
अन्वितं कारणत्वं स्यात्	७१	३७	अवाच्याशब्दमस्पर्श	१६२	८५
अन्ययव्यतिरेकाभ्यां	१००	४२	अविद्योपाधिको जीवः	४६	५१
अन्यशेषतया तेषां	१२७	७५	अविद्यायोनयोभावाः	६५	१८
अन्यशेषतया मिथ्या-	३८	२७	अविद्योपाधिकं सुप्तौ	८३	८०
अन्यशेषतया नास्ति	१३३	९९	अविद्यायां तदध्यस्ते	८८	९३
अन्यदेवेति गो भ्रूती	१३९	१७	अविद्यातत्कृतं बन्ध-	१०५	३६०
अन्तरित्यादिस्तुत्रेषु	१४०	२२	अविशिष्टमपर्याया-	१०८	९
अन्तर्भावास्तदानन्दे	२३८	६७	अविद्यासिद्धसाक्षित्वा-	१३३	९८
अन्तर्याम्यमृतोद्योय	१९२	७३	अविद्याविनिवृत्तिश्च	१६७	९९
अन्त्यह्वानस्य नाशोऽपि	२२५	२४	अविद्याध्वस्तिमोक्षस्य	१७५	२४
अपवादाऽपवादेत्या-	२४	७४	अविद्यात्मकबन्धस्य	१७६	२७
अपरग्रह्यधिपया	१२८	८२	अविद्यादिनिवृत्त्यात्म-	२१७	६४
अपरोक्षेऽपि पञ्जादौ	२०४	१३	अविद्यास्तमयोमोक्षो	२२८	२७
अपरोक्षधियो हेता-	२१४	४७	अविद्यायां विनष्टायां	२२९	३४
अपरोक्षप्रमामास	२३२	४९	अविद्याध्वस्तिरप्येका	२३७	६२
अप्रमेये ऽनुमानस्य	१७३	१७	अवेद्यत्वे ऽपरोक्षैक	१३	३७
अप्रसिद्धविशयत्वा	१७२	१४	असद्विलक्षणं विश्व	२९	९५
अप्रसिद्धविशेषत्वा	१७३	१९	असम्भावितदोषस्या-	१९	५५
अप्रत्यक्षतयेशस्य	१७०	१०	असन्दिग्धाविपर्यस्त-	१४३	२८
अप्रामाण्यप्रसङ्गोऽपि	३८	२५	असदेवममाद्भ्य-	९७	३२

असत्त्वं निःस्वरूपत्वं	९५	२३
असत्या अपि धीवृत्तेः	२२४	१७
अस्त्वव्याघातकैरेवं	१६९	७
अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य	१४९	४८
अहमर्थागतस्यैव	२२८	२८
अहङ्कारोऽस्त्यविद्योत्थो	८२	७८
अज्ञानस्य स्वकार्येण	८	१८
अज्ञातस्यादिभेदेन	३५	१२
अज्ञातत्वं मतं माना-	३५	१४
अज्ञानसाधकत्वात्	४३	४१
अज्ञानध्वंसियोधस्य	५९	२००
अज्ञानाच्छुद्धिचिदातोः	६८	३०
अज्ञानस्य जगद्वेतोः	६४	१७
अज्ञानभ्रमयोर्भाष-	७०	३६
अज्ञानानाशयस्येऽप्य	७२	४१
अज्ञाने माधुर्यं ऽस्मिन्	७३	४९
अज्ञानानाशयस्येपि	७७	६३

आ

आनन्दैकरसं ब्रह्म	१०६	१
आनन्दाद्यात्मना तस्या-	४९	६४
आनन्दादेस्तु नित्यस्यात्	१२८	८०
आनन्दाद्या इति न्याये	१३४	३
आपातदर्शनं यस्मात्	११७	३७
आपातदर्शनं तत्र	२११	३९
आमाससाम्यं नाप्येषां	१७	४८
आत्मन्यारोपिता बुद्धिः	१९९	९६
आत्मैवेदमिति श्रुतं	१३३	९६
आत्मैक्यज्ञानवाध्यं तत्	५१	७४
आत्मनः स्वप्रकाशत्वं	१५९	७४
आत्मेद्यास्य यतोऽज्योतिः	१५९	७५
आरोपितगुणादेस्तु	१६३	८९

इ

इति सिद्धान्तसारे श्री-	१०५	१
इति सिद्धान्तसारे श्री-	२१८	६६
इन्द्रियद्वारतश्चित्तं	४५	५०
इन्द्रोमायाभिरीयेत	२३२	४५
इदं रूप्यमिति ज्ञानं	१००	४५
इहत्वेकतरस्या ऽस्ति	१३१	९२

ई

ईश्वरस्तु सदायास-	१२८	७८
-------------------	-----	----

उ

उपक्रमोपसंहृत्यो	३५	१३
उपपादनमेतेषां	४६	५५
उपलब्ध्यस्वरूपस्या	२२०	७
उपाधेः कल्पितत्वेन	१७५	२५
उपाधेः प्रतिविम्बैक-	७६	५९
उपाधिभेदभिन्नोऽर्थो	१२६	७०
उपासनादिसंसिद्धौ	१४७	४०
उभयातात्त्रिकत्वं ना	८९	३००
उभयाधधिराहित्यं	१४८	४३
उपास्यतस्यसिद्धौ धा	१४५	३५
उपास्तिविषयस्येऽपि	१३५	४
उभयोरप्यनादित्या	८१	७५

ए

एकस्मिन्नपि चैतन्यं	६६	२४
एकधैवेति घेदान्तः	३७	२३
एकधैवानु द्रष्टव्य	११४	२८
एकमेवाद्वितीयं स	५४	८५
एकजीवमते सधो-	१७६	३१

एक एव हि भूतात्मा	१९३	७८
एकत्वभेदाभावादेः	११५	३१
एकचिज्ञानतः सर्व-	१५२	५७
एवमानन्दभिन्नत्व-	१३	४०
एवमन्येऽपि मिथ्यात्वे	३३	७
एवमेकैकशब्दस्या	१२३	५७
एवमन्यत्र वेदान्ते	१९०	६६
एवं च तत्त्वमस्यादि-	१२५	६६
एवं च सत्यनिर्गोच्य-	९५	२२
एवं प्रत्यक्षतः प्राप्त-	१७०	९
एवं जडेशभेदेऽपि	१७७	३३
एवं जडानामन्योन्य	१७८	३६
एवं नकृतहान्याद्या	२००	९९
एवं तत्त्वमसीत्यस्य	१२६	६९
एवं व्ययस्थिते ब्रह्म-	२०१	२
एवं समाहितं सम्यक्प-	१२३	६९
एतन्नयनिषेधेन	५७	९५
एषोऽणुरितिवेदान्ते	१९८	९५

ऐ

ऐन्द्रजालिकघनेने	२९	९७
ऐक्यमात्रमस्वरूपं हि	१८३	५१
ऐक्यस्य निरपेक्षत्वे	१६८	२

औ

औष्ण्यवृद्धिज्ञानोप्राप्तं	२५	७७
औपाधिकगुणोत्तयापि	१३०	८८

क

कटयग्रैष्टनाद्याऽप	४७	५७
कल्पकोनिष्ठिताद्वैतो	६८	२९
कल्पितानां हि सामान्य-	४८	६२

कल्पितोधर्मभेदोक्ति	१६१	
कल्पितत्वेऽपि शास्त्रस्या	६७	२७
कर्तृत्वमात्मनो नास्ति	८५	८६
काण्डद्वये ततः कोऽपि	२११	३७
किञ्च ज्ञानविरोधित्वं	७४	५०
किन्तु काल्पनिकं भेद-	१७९	४२
केवलो निर्गुणश्चेति	११४	२९
कचित्प्रतीत्यनर्हत्वा	६	११
कृतिसाध्यत्वरूपस्य	२१२	४२

ख

ख्यातिबाधान्यथापत्ति	९२	१२
ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्या	९५	१२
ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्या	९२	११
ख्यातिबाधान्यथासिद्धि	९२	१२

ग

गान्धर्वशास्त्रे षड्जादि	२०४	१२
--------------------------	-----	----

घ

घटाद्याः स्त्रानुगस्फूर्ति	१५	४४
घटादीनां मिथोभेदो	१६४	९१
घटादेः कल्पितस्यैव	१५१	५४

च

चन्द्रे प्रादेशप्रत्यक्षं	१९	५४
चाक्षुषेदमनोवृत्त्य-	१०१	४७
चित्तस्यैकाग्रताद्वारा	२०२	५
चितोऽपि वृत्त्ययच्छंदा-	७७	६१
चितोऽज्ञानाध्ययस्येऽपि	७७	६२
चितोऽप्ययताधिष्ठान-	१४९	४७
चिदध्यस्तत्त्वमिथ्यात्वे	२९	९४

चिदध्यस्तया सर्वे	४४	४८	तथा ब्रह्मात्मनोरैक्यं	१९६	८९
चिदचिद्वन्धिरूपत्वा	८६	८७	तथाऽपिब्रह्मतत्त्वैक्य	२०७	२०
चिदानन्दस्वरूपस्य	१४६	३७	तथा चाद्वैतवाक्यस्य	२२	६७
चिन्मात्रं विषयोऽस्त्यस्या	८०	७२	तथा सदस्तुनोभेद	५६	९१
चिन्मात्राज्ञायने सर्वे	८४	८२	नथाऽऽत्मा स्त्रप्रकाशोऽर्थ	१६०	७८
चेतनश्चेतनानां य	१७९	४१	तथा तत्त्वमसीत्येव	१२६	७१
चेतन्यविषयत्वं वा	११	३१	तथैव मननध्याने	२०८	२८
चेतन्याविषयस्य वा	१५६	६८	तद्वद्विषयं प्रमाणस्य	२०२	४
चेतन्यं स्यादधिष्ठान	१०२	५२	नदङ्गत्वेन मनन-	२१४	४८
चेतन्ये कक्षिपताः सर्वे	१६७	१	तद्वद्व्याप्तेन तत्त्वैक्यं	१९७	९१

ज

जनिफर्तुर्यतांवेति	१५२	५५	तदेवं श्रवणं लिङ्गं	२१०	३५
जडत्वाच्छुद्धधीवृत्तेः	२२५	२२	तदेवं श्रवणस्याऽपि	२१३	४६
जडत्वमपि हेतुः स्या	१३	३८	तदेवं सर्वविश्वस्या-	५४	८४
जडभेदो विजातीयः	५७	९२	तदेवं प्रतियोग्यस्य	१९७	९३
जडानां बाध्यरूपत्वा	१८४	५४	तदेवं इत्यभिधायार्थं	१०५	५९
जाग्रदवस्थां सम्यग्	१४३	३०	तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि	११०	१७
जाग्रदुत्थात्मात्मतारूप-	२२८	२९	तत्त्वमस्यादिगीर्जन्य-	२१५	५४
जिज्ञासासूत्रमूलं स्या	२१९	२९	तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु	१०७	६
जीवन्मुक्तिदशायां स्या-	२३१	४१	तत्त्वमस्यादिज्ञान-	२८	६५
जीवस्याऽनावृत्तत्वे वा	४६	५३	तत्त्वमस्यादिमानं स्या	१८३	५२
जीवप्रज्ञाविभागादे	६२	१०	तत्त्वमस्यादिवाक्योप-	८	१९
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वा	७५	५६	तत्त्वतो नैवमिच्छन्ने	१९४	८२
जीवस्याऽप्यनयाच्छुद्ध	७५	५५	तत्त्वज्ञाननिधत्स्यत्वं	७	१५
जीवाधिताऽप्यविद्या स्त्री	७९	७०	तत्त्वज्ञानं विनाऽधिद्या	५२	७६
जीवेभ्वरमिदा सत्या	१७३	२०	तत्त्वज्ञानप्रवृत्त्यर्थं	६९	३२

त

ततोऽनिर्वाच्यमेवेदं	९८	३७	तत्त्वम्यदार्थनिष्ठं तद्	१०७	४
ततोऽनुमानमप्यत्र	९३	११	तत्त्वसाक्षात्कृतौ शुद्ध्या	१९९	९७
तथादेहेन्द्रियाद्येक्या	८७	९०	तस्माद्ब्रह्म इत्यत्र	२०४	८

तस्मान्नस्त्वमसीत्यस्या-	२१७	६३	त्रिमात्रालम्बनोपाधि	१३६	८
तस्माद्ज्ञानहानिः स्या	२२२	१३	त्रिकालाघाध्यताबोधि	१७९	४३
तस्माच्चित्तप्रकारात्मा	२२९	३२	त्रिकालाघाध्यताद्यैश्चा	११९	४४
तस्मात्स्वरूपानन्दस्य	२४०	७२	तात्पर्यविषये यस्मा	२४	७५
तस्माद्वेति धृतिः प्राह	१४	४३	तात्पर्या विषयत्वेन	१२०	४७
तस्मादध्यक्षयोग्यस्य	१७	४९	तात्पर्यस्यापि सन्देह	२०८	२४
तस्माद्वैतवाक्यं हि	२२	६९	तात्पर्यलिङ्गसंयुक्ता	३४	११
तस्मादाध्यासिकः सिद्धः	४२	३६	तात्पर्यविषये यस्मा	२४	७५
तस्मादैक्यधृतेः सर्व-	१८५	५७	तात्पर्यलिङ्गवशात्स्या	१८०	४५
तस्माज्ज्ञाननिवर्त्यत्व-	६०	३	तात्पर्येण तु सर्वासां	३८	२६
तस्मात्प्रातीतिकं सर्व	६५	१९	तात्पर्ये निश्चितेद्यैक्ये	१८५	५८
तस्मात्साधकसद्भावा-	१३९	१८	तावदेव चिरहास्ये	२३४	१६
तस्माद् बाधकसद्भावा	१४४	३३	तात्त्विके निरपेक्षत्वे	१६०	१००
तस्मात्फले प्रवृत्तस्य	२३३	५४	तारतम्यविनिर्मुक्तं	१३५	९५
तन्मात्रस्योत्तरत्वाद्वा	१०९	१३	स्यागोचिरुद्धरूपस्या	१८३	५३
तत्परत्वात्पुनर्यैक-	१३९	१९	तृणादेर्भासिकाऽप्येया	२२४	२१
तत्परत्वात्परत्वाच्च	२३	७१	द		
तत्परत्वेन सत्यैक्य	१९७	७६			
तत्परत्वेन चाद्वैत	३८	२८	ददामिबुद्धियोगं तं	२४०	७१
तत्र तद्देशकालादि	१२५	६७	दशमस्त्वमसीत्यादौ	२१५	५७
तत्राऽपर्यायशब्दानां	१०७	७	दाष्टान्तिकेऽपि किं ब्रह्म	११३	२५
तत्राद्ये विषयाभासि	४६	५२	बुद्धिवैकतया ज्ञान-	१५९	७६
तत्रोपलक्षणस्यैव	२२०	१३	बुःखाद्यननुसन्धान	१७४	२२
तत्राज्ञानेऽहमज्ञाऽस्मि	७१	४०	बुः खधीर्बुद्धिरूपत्वा	१४१	२३
तथापि जीवन्मुक्तानां	२२९	३३	बुःस्तस्य कल्पितत्वेन	२२९	३०
तच्छक्तिनाशमात्रेण	२३३	५०	बुःखामावस्य चिद्रूपा	२२९	३१
तत्सम्बन्धिपरं ब्रह्मा-	१२४	६२	बुःखामावातिरेकेऽपि	२२८	२९
तत्साधननिरासाभ्यां	३	६	बुष्टोपलम्भसामग्री	९६	२५
तस्याव्याप्तिनं मोक्षेऽपि	१५४	६३	वेदात्मैक्यममे यत्	३०	९८
तन्त्यौपनिषदधृत्या	२१६	६०	देहेन्द्रियादितद्दर्मा	८७	९२
तद्देशतयाकरोमी	१५२	५६	दोषप्रयुक्तमानत्व	१२०	४९
तस्यैवप्रतिदेहं स्या	६५	२२	दोषप्रयुक्तमानत्वा	९१	८

ष्टं तत्ताऽप्यपूर्वत्वा	२१२	४१	न नत्कासेद्वितीयात्र	१३२	९४
दृश्यत्वं सदृष्टिं स्या-	३२	५	न निष्प्रकारकज्ञान	११	३०
इश्याधिष्ठानरूपेण	४२	३७	न निर्धर्मकतायां स्या	१२८	७२
इष्टा गुणाक्रियाजाति	१६३	८८	न प्रत्यक्षाध्विराधाय	२१	६३
इष्टान्ते साध्यवैकल्यं	११२	२३	न पदान्तरवैयर्थ्यं	११९	४५
इयोरध्यस्तनीयत्वा	१०१	४६	न पूर्वतन्त्रवशाऽत्र	१३१	९१
इत्सुपणोति वेदार्थो	१३३	९५	न बुभुत्साप्रयत्नाभ्यां	२१३	४३
इत्सुपणोति पूर्वार्धे	१७८	३८	न ब्रह्मण्यनुमानं वा	१२७	७७
द्विचन्द्रादिभ्रमे यत्	२३१	४२	न ब्रह्मममसत्ताकं	१५१	५२
द्वितीयाद्भयमित्यत्र	१९२	७४	न भूतं सदसच्छब्दौ	९७	१९
द्वैतमिथ्यात्यसिद्धेर्हि	३	५	न भूतकालस्पृकप्रत्यक्ष	७३	४६
द्वौचन्द्रादितिचन्मिथ्या	१७२	३९	न मिथ्यात्वानुमानस्या-	२४	७६

ध

धीवृत्तिस्थितितोमाणा	२२४	२०	न मुक्तिः कर्मणा साध्या	२३९	६८
धीवृत्तिव्यतिरिक्तस्य	४३	३९	न मुक्तेस्तारतम्यं वा	२३५	५८
ध्रुवाद्योः स्याद्भ्रुवा भूमि	६४	१४	न लौकिकं न सामान्य-	१८	५०

न

न यथायमानरूप्यादौ	९१	६	न वा सद्युपरागोऽत्र	९८	३३
न च मर्यादानुमानं स्या	२९	९२	न शुद्धतुच्छयो रेख	११	२८
न च योग्यतया व्याप्ता	९६	२३	न सत्यादिगिरा साक्षा	९०	४
न च ज्ञाने विधिः शङ्को	१३४	१	न समानविशेषादि	१७०	८
न व्यावधारणस्याऽपि	२०८	२६	न साध्यं व्याहृतं वा स्यात्	९३	९
न चाऽप्रयोजकं मिथ्या	४१	३५	न सुषुप्तिगविज्ञानं	७२	४५
न चाऽत्र सदसच्छब्दौ	९६	२८	न ह्यवच्छेदकान्यत्वं	१०२	५१
न चाऽनुमानव्याप्यस्य	२८	९०	न ह्यर्थगतमौल्यप्रशं	४१	३४
न चिन्मात्रं विरोध्यस्यां	७७	६०	न ह्यतात्त्विकरूपे ज्ञे	८९	९९
न वेदनुमद्यव्याप्तिः	७३	४७	न हि मुख्यपरत्वे स्यु	१८६	५९
न चैक्यं देहदेहित्य	१८८	६३	न हि विश्वनिषेधात्मा	३५	१६
न जीवानां मिथोगेदे	१७३	२१	न स्याच्चेदपरोक्षस्य	२१५	५६
न तं विद्वान् इत्याद्याः	७५	५३	नानुमानाद्भिदासिद्धि	१७१	१३

नाणुर्नमध्यमो जीवो	२००	१	निष्प्रकारमपि ज्ञानं	१४४	३२
नाधिष्ठानधियः प्राक्स्था-	५१	७३	निराकारं स्वयंज्योति	१४५	३४
नात्रान्योन्याश्रयापातो	२०९	३०	निर्द्धर्मकतया ब्रह्मा	१६०	८०
नार्यातिरिक्तो ज्ञानोऽस्ति	३१	१००	निःस्वरूपतया तुच्छे	१५७	६९
नार्यान्तर भवेद्बाधात्	९३	१०	नैकत्रोभयमिश्रत्वं	८८	९७
नाय. संस्कारसंख्यातो	२३०	३७	नीरूपस्याऽपि रूपस्य	७८	६४
नाभेदे दृष्टिदृष्टित्व	६३	१३	नेह नानेति वेदान्ते	९९	४१
नासति प्रतियोगित्वं	९५	२४	नेतिनेतीतिवेदान्त	२२१	१०
नासदासीन्नो सदासी	९६	२७	नोपजीव्यविरोधोऽत्रो	१८४	५५
नानुमानमसद्ज्ञाने	९७	३२	नोपजीव्यविरोधोऽपि	२०	५७
नामरूपादिमुक्तः सन्	५७	९४	नोमयत्राऽपि नियतं	७१	३८
नारायणादिशब्देन	१४६	३८	नोवैयधिकरण्यस्या	१७५	२६
नामब्रह्मेत्युपासीत	१३८	१५			
नाज्ञाननाशिकाऽधिद्या	१०२	५०			
निरपेक्षस्वरूपस्य	१६६	९८	परिच्छिन्नत्वमप्यस्ति	१४	४१
नियमः श्रवणेज्ञान	२०४	११	परिक्षितप्रमाणत्वं	२१	६१
नियमादृष्टसाध्यस्य	२०७	२१	परात्परमुपैतीति	१९१	७०
निरंशोऽप्यंघातारोपो	१९६	८८	परमार्थसद्भिन्नत्व	३२	६
नित्यः सयंगतांशोऽय	१९७	९४	परमुक्तौ न भेदोऽस्ति	१८०	४६
निष्प्रकारकयोधस्य	११४	२७	पक्षादीनां हि मिथ्यात्व	३९	२९
निष्प्रकारमपि ज्ञानं	११६	३५	परिच्छिन्नत्वजन्यत्व	१७७	३४
निश्चयोऽमुक्तिफलको	११७	३९	पाके निवृत्ते नो दृष्टा	२२०	४
निर्गुणस्तावदात्मास्ति	१२७	७४	पादोऽस्येति श्रुतौ तद्व	१९५	८७
निर्गुणज्ञानतो मुक्ति	१३७	१२	पाश्चात्पृच्छिपयन्त	२२१	९
निर्दोषपदभावेन	५४	८६	पारमार्थिकभेदस्य	१९४	८४
निर्दिशेयत्वरूपेण	१४१	२४	पारमार्थिकमद्वैतं	२६	८२
निर्दिशेयं परं ब्रह्म	१४२	२६	पारमार्थिकदृष्ट्यातु	५३	८०
निर्दिशेयं न्यतोऽप्राप्ता	२०५	१५	पुमर्थतयंमुखे साक्षा	२२७	२६
निर्दिशेयंऽपि सन्देह-	२०८	२५	पूर्णत्वमपरिच्छिन्न	७	१४
निवृत्तिरारामोदस्य	२२०	५	पूर्वस्मिन्नोत्तरज्ञान	७०	३५
निर्दिशेयं परं ब्रह्म	१२९	८३	पूर्णां नन्वात्मनामाने	८१	७४
निवृत्तसर्वविघ्नान्ते	२२९	३६	पौर्वाप्यापारिहाना	१८२	५०

पृथगात्मानमित्यादि	१३७	११	प्रायत्यमागमस्यैव	२३	७०
प्र			प्राणलोकादिस्फुटिं हि	६४	१५
प्रस्थग्याधात्म्यधीरेव	५२	१	प्रामाणिकत्वं सत्त्वं स्यात्	९४	१४
प्रतीतिमात्रसत्त्वेऽपि	६१	६	फ		
प्रतीत्यभावेऽप्यसतो	९४	१८	फलाद्युत्तनुसन्धानं	२०३	१०
प्रतिकर्मव्यवस्थाऽपि	६१	८	फलव्याप्यत्वमेवेष्टं	१५५	६५
प्रमाणान्यन्तरेणाऽपि	४४	४५	फलाव्याप्यत्वतुल्याधि-	१५५	६६
प्रमाणं श्रुतयोऽप्यत्र	७४	५२	ब		
प्रमाणपृथुपाकृढ-	८२	७७	बद्धमुक्तव्यवस्थापि	१७६	२२
प्रमाणमिह तदास्थ	२१४	४२	बाध्यबाधकयोरैक्य	५६	८२
प्रवृत्तिविषयत्वस्या-	९४	२०	बाध्यं प्रयोजकत्वे स्यात्	९३	१६
प्रभोत्तरउभे युक्त्या	११३	२४	बुद्धेस्तु तद्विशिष्टाया	८६	८८
प्रत्यभिज्ञापदार्थात्	१२५	६८	बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धा	२००	३००
प्रतिषेधक्षये पुंसः	१४४	३१	बोद्धमिन्नार्थकाच्छब्दा-	२१६	५२
प्रथेष्टत्वं च सम्पत्त्ये	१४६	३६	बहुकालाल्पकालादि	२३०	४०
प्रतियोग्यादिसापेक्षं	१६२	६	ब्र		
प्रकाशकर्तृमायाच्चे-	१६०	७२	ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तित्वा-	३२	३
प्रचिनइयद्वक्ष्यस्य	२३०	३९	ब्रह्मवित्परमाप्नोती-	११०	१६
प्रत्यक्षसिद्धसत्त्वं तु	२५	७८	ब्रह्मवित्परमाप्नोती	२३७	६४
प्रत्यक्षमनुमानं च-	९०	५	ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयं य-	२	३
प्रत्यक्षाद्वेदयाक्यस्या-	२६	८३	ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त्यं	७	१७
प्रत्यक्षादिप्रमाणास्य	२७	८८	ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपे स्वा-	१२	३४
प्रतिविम्बस्य विम्बैक-	३९	३०	ब्रह्मज्ञानितराधाध्य-	३१	१
प्रतिविम्बतत्त्वैतन्म्यं	४४	४७	ब्रह्मरूपतया मुक्ते	६२	११
प्रमाणसम्भवादेवा	२७	३१	ब्रह्मणोऽहं मनुष्योऽहं	८७	९२
प्रतियोगित्वमपि तु	९९	३९	ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वे	९३	१५
प्रतियोगित्वमेवैत-	७	१६	ब्रह्मरूपाऽस्तुवाऽविद्या	१०३	५४
प्रवृत्तिहेतुभेदं हि	१०९	१०	ब्रह्ममिदं सृष्टासर्वं	१०३	५५
प्राप्तप्राप्तैकरूपत्वा	२२२	१२			
प्रातिमासिकयस्त्वेष	२२४	१८			
प्रामाण्यं रूपतोऽभिध्या	२०	५९			

ब्रह्माभिन्नतया साऽस्तु	२२१	५२	माया कल्पितहस्त्यादि	४०	३२
ब्रह्मबोधोपयोगित्वं	१२२	५४	मायाविन इवेऽश्व	५३	८१
ब्रह्मवा इदमत्याद्या	१९०	६७	मायैव वा ऽस्त्युपादानं	१५१	५३
ब्रह्मययवाच्येयोविद्वान्	१६३	९०	मानं वेदान्त वाक्यानि	१२६	७३
ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं	१५४	६२	मायो पादानकस्यापि	२२४	१९
ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपा	१५४	६१	मानुषानन्दमारभ्य	२३६	६१
ब्रह्मणो निर्विकारत्वं	१५१	५१	मिथ्यात्वाभावसत्त्वस्य	५	१३
ब्रह्मणो नित्ययुक्तत्वे	६६	२३	मिथ्यात्वं सद्भिर्विकृतं वा	९	२३
ब्रह्ममाये जीवयोनी	१५०	५०	मिथ्यात्वस्याऽपि मिथ्यात्वे	९	२४

भ

भक्तिजेशप्रसादस्य	२३४	५७	मिथ्यात्वसाधकानां हि	१७८	३५
भाह्वार्तिकरीत्येत्य	२३४	५५	मिथ्या भूतेन सम्यग्धी	२०	५८
भास्यास्त्रावृतचिद्वाङ्मा	७६	५८	मिथ्या भूतस्य चोपाधे	१७६	३२
भामत्यान्तु विचारैका	२१०	३६	मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छाति-	३२	४
भूयश्चान्ते विश्वमाया-	२३३	५१	मिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चस्य	५२	७७
भेदो मिथ्याऽस्ति भेदत्वा-	१९५	८५	मिथ्या स्वाप्तरथादीनां	५३	७९
भेदे पराङ्मथतात्पर्यं	१८१	४९	मिथ्यात्वेन निवर्त्यत्वं	५८	९८
भेदानुवादिनी श्रौती	१७०	११	मिथ्यात्वं ब्रह्मसत्त्वात्म	१३३	९७
भेदत्रमाद्यधिष्ठान	१६५	९४	मिथ्यास्ति भेदधीर्भेद-	१९५	८६
भेदखण्डन युक्तीनां	१६४	९३	मिलित्वा जननाच्छब्दे	१२४	६३
भौतिकत्वाद्भिनाशित्वा	८५	८४	मिथोधिरोहरूपस्य	१०	२५
भ्रमत्वं सगुणोपास्ते	१३५	६	मीमांसकोऽप्यपूर्वत्वं	१८२	४८

म

मननं तु धृतायेत्य	२१०	१३२	मुक्तस्य ब्रह्मरूपत्वा	२३६	६०
मनसैवानुदृष्टव्य-	२१५	५३	मुक्तेर्मक्तिगरीयस्त्वं	२३९	४०
मयि ज्ञानं न चास्तीति	७२	४३	मोक्षानुस्यूतरूपस्य	२२२	११
मानान्तरविरोधे स-	२२	६८			
मानान्तरा बाधितत्वा	२४	७३			
मानानपेक्षनिन्देर्हि	२५८	७४			
मान परीक्षितत्वेन	२५	८०			

य

यद्वा स्मृतिपुराणादि	२०६	१९
यद्वा त्रिविधानिदृष्टिः स्यात्	२२१	८
यद्वा ऽज्ञानस्य या सूक्ष्मा	२३३	५२
यद्वा स्वाध्यायनिष्ठस्याऽ	९	२२

यद्वा स्वव्यवहारे स्वा-	११	३२
यद्वा द्वितीयशब्देन	५७	९३
यद्वा द्वितीयशब्देन	५७	१४
यद्वा उस्त्वविधालेशानु	२३१	४४
यद्वा स्वव्यवहारे स्वा	१९४	८३
यद्वा स्वव्यवहारे स्वा-	१५७	७०
यद्वा उत्रयोग्यतास्यन्ता-	१५५	६४
यतो वाचोनिवर्तन्ते	२१७	६२
यत्वेकाकी न रमत-	३६	२२
यत्प्रसादादविधादि	४९	६५
यश्च हि द्वैतवद्यत्र	५९	२
यद्यप्येकं परं लक्ष्यं	११०	१८
यद्यप्यखण्डयाक्यायं	११६	३३
यद्यपि ग्रहचैतन्यं	५१	७२
यन्मदन्यन्न चाऽस्तीह	१९२	७१
यन्मनसा न मनुते-	२१७	६१
यत्स्यलक्षणकं धर्कं	१९६	९०
यथा सत्तोजनिर्नेव-	५४	८२
यथा देहयदादीना	८५	८५
यथा घोषो गभीरायां	१२३	६०
यमाराध्यपरं तत्त्व-	२१९	१
य आत्माध्वस्तपाप्मेति	१३६	९
याऽस्ति तज्जनकार्यं न	१०८	८
यागे गतेऽपि यागस्य	२३६	५३
यावन्मोहं तु मेदः स्या	१९३	७९
युक्तो युक्तश्च यत्रार्थ	१४०	११
येनात्मनाऽपियदुद्विष्टव-	१९९	९८
येनैवोपाधिनायस्य	१७६	३०
योग्यतादक्षमिध्यात्वे	५५	८७
योऽयं प्राणेषु दृश्यन्त	१०७	५
यं शास्त्रं बोधमादाय	२१६	५८
यः सर्वं इति श्रुत्या	१३४	१००

र

रज्जुसर्पादिवद्विश्वं	६३	१२
रज्जु सर्पादिवद्विश्वं	६५	२०
रूपादिहीनकालावे	१८	५२
रूप्योपादानमज्ञानं	८	२०
रूप्यं सद्येव बाध्येत	९२	१३

ल

लक्षणा एक्यसम्यग्ध	११८	४२
लक्षणा समुदाये स्या	१२४	६४
लक्षणा तद्व्याप्तिद्वया	१२४	६५
लक्षणास्वीकृतं शक्ति	१६२	८६
लक्ष्यत्वव्यवहारोऽपि	१६०	८१
लोके वा तत्त्विकत्वेन	९९	४०
लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि	१२३	५८

व

वल्मीकादौ यतो दृष्टं	८९	१
वशीकृते मनस्वेपां	१२९	८४
वस्तुनः यदलक्ष्यत्वे	१६१	८३
वस्तुत्वेऽपि निगंधस्य	५	९
वस्तुतस्तु धुनेरेव	७८	६५
विचारः शब्दशक्त्यैक	२०२	६
विचारस्याऽपि करणे	२०३	७
वाक्यज्ञा चरमा वृत्ति	२१९	२
वाक्यं वेदान्तविज्ञान	२१४	५१
वाक्यं लाक्षणिकत्वेऽपि	१२५	६५
विधिः स्यान्निर्गुणैकालय	२१२	४०
विनिः सारितपुष्पेऽपि	२३०	३६
विषयवाचकत्वेऽपि	२१	६०
विना वृत्तिमविद्याया	११६	३४

विचारस्याऽपि वेदान्त	११७	३६	व्यावहारिकसत्त्वेन	६२	९
वाच्यार्थभेदात्सत्याऽपि	११९	४३	व्यावृत्तिसमसत्ताकं	१२१	५०
वादिनां कुमतप्राप्ता	१२२	५५	व्यावृत्ताकारतोब्रह्मा	११७	३८
वाग्धेनुत्वादिवन्नाऽत्र	१३८	१४	व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं	१२१	५१
विमतं सत्त्वशून्यत्वे	९१	७	व्यावहारिकसत्त्वं स्या	१३७	१०
विश्वं सत्यमिति श्रौतं	३४	१०	व्यावहारिकभेदे-वा	१८०	४४
विश्वसत्यत्ववाक्यस्य	३६	१९	व्यवहारव्यवस्थाऽपि	१६५	९६
विश्वसत्यत्वगीस्तस्मा	३७	२४	व्युत्पत्त्यै मन्दबुद्धीनां	२२३	१४
विश्वस्याध्यासिकत्वेऽपि	४५	४९	वृत्त्युपाकृष्टचैतन्यं	२२३	१६
विश्वोपादानविषया	४९	६६	वृत्तिस्वान्मोहविष्वक्ते	२२६	२५
विश्वमायानिवृत्तिः स्याद्	७५	५४	वृत्तिरूपं न तज्ज्ञानं	४३	४०
विशिष्टार्थैकसम्बन्धि	१२४	६१	वृत्तिः स्यात्सर्वगत्वेऽस्य	४६	५४
विशिष्टविषयोपास्ति	१३५	५	वृक्षस्य स्वगतोभेदः	५६	९०
विकारशब्दाज्ज्ञेयादि	१३२	९३			
विशेष्यांस्तस्य सत्त्वेऽपि	१३६	७			
विचारसमयेऽध्यस्त	१४२	२५	शब्दातिशयहेतुत्वा-	२०३	९
विभेदजनकेऽज्ञानं	१९४	८०	शब्दादेवापरोक्षत्वे	२१४	५२
विशेषणांशस्याग्नेऽपि	१८७	६०	शक्यार्थमात्रबोधित्वं	२२	६५
ग्रीहीनित्यञ्च शास्त्रैक	२०५	१६	शब्दवाच्यं न मिथ्यात्वं	३४	९
ग्रीहिमात्रसमाकार	२०५	१७	शब्दज्ञानानुपाती स्या	९४	१९
विशिष्टपक्षेस्तद्वयोधौ	२०८	२३	शब्दादेवापरोक्षत्वे	२१४	५२
वेदानुकूलतर्कोऽपि	१९	५६	शाब्दिकन्यायवैयम्या-	५५	८८
वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं	५०	७१	शास्त्रेणुम्यायतो ब्रह्म	१३८	१६
वेदान्तध्वन्यादिभ्यो	५२	७५	शुद्धस्याऽधिपत्यत्वेऽप्यु-	२२५	२३
वेदान्ता निर्विशेषे स्युः	१४२	२७	शुद्धं वा वृत्त्यभिन्न्यक्तं	१२	३३
वेदे शकुनिदृष्टान्ते	१८९	६४	शुक्तिरूप्यत्ववद्ब्रह्मा	३२	२
वेदान्तवाक्यजज्ञान	१६३	८७	शुभादिसूचकत्वांहि	३९	३१
व्यावहारिकमिथ्यात्वं	१०	२६	शुद्धेतात्त्विकसम्यग्धा	२०९	११
व्यावहारिकमानत्वं	२१	६२	शुद्धब्रह्मैकताकारा	१११	२१
व्यावहारिकप्रामाण्यं	२३	७२	शुद्धे शब्दैकगम्येना	१७३	१८
व्यावहारिकसत्त्वैक	२५	७९	शुद्धयोस्तत्त्वमोर्नैव	१७२	१६
व्यावहारिकमेवास्ति	३६	१८	शुद्धब्रह्मातिरिक्तोयो	१४८	४४

श

शून्यत्वस्यापुमर्थत्वा	१२९	८६	सत्त्वासत्त्वाख्यधर्माभ्यां	८८	९५
श्रवणादिपरानित्यं	२०१	१	सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य	८८	९६
श्रवणं मननं ध्यानं	२०२	३	सत्त्वादिना विचारैका-	९०	२
श्रवणं शक्तितात्पर्या	२०७	२२	सद्रूपत्वाद्यभावोऽन्यो	९०	३
श्रवणादिक्रिया ताव	२०८	२७	सर्वं ब्रह्मोद्गमित्येवं	१५२	५८
श्रवणाक्षिसत्तात्पर्यं	२०९	३१	सदुपादानकं विश्वं	१५३	५९
श्रुत्यनुग्राहकत्वाच्च	२९	९१	सत्यज्ञानाविशब्दास्ते	१६१	८२
श्रोत्रप्रत्ययेति चाक्येषु	२३८	६६	स आत्मा तत्त्वमित्यत्रै-	१८७	६१

स

संस्कारः कार्यरूपोपि	२३०	३०	सुप्तौ विलयमायांति	८५	८३
संसारस्योपलम्भेन	६८	३१	सुविचेकतया स्वप्ने	१९	७७
सन्ध्याख्येति धिष्ठान-	१८	५१	सुखदुःखादिवत्प्रज्ञा	१५३	६०
सच्च द्रष्टृक एवास्ति	६५	२१	सुप्तप्रलीनमुक्ताना-	१७४	२३
सतः सति विभिन्नत्वे	८८	९४	सोयमित्यादिवत्स्वित्थं	११०	१५
सदसत्त्वे विद्वद्धत्वा	२९	९६	स्वज्योतिषाप्यवाध्यत्वे	२२३	१५
सदसत्कार्यघादादि	५४	८३	स्वप्नवद्दृष्टिसृष्ट्या-	६०	४
सदानन्दविदाकृष्ण-	२४०	७४	स्वप्नप्रपञ्चवन्माया	३०	९९
सद्धर्मकानुमानेन-	१२८	८१	स्वप्नजागरयोस्तुल्या	१०२	५३
सफलतरवविज्ञान-	२१४	५०	स्वप्नवत्सर्वभेदस्य	६९	३३
समन्वयाविरोधोक्त-	२१०	३३	स्वास्ति श्रीकृष्णतत्त्वं	१	१
समन्वयविचारस्या-	२१०	३४	स्वतः सिद्धोऽयवाऽसिद्धो	४४	४४
सर्वत्राऽपि विचार्यत्व	२०५	१४	स्वतोऽसिद्धं प्रमयेतु	४४	४६
सप्रकारकधीवृत्ति	११	२९	स्वप्रकाशतया ज्ञाते	४८	६१
सर्वाधिष्ठानमेवैकं	१९	५३	स्वरूपतः प्रमाणैर्वा	७९	६९
सर्वतीर्थदृशां सिद्धिः	४३	४२	स्वयम्मानाहंभाववृत्त्या	८०	७३
सर्वतीर्थदृशां तावत्	४४	४३	स्वरूपाद्बुद्धिर्निरूप्यस्य	८९	९८
सत्यानन्दत्वमुख्याना	४८	६३	स्वस्मिन् कार्यजनंरव	१५०	४२
समसत्ताफताऽविद्या	५०	७०	स्वस्मिन्स्वाविषयत्वेऽपि	१५६	६७
सर्वत्राऽनुभवेभाव	७२	४४	स्वप्रकाशत्वधर्मस्य	१५७	७१
सर्वतः प्रसृतत्वेन	७८	६६	स्वप्रकाशानुभूतिः स्या-	१५७	७२
सर्वज्ञत्वं विशिष्टेया	७९	६८	स्वप्रकाशतया सर्व-	१७७	३५

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहस्थप्रधानविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१
अद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वोपपादनम् ...	३
जगन्मिथ्यात्वे प्राचां प्रयोगाः ...	४
प्रथमद्वितीयमिथ्यात्वलक्षणकथनम् ...	५
तृतीयमिथ्यात्वलक्षणकथनम् ...	६
विवरणाचार्योक्तश्लोकोत्कीर्तनम् ...	८
चतुर्थपञ्चमलक्षणमिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपत्ती	९
दृश्यत्वहेतूपपत्तिः ...	११
जडत्वहेतूपपत्तिः ...	१३
परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तिः ...	१४
ब्रह्मसिद्धिकारानन्दबोधोक्तानुमाननिरूपणम् ...	१५
चित्सुखाचार्यानुमाननिरूपणम् ...	१६
मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्वभङ्गः । ...	१६
मिथ्यात्वानुमान आभाससाम्यप्रत्यक्षबाधयोरुद्धारः । ...	१७
प्रत्यक्षयोग्यसत्याप्रतिरुक्त्या प्रत्यक्षबाधोद्धारः । ...	१८
प्रत्यक्षापेक्षयाऽऽगमप्रायल्यम् ...	१९
प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वभङ्गः ...	२०
प्रत्यक्षस्यानुमानागमबाध्यत्वसिद्धिः ...	२१
अपच्छेदन्यायेन प्रत्यक्षस्याऽऽगमबाध्यत्वम् । ...	२३
आनन्दबोधाचार्यवचनसम्प्रतिः ...	२३
अपच्छेदन्यायवैषम्यभङ्गः ...	२४
मिथ्यात्वानुमितेर्यन्दिशैत्यानुमितिसाम्यभङ्गः ...	२५
परीक्षितत्वस्यैव प्रायल्यप्रयोजकत्वोपपत्तिः ...	२६
शब्दस्याऽचिन्त्यशक्तित्वोपपादनम् ...	२७
माविबाधोपपत्तिः ...	२८
मिथ्यात्वाऽनुमानस्याऽनुमानाबाध्यत्वोपपत्तिः ...	२८

मिथ्यात्वसात्वानुमानयोः सम्यक्तदुष्टत्वोपसंहारः	२९
ईश्वरस्य भ्रान्तत्यनिरासः	३०
असत्यस्याऽर्थक्रियाकारित्वोपपत्तिः	३१
मिथ्यात्वे विशेषानुमाननिरूपणम्	३२
मिथ्यात्वे विशेषानुमानोपसंहारः	६३
मिथ्यात्वाऽनुमाने शब्दवाच्यत्वनिरासः	३४
अद्वैतधृतेस्तात्पर्यलिङ्गोपेतत्वोपपत्तिः	३५
विश्वसत्यस्य प्रतिपादकश्रुतीनामर्थान्तरपरत्वोपवर्णनम्	३६
सप्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वनिरासः	३७
मिथ्यात्वधृतेस्सत्त्वधृतिवाच्यत्वाभावानिरूपणम्	३७
विश्वमिथ्यात्वाऽनुमानस्याऽऽगमादिवधोद्धारः	३८
असतो हेतुसाध्यपक्षादीनां साधकत्वंोपपत्तिः	३९
स्वप्ने विषयविशिष्टस्य ज्ञानस्यासत्यनिरूपणम्	४०
मिथ्यात्वानुमानस्याप्रयोजकत्वनिरासः	४१
विश्वसत्यत्वे दृग्दृश्यसम्यग्धानुपपत्तिनिरूपणम्	४२
वृत्त्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वनिरूपणम्	४३
वृत्त्युपरक्तस्य ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे धार्तिकवचनप्रदर्शनम् ।	४४
मतभेदेन वृत्तेरुपयोगानिरूपणम्	४५
प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तिः	४६
वृत्तीनामज्ञाननिवर्तकत्वनिरूपणम्	४७
मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्कनिरासः	४८
अप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासः	४९
देहेन्द्रियादिकमनपेक्ष्यान्तः करणाध्यासोपवर्णनम्	५०
बन्धस्याऽध्यस्तत्वेऽपि तन्निवृत्त्युद्देशेन श्रवणादौ प्रवृत्तिनिरूपणम्	५१
बन्धस्याऽध्यस्तत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः	५२
जगन्मिथ्यात्वे श्रुतिस्मृतिसूत्रविरोधपरिहारः	५३
ग्रहाणि कृत्स्नकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कमङ्गः	५४
महाभाष्योक्तन्यायविरोधपरिहारः	५५
एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेर्व्याख्यानम्	५६
सर्वाद्वैतधृतेः प्रत्यक्षादिविरोधोद्धारः	५७
श्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वाऽभ्यधानुपपत्त्याऽपि व-

बन्धमिथ्यात्वनिरूपणम्	५८
सत्यत्वे ज्ञाननियत्यर्थाऽनुपपत्तिनिरूपणम्	५९
दृष्टिसृष्ट्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि बन्धमिथ्यात्वम्	६०
दृष्टिसृष्ट्युपपत्तिः	६१
दृष्टिसृष्टौ प्रतिकर्मव्यवस्थादिनिरूपणम्	६२
दृष्टिसृष्टौ प्रत्यभिज्ञाविरोधनिरासः	६३
ध्रुवाद्यौरित्यादि ध्रुवीनामयान्तरपरत्वोपपत्तिः	६४
एकजीववादनिरूपणम्	६५
एकजीववादे ध्रुवीनां सामञ्जस्योपपादनम्	६६
शास्त्रगुर्यादीनां कल्पितत्वेऽपि ततो ज्ञानोदयनिरूपणम्	६७
अनिश्चितत्वे तस्य गुर्यादिकल्पकत्वोपपत्तिः	६८
शुक्लामदेवादिमुक्तत्वप्रतिपादकागमोपपत्तिः	६९
एकजीववादे सर्वकल्पनोपपत्तिः	७०
अविद्यालक्षणतत्पदकृत्यनिरूपणम्	७०
उपादानोपादेयभावे भावत्वस्याप्रयोजकत्वनिरूपणम्	७१
अज्ञानं त्रिविधानुभवप्रमाणनिरूपणम्	७२
भावरूपाज्ञाने धार्तिकवचनोदाहरणम्	७३
भावरूपाज्ञाने धिवरणाद्युक्ताऽनुमाननिरूपणम्	७४
भावरूपाज्ञानं श्रुत्युपन्यासः	७५
अविद्यायाः साक्षिप्रकाश्यत्वम्	७६
चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयविषयत्वोपपत्तिः	७७
नीरूपस्याऽपि प्रतिविम्बनिरूपणम्	७८
सर्वज्ञस्याऽपि अज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिः	७९
अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः	८०
चिन्मात्रस्याविद्याविषयत्वोपपादनम्	८०
स्वयम्प्रकाशस्याप्यावृतत्वोपपादनम्	८१
वृत्त्युपावृत्तचैतन्यस्यैवाज्ञानविरोधित्वोपपत्तिः	८२
अहमर्थस्याऽनात्मत्वोपपादनम्	८३
सुषुप्तावहमर्थमावेऽपि सुषुप्त्यर्थप्रवृत्तिनिरूपणम्	८४
कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासादात्मनि कर्तृत्वादेरुपपत्तिः	८५
कर्तृत्वविशिष्टाया बुद्धेश्रित्यैक्याध्यासं विनाऽहङ्कृतेति-	

प्रतीत्यनुपपत्तिनिरूपणम्	८६
आत्मन्यध्यासोपपादनम्	८७
अनिर्वाच्यत्वलक्षणनिरूपणम्	८८
अनिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षानुमानोपन्यासः	९१
अनिर्वाच्यत्वानुमानस्य निर्मुष्टत्वनिरूपणम्	९२
अनिर्वाच्यत्वेऽर्थापत्तिप्रदर्शनम्	९३
व्यातिषाधाऽन्यथानुपपत्त्युपपन्यासः	९४
व्यावहारिकसत्त्वस्यैव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकत्वम्	९५
अनिर्वाच्यत्वे नासदासीदित्यादिश्रुत्युपन्यासः	९६
असत्त्वस्यातिनिरासः	९७
अन्यथास्यातिनिरासः	९८
आधिचक्रजज्ञादेर्निषेधोपपत्तिः	९९
आधिचक्रजतोत्पत्त्युपपत्तिः	१००
रजतभ्रमस्य चाधुपत्वानुभवविरोधपरिहारः	१०१
भ्रमस्य वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः	१०२
सत्यत्रैविध्योपपत्तिः	१०३
व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्त्वयोर्भेदनिरूपणम्	१०४
पूर्वोक्तार्थोपसंहारः	१०५
मङ्गलाचरणपूर्वकं वृत्तानुकीर्तनम्	१०६
अखण्डार्थभेदतल्लक्षणनिरूपणम्	१०७
अखण्डार्थलक्षणे पदकृत्यप्रदर्शनम्	१०८

इति प्रथमपरिच्छेदः ।

अखण्डार्थेऽनुमानोपन्यासः	१०९
अखण्डार्थहेत्वसिद्धिनिरासः	११०
अभेदेऽपि लक्ष्यलक्षणभावोपपादनम्	१११
अखण्डार्थानुमाने सत्प्रातिपक्षनिरासः	११२
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यादीनां निरासः	११३
सप्रकारकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिरासः	११४
प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्	११५
अखण्डार्थत्वे वेदान्तानां निर्विपर्ययापत्तिनिरासः	११६

निर्दिशेपे विचाराद्युपयोगप्रदर्शनम्	११७
कल्पितोद्देश्यविधेयभावेन वाक्यस्य नास्त्रण्डार्यत्वव्याहतिः	११८
सत्यादिपदानां पर्यायत्वनिरासः	११९
सत्यादिपदानां लक्षणयास्त्रण्डार्यत्वेऽनुपपत्तिनिरासः	१२०
व्यावृत्तेः सत्यत्वे मिथ्यात्वे वा दोषराहित्यप्रदर्शनम्	१२१
निर्गुणग्रहप्रमितौ सात्वान्तरीयगुणोपसंहारः	१२२
व्यावृत्तेरार्थिकत्वोपपादनम्	१२३
वाक्ये लक्षणोपपत्तिः	१२४
वाक्यस्य लाक्षणिकत्वेऽपि अनुमायकत्वप्रदर्शनम्	१२५
सत्याद्यवान्तरवाक्यारण्डार्यतोपपत्तिः	१२५
महावाक्यपक्षकाऽनुमानस्य निर्दोषत्वोपपत्तिः	१२६
आत्मनो निर्गुणत्व उपपत्तिप्रदर्शनम्	१२७
ग्रहणि तात्त्विकधर्मसाधकानुमानानामाभासत्वप्रदर्शनम्	१२८
सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्व्यवसोपदर्शनम्	१२९
ज्ञानादीनां स्वरूपतया गुणत्वासिद्धिः	१३०
पूर्वोत्तरतन्मयोर्वपस्यकथनम्	१३१
श्रुतीनां तात्त्विकार्यान्तरपरत्वनिरासः	१३२
भेदश्रुतीनामन्यपरत्वम्	१३३
यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां ग्रहपरत्वेन विशेषणे	१३४
तात्पर्याभावनिरूपणम्	१३५
आनन्दसत्यकामत्वादीनां तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वव्यवसायप्रदर्शनम्	१३५
सगुणवाक्यस्य न गुणतात्त्विकत्वपरत्वम्	१३६
सविशेषज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वम्	१३७
ग्रहणः सगुणत्वे बाधकप्रदर्शनम्	१३९
निर्गुणवाक्यस्य तात्पर्यवत्त्वेन प्राबल्यम्	१४०
निर्गुणश्रुत्यनुगृहीततर्कस्य प्राबल्यम्	१४१
ग्रहणां निर्गुणत्वोपसंहारः	१४२
लक्षणाया वेदान्तानां ग्रहप्रमाणत्वोपपत्तिः	१४३
ग्रहणो निर्गुणत्वे प्रमाणोपपत्तिः	१४४
ग्रहणो निराकारत्वोपपत्तिः	१४५
सर्वगतस्य ग्रहणः प्रवेष्ट्वादेर्विग्रहं विनोपपत्तिः	१४६

ब्रह्मणो ज्ञानानन्दात्मकत्वोपपत्तिः	१४७
साक्षिनिरूपणम्	१४८
ब्रह्मणोऽद्वितीयनित्यसाक्षित्वोपपत्तिः	१४९
ब्रह्मणो विद्यर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वोपपत्तिः	१५०
एकस्यैवोपादानत्वनिमित्तत्वरूपपत्तिः	१५१
कार्यस्य कल्पितत्वेऽपि ब्रह्मणि कर्तृत्वोपपत्तिः	१५२
जगदुपादानत्वेऽनुमानोपन्यासः	१५३
स्वप्रकाशत्वनिरुक्तिः	१५४
फलव्याप्यत्वनिरुक्तिः	१५५
स्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वम्	१५७
अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः	१५८
आत्मनः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः	१५९
आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽनुमानोपन्यासः	१६०
ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वापपत्तिः	१६१
अवाच्यत्वेऽपि लक्ष्यत्वोपपत्तिः	१६३
सामान्यतां भेदलक्षणम्	१६५
व्यावहारिकभेदेन कार्योपपत्तिः	१६६
कल्पितवस्तुसापेक्षत्वस्यापि काल्पनिकत्वम्	१६७
ऐक्यस्य निरपेक्षस्वरूपत्वोपपत्तिः	१६८
विशेषतो भेदलक्षणम्	१६९
जीवेश्वरयोर्भेदनिराकरणम्	१७०
भेदपञ्चके प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वोपपत्तिः	१७१
जीवब्रह्मभेदानुमानभङ्गः	१७३
जीवपरस्परभेदानुमानभङ्गः	१७४
औपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपादनम्	१७५
जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः	१७६
भेदपञ्चकेऽनुमानप्रामाण्यनिरासः	१७७
भेदश्रुतेरनुवादकत्वोपपत्तिः	१७९
भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वोपपत्तिः	१८०
शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभाषोपपत्तिः	१८१
भेदश्रुतेः पदविधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः	१८२

ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः	१८३
जीवग्रह्याभेदे प्रमाणम् *	१८४
ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यवाधाभावः	१८५
अभेदनिर्वाहकलक्षणाबाहुल्यस्यादोषत्वम्	१८६
तत्त्वमसीति चाक्षयार्थनिरूपणम्	१८७
शरीरशरीरिभावनिबन्धनसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः	१८८
ब्राह्मणिसूत्रदृष्टान्तादेरन्यथोपपत्तिः	१८९
ग्रह वा इदमित्यादिभ्रुतीनामभेदप्रमापकत्वम्	१९०
एकीभावस्य गौणत्वनिरासः	१९१
ऐक्ये श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	१९३
अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम्	१९४
जीवग्रह्याभेदानुमानोपपत्तिः	१९५
अंशात्वेनैक्यसिद्धिः	१९६
विन्यप्रतिविन्यन्यायेनैक्यसिद्धिः	१९७
आत्मनोऽणुत्वनिरासः	१९८
आत्मनोधिभुत्वोपपादनम्	१९९
कृतहान्याद्यापत्तिनिरासः	२००

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

मङ्गलाचरणम्	२०१
मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गतोपपत्तिः	२०२
श्रवणविधेर्नियमविधित्वोपपत्तिः	२०३
पक्षान्तरेण नियमकथनम्	२०६
क्रियात्वेन श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः	२०७
श्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्मूलमूलिभावोपपत्तिः	२०९
याचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः	२११
ज्ञानस्यापुनन्त्रत्वेनाविधेयत्वोपपत्तिः	२१३
एवमुक्त्यापरोक्षज्ञानजनकत्वोपपत्तिः	२१५
श्रवणविधेः प्राधान्याद्युपसंहारनिरूपणम्	२१७
प्रकरणान्तं मङ्गलाचरणम्	२१८

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

मङ्गलाचरणम्	२१९
आत्मस्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि मुक्तेः साध्यत्वनिरूपणम्	२२०
अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्	२२१
आत्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति निरूपणम्	२२२
अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्	२२३
अविद्योपादानकस्यापि अविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तिः	२२४
मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वोपपत्तिः	२२५
चिन्मात्रस्य मोक्षभागीत्वोपपत्तिः	२२६
अविद्यालेशानुवृत्त्या बाधितानुवृत्तिनिरूपणम्	२२७
जीवन्मुक्त्युपपत्तिः	२२८
मुक्तौ तारतम्यमङ्गः	२२९
ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य निरतिशयत्वोपपत्तिः	२३०
मुक्तौ कर्मतत्समुच्चित ज्ञानसाध्यत्वनिराकरणम्	२३१
स्वरूपकर्मणो भगवत्पदधारिन्दे समर्पणम्	२३२

इति चतुर्थः परिच्छेदः ।

समाप्तं विषयसूचीपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति
स्सोयोध-	त्सोयोध-	१	१२
सिद्धेः	सिद्धेः	१	२०
ग्रह्यात्मै-	ग्रह्यात्मै	२	२१
द्वैतसिद्धेर्द्वै	द्वैतसिद्धेर्द्वै	२	२१
सिद्ध-	सिद्ध	६	७
सत्त्वेना	सत्त्वेना	१३	१२
सुष्ठुक्त-	सुष्ठुक्त-	१३	२३
सद्रूपक-	सद्रूपक-	१५	१६
लक्षणध-	लक्षणाध-	२२	७
विरोधद्वि-	विरोधाद्वि	२६	१२
ज्ञानमर्थेः	ज्ञानमर्थे	२७	३
मप्येत	मप्येतद्वा	२९	१०
ग्रहोत्यादि	ग्रहोत्यादि	३२	२३
रैक्यरूप्यं	रैकरूप्यं	३४	१९
रैक्यरूप्य	रैकरूप्य	३५	४
पृथङ्म-	पृथङ्म	४५	१
मस्त्यघ	मस्त्यघे	४८	४
वृत्तिरूपस्य	वृत्तिरूपस्य	४९	१६
श्चित्तसम	श्चित्तसम	५१	२३
निवृत्तिर	निवृत्तिर	५१	२४
साक्षाज्ज्ञा-	साक्षाज्ज्ञा-	५२	८
विश्व	विश्वे	५२	१२
जीवनन	जीवनेन	५४	२१
सम्भेदा-	सम्भेदा	६२	७
वृत्त्युपा-	वृत्त्युपा-	६३	१
सत्त्व	सत्त्व	६४	४
शुद्धा	शुद्धा	६५	१
चैतन्यश्चि	चैतन्याश्चि	७०	१०
भवति	भवति	७०	२१
समति	समति	७९	१४
स्वयम्मा-	स्वयम्मा	८०	६
मनष्योऽहं	मनुष्योऽहं	८७	५
मेमेवेति	मेवेति	९९	१२
तात्पर्य	तात्पर्य	१११	१८
संस्तृष्टरूपः	संस्तृष्टरूपः	१११	१९
दभिधेया	दभिधेया	११२	२६
शयत्यादौ	शयेत्यादौ	१३३	७
निवृत्त्या	निवृत्त्या	११४	१५
समुक्तिमि	समुक्तिमि-	१२२	१६
भेदज्ञाम	भेदज्ञाम	१०६	१०

		पृष्ठ	पङ्क्ति
मिक्ततायां	मिक्ततायां	१२८	१६
ऽदिति	दिति	१२९	२०
संभुवं	संभुवं	१३०	१२
शेनः	श्येनः	१३९	१६
ऽयोसोसोऽह	ऽयोसौसोऽह	१३५	७
आत्सर्गिकं	औत्सर्गिकं	१३६	१०
दित्याश-	दित्या	१४०	१३
द्विग्रहवो	द्विग्रहवत्त्वो	१४७	११
प्रवृत्तिकतया	प्रवृत्तिकतया	१४७	२१
द्वृष्ट्व	द्वृष्ट्व	१४८	११
साक्षिरूपं	साक्षिरूपं	१४८	२०
ज्योतिषोऽ	ज्योतिषोऽ	१५९	९
मेदाद्	मेदादे	१७०	८
प्रवृत्ति	प्रवृत्ति	१७३	१
पत्तिरि	पत्तिरि	१७३	११
विरुद्धांश	विरुद्धांश	१८३	४
तात्पर्येनि	तात्पर्येनि	१८५	६
दितित	दिषदितित	१९७	१३
तथाऽस्त्विति	तथाऽस्त्वहेति	२०६	९
घाचस्पत्ये	घाचस्पत्ये	२०८	२१
तत्प्रस्थान्त	तत्प्रस्थानान्त	२०८	२१
वृत्त्योप	वृत्त्योप	२१९	३
पत्तेः	पत्तेः	२१९	१३
सिद्धान्त	सिद्धान्त	२२०	५
वृत्त्यारूढं	वृत्त्यारूढं	२२३	५
पारूढ	पारूढ	२२३	१४
विम्ब	विम्ब	२२६	१४
निवर्तकतया	निवर्तकता	२२४	७
भग्राह	तत्राह	२२५	१०
शक्त्यादिरूपो	शक्त्यादिरूपो	२३२	१३
क्षोपानीत	क्षोपानति	२३६	१९
यत्तत्तद्व	यत्तत्तद्व	३३८	१३

भूमिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

भतिमानुषानि	भतिमानुषानि	१	१२
महद्वद्भार	महद्वद्भार	१३	१६
स्वगतभेद	स्वगतभेद	८	४
परधीन	परधीन	८	१५
सोपताण्य	सोपताण्य	८	५
समूलपात	समूल	१४	१२
मान्दर	मन्दिद	१४	२१
प्रज्ञभूषः	प्रज्ञभूषः	१५	१६

॥ श्रीः ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्त सारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वस्ति श्रीकृष्णतत्त्वं श्रुतिविदितमनाद्यद्वितीयं विशुद्धं
मिथ्यादृश्यातिरिक्तं परसुखमकलं प्रत्यगात्मैकरूपं ।
श्रुत्वा मत्वाऽनुचिन्त्याऽनुभवदृढतया स्वप्रकाशं निधाय
स्वान्ते कर्तुं प्रवृत्तो हरिभजनमयं सारमद्वैत सिद्धेः ॥ १ ॥

ॐ यस्याद्भिद्वन्द्वमन्तर्हवि विमलगुणाः शान्तिदान्त्यादिदेतुं
ध्यात्वा धीराः प्रविष्टाः श्रुतियिच्चरगिरोत्थात्मतत्त्वाद्ययोधात् ॥
नित्यानन्दप्रकाशाद्वयपरमपदं बाध्यमेयापवाध्याऽ
ज्ञानं सर्वं सकार्यं तमविरतमहं श्रीमुकुन्दं प्रपद्ये ॥ १ ॥
अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्युभुत्सोर्धोऽधिसिद्धये ।
स्वयं प्रदर्शितान्पदैः क्रमात्तान्विवृणोम्यहं ॥ २ ॥
यामुदेवाभ्रमः स्वामी ब्रह्मतत्त्वपरायणः ।
तत्त्वमप्रेरितोऽहं तत्सारं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३ ॥

तत्रादौ निष्प्रत्यूहग्रन्थसमाप्त्यादिसिद्धये मङ्गलाचरणव्याजे-
नाद्वैतसिद्धिपरिच्छेदचतुष्टये विस्तरेण निरूपितमर्थे ध्यो-
त्युद्धिसौकर्यार्थमतिसद्गुणेण प्रदिदर्शयिषुर्वेदान्तैकवेद्यं दृ-
श्यात्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपं सच्चिदानन्दघनं प्रत्यगभिन्नमण्ड-
णद्वार्यं भगवन्तं ह्येष्टदेवतं श्रीकृष्णमनुसन्धत्ते—“ स्वस्ति श्री-
कृष्णतत्त्वमिति । ” परममङ्गलमूर्ति श्रीकृष्णतत्त्वं स्वान्ते नि-
धाय हरिभजनमयमद्वैतसिद्धेः सारं कर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यन्वयः । किं
भूतं तद-श्रुतिविदितं वेदान्तैकमानसिद्धं, मिथ्यादृश्यातिरिक्तं-अ-
निर्वाच्याविद्याकार्यं दृश्यं सप्रकारकवृत्तिगोचरत्वेन दर्शनकर्माहं

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्साधितानेव युक्तिभिः ।

बुभुत्सोः सुखबोधाय दर्शयामि यथाक्रमं ॥ २ ॥

ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयं यद्वेदान्तानामशेषतः ।

दु(१)र्ज्ञेयं तद्विना दृश्यमार्जनं तत्त्वबोधतः ॥ ३ ॥

ततो व्यतिरिक्तं तदत्यन्ताभाधोपलक्षितस्वरूपं अतएवाद्वितीयं वि-
जातीयादिभेदत्रयविनिर्मुक्तं । अनादिसिद्धमित्यनेन सपरिक्लृप्त-
मिथ्यास्वरूपनिरूपणं प्रथमपरिच्छेदाद्योदर्शितः ॥ विशुद्धं-तत्पदल-
क्ष्यम् । अफलं-पोद्गशकलात्मकलिङ्गशरीरविनिर्मुक्तं त्वंपदलक्ष्यं
प्रत्यगात्मनोस्तरं पदार्थयोरैक्यरूपमखण्डं ब्रह्मतत्त्वं स्वप्रकाशं-स्व-
यं ज्योतीरूपं, अनेन तत्त्वम्पदार्थतत्त्वतदैक्यवाक्यार्थतत्त्वनिरूपणं
द्वितीयपरिच्छेदाद्योदर्शितः । श्रुत्वा सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीये प्र-
ह्लाणि तात्पर्यमवधार्य मत्वा श्रुतार्थं श्रुत्यनुकूलतर्कैरसम्भावना-
दिदोषनिरासेन विनिश्चित्यानुचिन्त्य तमेवार्थं विजातीयप्रत्ययति-
रस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणेन ध्यात्वा ऽनुभववृद्धतया
तदुत्पत्त्यनुभवदाढ्येन साक्षात्कृतं स्वान्ते निधायेति सम्बन्धः, अ-
नेन भ्रमणादिनिरूपणं तृतीयपरिच्छेदाद्योदर्शितः । परसुषुप्तमक-
लमिति पदद्वयेन मुक्तिनिरूपणं चतुर्थपरिच्छेदाद्योदर्शित इति
विशेषः ॥ १ ॥ एवं मङ्गलमिवेषां ग्रन्थप्रमेयं प्रदर्श्य स्वचिकीर्षि-
तमुपक्रमते—“ अद्वैतेति ” ॥ २ ॥ मोक्षहेतुवाक्यार्थशानमद्वैत-
गोचरं दृश्यमार्जनं विना न बुद्ध्याकृतं भवेत् तदर्थं तदाद्यद्वयफता-
माह—“ ब्रह्मात्मैक्यमिति ” ॥ ३ ॥ तत्रा(२)द्वैतसिद्धिर्द्वैतमि-

(१) दुर्ज्ञानमिति वक्तव्यं दुर्ज्ञेयं द्वैतं द्वैतमिति अर्थविधीनम् ।

(२) हेताभाधोपलक्षितं यदुक्तमस्वरूपं तन्मात्रविषयकोऽतएव निर्विशेषकोपीनि-
वृत्तलक्ष्यैक्यं । हेतुमिथ्यात्वनिर्दिष्टपूर्वकतादिति । हेतुमिथ्यात्वविषयपूर्वकतादित्यर्थः ।
अवभाष एवमेवादिनोवमित्यादिपुनर्निर्दिष्टं न हेतुमया तत्पतिपतिमात्रताम्ये तस्य स्व
प्रकाशतया निर्विशिष्टत्वात् तस्य हेतुमयवपानर्दननिवृत्त्यदिगुत्वात् किन्तु हेताभाधोपल-
क्षितमिति पतिपतिपुनर्निर्दिष्टत्वमात्रवपतिपत्तो तादृश्यवतीते भावमिदत्वात् अनर्थनिवृत्तिदि-
गुत्वात् एवम् तादृश्यपुनर्निर्दिष्टत्वात् प्रथमतो ब्रह्मि हेताभाधोपलक्षितो बोधो जायते त-

अद्वैतं श्रुतितात्पर्यं ब्रह्मतत्वं निरंजनं ।

विनिश्चित्य विदां तत्र युक्तं युक्तिप्रदर्शनं ॥ ३ ॥

द्वैतमिथ्यात्वसिद्धेर्हि ब्रह्मात्मैक्यं प्रसिद्ध्यति ।

ततोद्वैतस्य मिथ्यात्वमुपपाद्यं तदादितः ॥ ५ ॥

तत्साधननिरासाभ्यां स्वपक्षपरक्षयोः ।

स्वपक्षसाधनं तस्मात्कर्तव्यं युक्तिभिर्दृढं ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वादद्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयं, उपपा-
दनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तत्रापि सु-
मुक्षोरपेक्षितं स्वसिद्धान्तपरिज्ञानमेवाश्रयर्हितत्वात् तत्सिद्ध्ये प्र-
थमं स्वसिद्धान्तमवलम्बते—“ द्वैतेति ” त्रिभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जगन्मिथ्याऽस्ति दृश्यत्वाज्जडत्वादविभुत्वतः ।

तत्रादौ जगन्मिथ्यात्वे प्राचां प्रयोगान्दर्शयति—“जगदिति”

अ(१)क्षणः सद्रूपत्वेन तदभावानधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनैवामा-
वरूपधर्मानधिकरणत्वाच्च न तत्रातिव्याप्तिरित्युक्तं—“सत्त्वास-

(१) यद्यपि सत्त्वादिवर्माणो तदुपहित एव ब्रह्मणि सम्बन्धीन तु यद्धे धर्मधर्मिणी
सादात्म्यस्वीकारेण तत्तत्तत्तमेन धर्माणां नाशे धर्मिणीऽपि नाशयते । अथ धर्मसमान
सत्ताकधर्मनाशे सत्त्वे च धर्मिणीनाशपारोपितस्य बाधवधर्मत्वाभावेन तत्राशेऽपि न ध-
र्मिणासत्तिं यद्धसत्त्वेऽपि केवल्ये तत्र धर्माप्रतयात् यद्धे धर्मो न स्वीक्रियते तदुक्तम्
रात्रिच्छामुखदुःखादि बुद्धौ सत्तां प्रवर्तते । सुषुप्ती नास्ति तत्राशे तस्यादुबुद्धेः नात्मनः
इति तस्याद्यथा यद्धस्य स्वरूपकामत्वेन न क्वचित्ज्ञानविषयत्वादिक क्लिप्तं तदुपहितएव ब्र-
ह्मणीति बाधस्यतिसम्मतं तथोक्तयुक्ते । सत्त्वादिवधर्मसम्बन्धदुपहित एव ब्रह्मणीति सत्ता-
दिवर्माभाववदितिनियता लक्षणस्य यद्धमन्त्राद्यतिव्याप्तं तद्यापि मन्त्राच्च सद्रूपत्वेन—बाध-
त्वाभाववत्त्वेन भाववधर्मानाशयत्वेऽपि बाधात्वादित्युक्तत्वाभावरूपधर्माश्रयत्वात्तत्राति-
व्याप्तिं ननु बाधात्वाभावादिकपीधर्मोपि न यद्धे ब्रह्मणि केवलीनिर्गुणत्वादित्युक्ते । भा-
ववदभावेऽपि युक्तोक्तव्याप्त्य न च निर्गुणत्वात् गुणमादौपादानाङ्गुणानामकबाधात्वा-
भावरूपधर्मस्वीकारे किं बाधकमिति वाच्यम् । ब्रह्मणि बाधात्वाभावस्याबाधितस्य स्वी-
कारेऽद्वैततत्त्वविरोधापत्ते न च बाधात्वात्तन्माभावस्य ब्रह्मण्यसत्त्वे तत्त्वप्रतिधोमिवा-
धत्वेन धर्मो स्यात् प्रतिधोयुग्मावयोरैकतत्त्वव्यावर्धकत्वात् इति वाच्यम् । युतिप्रमित
त्वेन साधितादिना च तस्य बाधात्वासम्भवात् बुद्धेः किं स्थावरे दकाविद्यादीनां प्रका-
शवपतया भासक यथा चन्द्रविम्बादि स्थावरे दकराजभासक एवम् बुद्धौ यदि काल-
स्येऽभावपूज्य पारमार्थिक स्यात् बाधात्वेन त्रैकालिकपारमार्थिकनिषेधप्रतिधोमिलक
पत्तात् तदाऽविद्यादीनां भागं कथं स्यात् किञ्च बुद्धयस्य बाधात्वावसाङ्गिभ्यन्तमात्रा
मित्रवय विना नार्थनिश्चय तादृशप्रामाण्या च चिद्रूपबुद्धयेव भास्य एवम् बुद्धय ए-
वोक्तनिषेधप्रतिधोमिले सत्त्वामात्रावाचकभक्षपा निषेधसाधितापि नोपपद्येत न च प्र-
पञ्चनिषेधसाधि बुद्ध तन्निषेधसाधौल्य एवेति स्वीकुर्मइति वाच्यम् चर्योपि स्वीक्रिय-
मात्रं किंबुद्धयद्विधायादौमिथ्यारमार्थिकं चाप्ये तदबाधसाधितान्येन भवितव्यं
तस्यापि बाधत्वे तदबाधसाधितस्याऽप्यन्येनेतामवस्था चर्ये तदेव बुद्धेति स्वीकुर्म कि-
चेव सति प्रपञ्चनिषेधसाध्य व साधवादवाद्य स्वीकार्यइति “साधौ वेता केवली नि-
शुंय ” इत्यादिप्रतिप्रमितस्य बाधाता न सम्भवतीत्यतथाच निर्धर्मकत्वे मेवेति । अमा-
वरूपधर्मानधिकरणत्वात् अतस्त्वाभावरूपधर्माधिकरणत्वस्याऽप्यसम्भवात् तया च सत्ताभाव
बुद्धिं स्वीकृत्यातिव्याप्तिदानमसङ्गतं तस्यादभावरूपधर्मस्य न भावरूपधर्मोक्त्युक्तकम्

सत्त्वासत्त्वगिरा वक्तुमशक्यं तत्त्ववर्णवत् ॥ ७ ॥

स्वाधिष्ठाने परे तत्त्वेऽध्यस्तस्य जगतोऽथवा ।

त्रैकालिकनिषेधस्य प्रतियोगितयाऽस्तु तत् ॥ ८ ॥

वस्तुत्वेऽपि निषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वहेतुना ।

त्वगिरेति” । ते(१)नेवं प्रथमं जगतोमिध्यात्वलक्षणं भवतीति प्र-
दर्शितं ॥ ७ ॥ प्रतिप(२)न्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिध्या-
त्वमिति लक्षणान्तरं दृश्यति—“स्वाधिष्ठानेति” । अस्तु तत्
मिध्यात्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैत-
हानिः प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य धा-
म्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधितयाऽर्थान्तरमद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं
च तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्या-
दित्याशङ्क्य समाधत्ते—“वस्तुत्वेऽपीति ।” प्रपञ्चनिषेधाधि-
करणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वं ।

प्रपञ्चे कल्पितस्य व्यावहारिकव्याख्यादेवभावस्याविद्यानदृष्टत्वकल्पवादस्यापि तस्यापि
व्यावहारिकत्वे सत्त्वाभावात्प्रतिषेधकत्वाऽसम्भवात् तत्तुम्भवास्वीकारपक्षेऽपि सत्तादृ-
ष्टत्वकपादतिरिक्तस्य तादृशभावस्वरूपस्य कल्पने गौरवादतिरिक्तातादृष्टत्वकपस्वीकारप-
क्षेऽपि तस्य ब्रह्मणि स्वयां सम्भवास्वीकारे सत्त्वाभावस्याप्रातिरिक्तस्य एवमुक्तसम्भवास-
म्भवात् कीदृशं दीदृशं प्रति भावः ।

(१) सत्तातात्त्विकभावसत्त्वातात्त्विकभावीभयवत् सत्तातात्त्विकभावसत्ते सति च सत्ता-
तात्त्विकभाववत्त्वं वा मिथ्यात्ववत्त्वं च पर्यवसितम् सत्त्वञ्च निष्कालाभावात्तत्त्वं कल्पितमुपाधी
सत्त्वेन प्रतीतानर्कत्वमसत्त्वमेतदुभयभावात् साध्य इति नार्थान्तरं व्याघातोवा शक्तिरूपे
प्रसिद्धतात्त्विकप्रसिद्धविशेषवत् यमतीमिलितस्य निश्चितस्य वाऽप्रसिद्धता प्रतीकप्रसिद्धां
साधनस्य साधनीयतया प्रसिद्धयोः प्रतीक प्रसिद्धता प्रतीयमूत्रसाधनमपि सत्तादिति
परालम् ।

(२) प्रतिपन्न. स्वकारकवीविशेषो य सत्ताविरधिकरणं तन्निष्ठो यस्ते कालिक-
निषेधोऽतात्त्विकभावसत्त प्रतियोगित्वमित्यर्थः । कपालादिनिष्ठभेदभेदादिप्रतियोगि-
तत्त्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय नैकाक्षिकेति ।

नाद्वैतहानिर्नो वास्ति प्रपञ्चस्यापि वस्तुता ॥ ९ ॥

अतात्त्विकोनिषेधोऽपि व्यावहारिक इष्यते ।

विरोधस्तुल्यसत्त्वेन विश्वतत्प्रतिषेधयोः ॥ १० ॥

क्वचित्प्रतीत्यनर्हत्वमत्यन्तासत्त्वमुच्यते ।

न तथात्वं प्रपञ्चस्य स्वाधिष्ठाने प्रतीतितः ॥ ११ ॥

अतो न तुच्छतापत्तिः शुक्तिरूप्यवदस्य तु ।

अनिर्वाच्यस्य मिथ्यात्वं सिद्धमारोपितत्त्वतः ॥ १२ ॥

मिथ्यात्वाभावसत्त्वस्य ब्रह्मरूपत्वमिष्यते ।

ननु तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः स्यादि-
त्यत आह—“ नो वेति । ” तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरज-
तादौ कल्पिते व्यभिचारादिति भावः ॥ ९ ॥ अतात्त्विकत्वेपि न
प्रतिभासिकः किन्तु व्यावहारिक इत्याह—“अतात्त्विक इति”
ननु तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वादर्धान्तरं ने-
र्याह—“ विरोध इति । ” निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वा-
विरोधित्वे न तन्त्रं किन्तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकर्त्तृत्वं प्रकृते तु-
ल्यसत्ताकर्त्तृत्वरूपं न विरोधित्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वेवमत्यन्तास-
त्त्वापातः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं हि अन्यत्रा-
सत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व-
पर्यन्तं अन्यथा तेषामन्यत्र सत्त्वापातात् न हि तेषामन्यत्र सत्ता
सम्भवतीति तत्र सिद्धान्तस्तथा च कथमसद्वैलक्षण्यमित्याराद्वाह-
“ क्वचिदित्यादि ” द्वाभ्यां । अयमर्थः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेध-
प्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छनिर्वचनीययोः साधारणं तथापि क्वचिद-
प्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमत्यन्तासत्त्वं तच्च शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चे
च बाधार्थं नास्त्येवेति न तुच्छतापत्तिरिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अधिकरणातिरिक्ताभासान्प्रपञ्चमनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्य-

नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं विभुत्वं ब्रह्मणस्तथा ॥ १३ ॥

पूर्णत्वमपरिच्छिन्नतया दिक्कालवस्तुभिः ।

निर्द्धर्मकतया सर्वधर्माभावस्य सम्भवात् ॥ १४ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वं जगतोऽस्तु वा ।

ज्ञानप्रयुक्तावस्थानसामान्यविरहस्य यत् ॥ १५ ॥

प्रतियोगित्वमेवैतन्निवर्त्यत्वं मतं यतः ।

हेत्वात्मना स्वरूपेण चावस्थानं द्विधा मतं ॥ १६ ॥

ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तेयं विरहप्रतियोगिता ।

न घटे मुद्गरपातात्सा भवेद्धेतव्यवस्थितौ ॥ १७ ॥

इत्यस्य ब्रह्मस्यरूपत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—“ मिथ्यात्वेत्यर्धेन । ” जग-
तोमिथ्यात्वव्याख्यानं तदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो नित्यत्वस्यप्रकाशत्वा-
दिकमपि व्याख्यातमित्याह—“ नित्यत्वमिति । ” कालपरि-
च्छेदाभाधोनित्यत्वं, परप्रकाशत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्वं, देशपरि-
च्छेदाभाधो विभुत्वं, वस्तुपरिच्छेदाभावः परिपूर्णत्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥
आधरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपत्वेन न काप्यनु-
पपत्तिरित्याह—“ निर्द्धर्मकतयेति ” ॥ १४ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वं
मिथ्यात्वमिति लक्षणान्तरमाह—“ तत्त्वज्ञानेति । ” ननुस्तर-
ज्ञाननिवर्त्यत्वं पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिर्मुद्गरपातादिनिवर्त्यत्वं च घटादावव्या-
प्तिरित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानप्रयुक्तेति । ” ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसा-
मान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं, अवस्थितिर्द्विधा स्वरूपेण
कारणात्मना च सत्कार्यवादाभ्युपगमात् तथा च मुद्गरपातेन घटस्य
स्वरूपेणावस्थितिविरहेऽपि कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावाद्ब्रह्मज्ञान-
प्रयुक्त एव स इति नास्तीत्यघटादावव्याप्तिरिति श्रमाणां समुद्दि-
तार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वा सह ।
वर्त्तमानेन वा ज्ञानान्निवृत्तिर्बाध इष्यते ॥ १८ ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ १९ ॥
रूप्योपादानमज्ञानं स्वकार्येण सहैव तत् ।
स्वाधिष्ठानस्य विज्ञानात्साक्षात्कारान्निवर्त्तते ॥ २० ॥
ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण तत्त्वज्ञाननिवर्त्यता ।
यद्वा ज्ञाननिवर्त्यत्वं साक्षात्कारतयेष्यते ॥ २१ ॥

तत्र विवरणाध्यायौक्तमर्थं श्लोकेन सङ्गृह्णाति—“अज्ञानस्येति”
उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनाऽवस्थानादवस्थिति-
सामान्यविरहानुपपत्तेः नृगृह्णादौ तत्त्वेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वा-
भावात्तात्त्विकव्यतिरिक्त्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्रैव धार्मिककृतसंमतिमाह—
“तत्त्वमसीति।(१)” सह कार्येण नासीदिति लीनेन कार्येण
सह निवृत्त्यभिप्रायं सह कार्येण न भविष्यतीति तु भाविका-
र्यनिवृत्त्यभिप्रायमित्यन्यदेतदिति भावः ॥ १९ ॥ शुक्तिरजतादेश्वा-
परोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकालेऽवस्थित्यङ्गीकारात्त या-
धकज्ञानं यिना तद्विरह इति न साध्यविकलतेत्यभिप्रेत्याह—“रू-
प्योपादानमिति ” ॥ २० ॥ ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्व-
मित्यपि साध्यत्वाह—“ज्ञानत्वेति । ” तथाचोत्तरज्ञानस्य पूर्व-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण किं त्विच्छादिसाभारणेनो-
दीच्यात्मविशेषगुणत्वेनोदीच्यत्वेन चेति न सिद्धसाधनादीत्यभिप्रायः
यस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—
“यद्देति ” ॥ २१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“यद्देति । ” तच्च स्वा-

यद्वा स्वाश्रयनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य सर्वथा ।

प्रतियोगित्वमेवास्तु मिथ्यात्वं साधुसम्मतं ॥ २२ ॥

मिथ्यात्वं सद्विविक्तं वा मानसिद्धं सदप्यते ।

दोषासहकृतज्ञानकरणं मानमीर्यते ॥ २३ ॥

मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वे प्रपञ्चे सत्यता न हि ।

त्यन्ताभावसमानाधिकरण एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं भवति पूर्वधै-
लक्षयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“सद्विविक्तमिति”
सत्यं च प्रमाणसिद्धत्वं प्रमाणत्वं च दोषास(१)हकृतज्ञानकरणत्वं, तेन
स्वमादिवत्प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति, अत्राप्यसति
निर्द्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेषो-
पपन्नं देयं तयोः सत्यप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावादिति ॥ २३ ॥

॥ मिथ्यात्वनिवृत्तिः ॥

ननुक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरेकस्मिन्धर्मिणि
प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वनियमात् मिथ्यात्व-
सत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेरुभयथाप्यद्वैतव्याघात इत्या-
शङ्क्याह—“मिथ्यात्वस्येति” । यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभ-
यवृत्तिरनभवेत्तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वं भ-

(१) दीपविषया ज्ञाने निमित्तकारणमविद्या तादृशकारणतानिरूपकं तत्त्वमस्या-
दिवेदानुवाक्याजगत्ज्ञानं तस्य सर्वस्य भवत्वात् तद्विषयस्य मिथ्यात्व सिध्यति ननु यद्वद्व-
ग्रन्थो ह्यविषयत्वपक्षे तत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञानस्य स्वीयपक्षे तद्वैव विषय इति उपदि-
तस्य मिथ्यात्वेन तज्ज्ञानस्य प्रमात्वं कथमिति चेन्न, अत्रादितस्य ह्यविषयत्वोपपत्तिरूपं
यस्य ज्ञानस्य विषयत्वस्य प्रमात्वं घटादिकं ह्यविषयत्वानुपपत्तिरपि ह्यविषयत्वस्यापि
सर्वस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपपत्तिरपि विषय, घटाद्याकारवृत्तयश्च न सिध्यन्ति भवकाले
घटादेः सत्यस्य ज्ञानतां घटाद्याकारवृत्तेः प्रमात्वं न्यवहारी जायत एव तथा चोक्तदोषनि-
वृत्तिकारणतानिरूपकान्वधीविषयत्वस्य मिथ्यात्वं ज्ञानकरणादिनिषेधे प्रयोजना
भावादिति ध्येयम् ।

दृश्यत्वादेर्निषेध्यत्वावच्छेदकतयेष्यते ॥ २४ ॥

मिथोविरहरूपत्वेऽसमसत्ताकयोर्न हि ।

विरोधः सत्त्वमिथ्यात्वधर्मयोर्वा समुच्चयात् ॥ २५ ॥

व्यावहारिकमिथ्यात्वं व्यावहारिकसत्यता ।

हरन्नापीह सत्यत्वं जातु काल्पनिकं हरेत् ॥ २६ ॥

मिथ्यात्वसाधने हेतुर्दृश्यत्वं तन्निरुच्यते ।

येत् यथा रजतत्वतद्भावयोः शुक्तौ, तत्र निषेध्यतावच्छेदकभेद-
नियमात् प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादि तथा च
न प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिर्न चाऽद्वैतव्याघात इति तात्पर्यार्थः ॥ २४ ॥ प्र-
कारान्तरेण परिहारमाह—“ मिथ इति ” द्वाभ्यां—। “ अस-
मेति ” छेदः । एतदुक्तं भवति, परस्परविरहरूपत्वेऽपि विषमसत्ता-
कयोर्विरोधः व्या(१)व्यावहारिकसत्यत्वापहारेण काल्पनिकसत्यत्वान-
पहारात्तार्किकमतासिद्धसंयोगतद्भाववत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समु-
च्चयाऽयुपगमाच्चैकसाधकेनापरस्य बाध्यत्वं विषमसत्ताकत्वे प्रयो-
जकं यथा शुक्तिरूप्यतद्भावयोः, एकबाधकबाध्यत्वं च समसत्ता-
कत्वे प्रयोजकं यथा शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः अस्ति च प्रपञ्च-
तन्मिथ्यात्वयोरेकग्रहज्ञानबाध्यत्वं अतः समसत्ताकत्वान्मिथ्यात्व-
बाधकेन प्रपञ्चस्यापि बाधाघ्राद्वैतहानिरिति ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपत्तिः ॥

मिथ्यात्वे साध्ये हेतूक्तं दृश्यत्वं तदुपपादनं प्रतिष्ठा-
माह—“ मिथ्यात्वेति ” । लक्षणमाह—“ शब्देति ” ।
दाद्याजन्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वं अन्यथा शशविषाणं तुच्छ-

शब्दादजन्यधीवृत्तिविषयो दृश्यमिष्यते ॥ २७ ॥

न शुद्धतुच्छयोरेवं व्यभिचारो यतस्तयोः ।

शब्दजन्यैकधीवृत्तिगोचरत्वं मतं द्वयोः ॥ २८ ॥

सप्रकारकधीवृत्तिविषयत्वं तदस्तु वा ।

कश्चिद्धर्मोस्ति सोपाख्यः प्रकारो वृत्तिगोमतः ॥ २९ ॥

न निष्प्रकारकज्ञानविषये शुद्धचिद्वने ।

व्यभिचारो न वा तुच्छे निरुपाख्यप्रकारगे ॥ ३० ॥

चैतन्यविषयत्वं वा चित्सम्बन्धित्वरूपधृक् ।

न चिति व्यभिचारोऽस्य सम्बन्धस्याप्यभावतः ॥ ३१ ॥

यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तायाः स्वसंविदः ।

मित्यादिशब्दजन्यवृत्तिविषये तुच्छे व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वात् एवं स-
ति शुद्धस्य धेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः तु(१)च्छु-
द्योः शब्दाजन्यवृत्तिविषयस्यानभ्युपगमात् इति द्वयोरर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

लक्षणान्तरमाह—“ सप्रकारकेति ” द्वाभ्यां ॥ २९ ॥ ३० ॥

लक्षणान्तरमाह—“ चैतन्येति ” । यथाकथञ्चिन्सम्बन्धित्वरूपं

हेतुः तच्च न चैतन्ये अभेदेन भेदनान्तरीयकस्य सम्बन्धस्याभावाद्-

तो न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“ यद्वेति ”

त्रिभिः । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरूपं दृश्यत्वं हेतुः
संविच्छेदेन च विषयामिव्यक्तं वृत्त्यमिव्यक्तं वा शुद्धं वा चैतन्य-

(१) शब्दज्ञानानुपातो वस्तुस्थितौ विकल्प इति यातस्य मूलीकविकल्पाव्यग्रज-
वृत्तिविषयमुक्तं, तद्व्यापि “ कल्पव्याप्यत्वमेवायं आस्वादाद्विनिर्मुक्ततम । तद्व्याप्यज्ञानलाभाय
वृत्तिव्याप्तिरिदं विद्यते ” इत्युक्तरीत्या वृत्तिजन्यवृत्तिविषय इति हेतुसत्त्वाच्च व्यभिचार इति भावः ।

अपेक्षावन्त्वमेवास्तु दृश्यत्वं हेतुरंजसा ॥ ३२ ॥
 शुद्धं वा वृत्त्यभिव्यक्तं चिन्मात्रं वा घटादिगं ।
 संविच्छब्देन तेनासौ व्यवहारोपि सर्वगः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपे स्वातिरिक्ताया न संविदः ।
 व्यवहारे नित्यसिद्धेऽपेक्षाऽस्तीति न दृश्यता ॥ ३४ ॥
 अस्तु वाऽस्वप्रकाशत्वं दृश्यत्वं ब्रह्मणं न तत् ।
 'ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं यत्साक्षादिति च श्रुतेः ॥ ३५ ॥
 स्वापरोक्षेऽनपेक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमन्यतः ।
 अन्याधीनापरोक्षत्वाददृश्यत्वं स्याद्वटादिषु ॥ ३६ ॥

मभिप्रेतं तथा च घटादौ नित्यातीन्द्रिये घटादिभास्ये च सर्वोपि
 व्यवहारः स्वातिरिक्तसंवितापेक्ष इति नासिद्धिः व्यवहारश्च स्फु-
 रणाभिघटनादिसाधारणस्तत्र ब्रह्मणः स्फुरणरूपे व्यवहारे नित्य-
 सिद्धे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षेय नास्तीति नियतिपदेन व्यभिचारधार-
 णं स्वगोचरयावद्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षायां पर्यवसानादिति
 प्रयाणां समुदितोर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लक्षणांतरमाह—“ अस्तुवे ”ति द्वाभ्यां । अस्यप्रकाशत्वं दृ-
 द्यत्वं स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरोक्षत्वे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वं 'यत्सा(१)-
 क्षादपरोक्षाद्भवेति' श्रुतेः तथा चान्यानधीनापरोक्षत्वं पर्यवसितं त-
 त्त्रिरूपितभेदयत्वं हेतुः तच्च नित्यपरोक्षेऽन्याधीनापरोक्षे च घटादाय-
 स्तीति नासिद्धिः । न च ब्रह्मणो ब्रह्मप्रतियोगिककाल्पनिकभेदयत्वा-
 तत्र व्यभिचारः अकल्पितभेदस्य क्वाप्यसिद्धत्यादिनि वाच्यं । तद्व-
 दस्यान्यानधीनापरोक्षत्वरूपधर्मानिरूपितत्वात् जीवत्येभ्यरत्यादिरू-
 पस्यान्यस्यैव धर्मस्य तन्निरूपकत्वादिति चा(२)नास्परायः ॥३५॥३६॥

अवेद्यन्त्वेऽपरोक्षैकयोग्यताभावरूपि तत् ।

दृश्यत्वं तत्र नासिद्धिर्हेतुवैकल्यमेव वा ॥ ३७ ॥

जडत्वमपि हेतुः स्याज्जगन्मिथ्यात्वसाधकं ।

अज्ञानत्वं जडत्वं स्यादनात्मत्वमथास्तु वा ॥ ३८ ॥

अर्थोपलक्षितं भानं ज्ञानत्वेनोच्यते श्रुतौ ।

तन्न व्यभिचरेन्मोक्षदशायामपि चिद्वने ॥ ३९ ॥

एवमानन्दभिन्नत्वमनात्मत्वं भवेन्नयात ।

ब्रह्मत्वं विषयोत्थेऽपि सुखे ज्ञानात्मनि स्वतः ॥ ४० ॥

एवं चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपं दृश्यत्वमपि हेतुरित्याह—“ अवेद्यन्त्वे इति । ” ननु फलव्याप्यत्वाभावविशिष्टं यदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तस्य ब्रह्मणीचाविद्यान्तःकरणादौ शुक्तिरूप्यादौ च सत्त्वेनासिद्धिसाधनवैकल्ये स्यातामित्याशङ्क्याह—“ न चेति(१) । ” अज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वयाग्यत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यरूपदेन विवक्षितत्वात्तस्य चाधिद्यादौ शुक्तिरूप्यादौ चासत्यान्नासिद्धिसाधनवैकल्ये इति दृश्यत्वहेतूपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

॥ दृश्यत्वहेतूपपत्तिः ॥

जडत्वमपि मिथ्यात्वे हेतुरित्याह—“ जडत्वमिति ” । अर्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वेन मोक्षदशायामपि तदनपायादज्ञानत्वं जडत्वमिति पक्षे नात्मनि व्यभिचारः ज्ञानस्य सञ्ज्ञेयत्वं सज्ञातृत्वं न स्वाभाविकं किन्त्वौपाधिकं उपाधिर्विलये तथात्वस्य सत्त्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनात्मरयं जडत्वमिति पक्षेऽप्याह—“ एवमिति ” । वैयक्तिकानन्दस्यापि ब्रह्मरूपत्वात्तदुपाधिमात्रस्यैवात्पतिविनाशप्रतियोगित्वात्तथा चानन्दमिश्रत्वमनात्मत्वमिति सुष्ठु-कमिति भावः ॥ ४० ॥ जडत्वहेतूपपत्तिः ।

परिच्छिन्नत्वमप्यस्ति हेतुर्मिथ्यात्वसाधने ।

दिक्कालवस्तुविच्छेदशून्यत्वादात्मगं न तत् ॥ ४१ ॥

स्वान्यूनसमसत्ताकाभावैकप्रतियोगिता ।

अस्त्यज्ञानवियन्मुख्ये नातोसिद्धिरिहेष्यते ॥ ४२ ॥

तस्माद्वेति श्रुतिः प्राह जन्यत्वं वियदादिषु ।

परिच्छिन्नत्वमपि मिथ्यात्वे हेतुरित्याह— “ परिच्छि-
न्नत्वमिति ” । तद्देशतो वस्तुनः कालनञ्चेति त्रिविधं,
तत्र देशतः परिच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कालतः प-
रिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुनः परिच्छिन्नत्वमन्योन्याभा-
वप्रतियोगित्वं । ननु समवायसम्बन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमा-
त्मनि व्यभिचारि तस्याप्याकाशवत्काप्यसमवेतत्वात् तथाऽन्योन्या-
भावप्रतियोगित्वमपि तत्र व्यभिचारि तस्य जडनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगित्वादन्यथा जडत्वापत्तेरित्याशङ्काह—“दिक्कालेत्यादि-
ना” । अत्यन्ताभावेऽन्योन्याभावे च धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताफलवि-
शेषणेनात्मनि व्यभिचारपरिहारादिति भावः ॥ ४१ ॥ अग्राणाका-
शादौ च स्वसमानसत्ताकात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वस-
त्वेनासिद्धमवात् अविद्याकाशाद्व्यापहारिकस्य पारमार्थिकाभा-
वपक्षे स्वान्यूनसत्ताकोति विज्ञापणदाने नासिद्धिरित्याह—“स्वा-
न्यूनेति ” । ॥ ४२ ॥ ननु ध्वंसप्रतियोगित्वमाकाशादावभिद्धं
तेषां परेर्नित्यत्वाद्युपगमादित्यत आह—“ तस्माद्वा इति ” ।
‘तस्मात्ता(१)पतस्मादात्मनयाकाशः सम्भूतश्चेति’ श्रुतिर्नासिद्धजन्यत्वे-
नानुमितत्वाप्याकाशादौ ध्वंसप्रतियोगित्वमसिद्धं ‘आकाशवत्सर्व-

अतोऽन्यदार्तमित्याह ब्रह्मभिन्नं विनश्यति ॥ ४३ ॥

घटाद्याः स्वानुगस्फूर्तिवस्तुन्यारोपिता इमे ।

विभक्तत्वाद्यथा सर्पमालाद्या रज्ज्वदंलवे ॥ ४४ ॥

अस्ति प्रतीयमानत्वं स्वाभाववति वस्तुनि ।

कल्पितत्वं निवर्त्यत्वं स्वरूपज्ञानतोऽथवा ॥ ४५ ॥

गतश्च नित्य इत्यत्र चात्मनिदर्शनत्वं स्वसमानकालीनसर्वगतत्वेन
आभूतसंग्रहायस्थायित्वेन चेति द्रष्टव्यं । 'अतो(१)ऽन्यदार्तमिति' भुत्या-
ऽनात्ममात्रस्यैव विनाशित्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४३ ॥

॥ परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तिः ॥

अत एव घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिताः विभक्त-
त्वात् यथा सर्पमालादिकं स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्वा इदमंशे विभ-
ज्यते एव ब्रह्मण्यनुगच्छति घटादिकं विभज्यते सन्घटः सन्घट इत्यान-
न्दयोधाक्तमपि साधु इत्यभिप्रेत्याह—“घटाद्या इति” । रज्ज्वदं-
लवे-रज्ज्वा इदमंशे इत्यर्थः । विभक्तत्वेन स्वसमानसत्ताकभेदप्र-
तियोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ब्रह्मतुच्छयोर्ध्व-
मिचार इति भावः ॥ ४४ ॥ अत एव घटादिकं सद्रूपकल्पितं प्रत्येकं
तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्र-
वर्तिता ब्रह्मसिद्धिकारोक्तमपि साधु इत्यभिप्रेत्याह—“अस्तीति” ।
ननु सदर्थस्य ब्रह्मणो रूपादिहीनस्याऽऽसत्सारमणानावृतस्य शब्दैक-
गम्यस्य कथं घटः सन्नित्यादिवृद्धिविषयता तथात्वे वा कथं सहे-
तुदृश्यानिवृत्तिरित्याशङ्का स्वरूपेणाप्रत्यक्षस्य राहोश्चन्द्रावच्छेदे-
नेव ब्रह्मणापि घटाद्यवच्छेदेनैव प्रत्यक्षता, स्वरूपज्ञानस्यैव सहेतु-
दृश्यनिवर्तकत्वं न घटाद्यवच्छिन्नज्ञानस्येत्यभिप्रेत्याह—“निव-
र्त्यत्वमिति” ॥ ४५ ॥ मिथ्यात्वे चित्सुषानुमानमपि दर्शयति-

स्वोपादानैकनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य सर्वथा ।

प्रतियोगी पटोऽयं स्यादंशित्वादितरांशित्रत् ॥ ४६ ॥

मिथ्यात्वसाधकाः सर्वे ये दृश्यत्वादिहेतवः ।

सोपाधिके न सन्त्येत उपाधेरनिरूपणात् ॥ ४७ ॥

“ स्वोपादानेति ” । अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वादिनरांशियदिति तत्र तन्तुपदं उपादानपरं भवति उक्तं—

“ स्वोपादानेति ” । स्वोपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
लक्षणमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ आनन्दबोधग्रहसिद्धिकारचित्सुखानुमानोपपत्तिः ॥

ननु इदमिदं दृश्यत्वादिहेतवः सोपाधिकास्तथा हि स्वबाधका-
भिमतत्वाद्यदोषप्रयुक्तमानत्वं स्वबाधकाबाधकं प्रति निषेध्य-
त्वेन विषयत्वं वा विषयाभावाच्च समन्यासमत एव व्यतिरे-
कव्याप्तिमुपाधिरिति तत्राह—“ दृश्यत्वादिहेतव इति ” ।

“ उपाधेरनिरूपणादिति ” । एतदुक्तं भवति, ब्रह्मज्ञानमा-
त्रयाभ्ये देहात्मैक्ये मिथ्याभूते साध्याव्यापकत्वात् पर्वताद्य-
द्यदृश्यन्यत्वादियत्साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षे-
तरतुल्यत्वाच्च बाधोन्नीतत्वात् स्वबाधकाभिमतत्वाद्यदोषप्रयुक्त-
मानत्वं न मिथ्यात्वव्यापकं दोषप्रयुक्तमानत्वं तु भवति व्यापकं
तच्च साधनव्यापकमपीति नोपाधिः इदमिदं दृश्यत्वादिनैव मिथ्यात्ववत्तस्यापि
साधनात् एवं द्वितीयोपाधावपि स्वबाधकाबाध्यबाधकं प्रतीति
विशेषणं व्यतिरेकसाधने व्यर्थं विशेष्यभागस्तु साध्यसाधनयो-
र्व्यापक इति नोपाधिर्नापि श्रुतितात्पर्याधिपयस्त्वमुपाधिः श्रुतिता-
त्पर्यविषयत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठतया तदभावस्य साधनव्यापक-
त्वादिति ॥ ४७ ॥

॥ मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्वमङ्ग- ॥

आभाससाम्यं नाप्येषां नैते बाधितगोचराः ।

प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वस्यानिरुक्तेर्बाधकं न तत् ॥ ४८ ॥

तस्मादध्यक्षयोग्यस्य सत्त्वस्येहानिरुक्तिः ।

ननु विमतं प्रातिभासिकं दृश्यत्वात्, ब्रह्म मिथ्या व्यवहारविषयत्वा-
दसद्विलक्षणत्वाद्वा शुक्तिरूप्यवदित्याभाससाम्यमित्याशङ्क्य निरा-
चष्टे—“ आभासेति ” । जगतो व्यावहारिकसत्त्वे बाधे व्यवहा-
रानुपपत्तिर्ब्रह्मणो मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिश्चेति प्रतिकूलतर्कपराह-
तेन तयोरसाधकत्वात् प्रकृते च प्रतिकूलतर्कस्य निरसिष्यमाणात्वात् ।
प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वं चेत्साध्ये देहात्मैक्ये व्यभिचा-
रोऽप्रयोजकत्वञ्च प्रातिभासमाशरीरत्वं चेद् दृष्टिसृष्टिमतेन सिद्ध-
साधनं, ब्रह्मणि मिथ्यात्वे साध्ये सोपाधिके सिद्धसाधनं निरुपाधिके
व्यवहारविषयत्वरूपं हेतुरसिद्धः एवमसद्विलक्षणत्वं क्वचिदप्युपाधौ
सत्येन प्रतीत्यर्हत्वरूपं शुद्धे ब्रह्मणि नास्त्येवं ब्रह्मणोऽप्याध्यत्वेन बाध्य-
त्वलक्षणमिथ्यात्वसाधने विरोधाद्, इष्टान्तस्तु साधनविकल इत्यर्थः ।

॥ मिथ्यात्वानुमान आभाससाम्यभङ्गः ॥

ननु सन्वट इत्याद्यध्यक्षवाधितविषया दृश्यत्वादय इत्याश-
ङ्क्य परिहरति—“ नैत इति ” । चक्षुरादिप्रत्यक्षयोग्यमिथ्या-
त्वविरोधिसत्त्वानिरुक्तेः, तथाहि न तावत् प्रमाविषयत्वं तद्योग्यत्वं
प्रमाविषयत्वं वा तादृक्सत्त्वं चक्षुराद्यगम्यभ्रमप्रमाघटितत्वेन चक्षु-
राद्ययोग्यमिति न प्रत्यक्षस्य तद्बाधकत्वमित्यर्थः । तथा च प्रपञ्चप्र-
त्यक्षस्य तत्त्विकत्वागोचरत्वेष्वपि अतत्त्वावेदकत्वसम्भवात् तेन त-
द्बाध इति भावः ॥४८॥ तस्मात्प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्या प्रत्यक्षबाधो-

नाध्यक्षबाधो मिथ्यात्वलिङ्गस्यात्रोपपद्यते ॥ ४९ ॥

न(१)लौकिकं न सामान्यजन्यं साक्षात्मकं च न ।
प्रत्यक्षं बाधते लिङ्गं मिथ्यात्वस्यानुमापकं ॥ ५० ॥

सन्धटश्चेत्यधिष्ठानब्रह्मवस्त्ववभासते ।

यथेदं रूप्यमित्यत्र भातीदं रजताश्रयः ॥ ५१ ॥

रूपादिहीनकालादेरक्षगोचरता यथा ।

तथा रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः किं न सम्भवेत् ॥ ५२ ॥

आर. सिद्ध इत्युपसंहरति—“ तस्मादिति ” आश्रयां ॥४९॥५०॥

॥ प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्याप्रत्यक्षबाधोऽकारः ॥

किञ्चेदं रूप्यमित्यत्रेदमिति घटसन्धट इत्यत्रापि सदित्यधिष्ठा-
नभूतं ब्रह्मैव भासते इत्याह—“ सन्निति ” । इदं रजताश्रयः
इदमिति रजतस्याधिष्ठानमित्यर्थः । ननु रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः कथं
चाधुपादिज्ञाने स्फुरणमिति तत्राह—“ रूपादीति ” साङ्ख्येन ॥५२॥

किञ्च निश्चितप्रामाण्यमेव प्रत्यक्षमितरबाधकं भवद्भवेत् न चात्र
प्रामाण्यं निश्चितमागमविरोधाद्वाविधाधाभावानिर्णयाच्चेत्याह—
“ न वेति ” । भास्वं-प्रामाण्यं । ननु प्रत्यक्षमेव प्रबलमनुमानाग-

(१) अबाधेतिमते अत्रापि घटसत्त्वमभ्युपगम्यते तदेव गम्यते जगत्पि, तद्विष्टं च
सत्त्वं आपरिच्छित्तत्त्वं तस्य तुच्छंऽपि सत्त्वात्किञ्चनैव तत्र प्रपञ्चेऽपि भविष्यतीति चेन्न,
स्वप्रकाशादितोयचेतन्यरूपस्य सत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन जगत्पि तदभ्युपगमे रजतत्वविरोधि-
युक्तिसंज्ञया रजतस्यैव जगतोऽप्यसत्त्वापत्तेः । न च तथाऽपि सर्वदेहोर्ध्वकालिकनिषे-
धप्रतियोगित्वमसत्त्वं तुच्छानिर्देचनीयसाधारणं तदभावः सत्त्वं तत्र प्रपञ्च्येव जगत्पि
वाच्यं, चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थसहितत्वेनादृशसत्त्ववद्वये चक्षुरादेरसामर्थ्यात् । न च
सामान्यप्रत्यासत्त्या तत्सत्त्वं सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्त्वानभ्युपगमात् प्रत्यक्षस्य वर्तमानमा-
त्रगोचराच्च, नन्वेव सति शुक्लरूप्यादेः प्रतिपक्षोपाधी वैधाधिकानिषेधप्रतियोगित्वरूप
मिथ्यात्व कथं प्रत्यक्षं न च साध्यात् तद्वद्भूत इति वाच्यम् । तर्हि निषेधाप्रतियोगित्व
सम्भवमपि तेनैव गृह्यतामिति चेन्न । साध्यादी निव्यमानसर्वावभासकत्वेनाविद्यमानभावि
बाधाभावभासकतानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

सर्वाधिष्ठानमेवैकं सत्सर्वतानुभूयते ।

न वा वेदविरोधेन मात्वं मानान्तरं भजेत् ॥ ५३ ॥

चन्द्रे प्रादेशप्रत्यक्षं यथाऽऽगमविरोधतः ।

अप्रमाणं तथाऽध्यक्षं भेदग्राहि न मा भवेत् ॥ ५४ ॥

असम्भावितदोषस्यापौरुषेयतया स्वतः ।

यथा प्रमात्वं वेदस्य तथा मानान्तरे न तत् ॥ ५५ ॥

वेदानुकूलतर्कोऽपि प्रत्यक्षात्प्रबलो यतः ।

ततो न तेन बाधोस्ति मिथ्यात्वानुमितेरपि ॥ ५६ ॥

मबाधकं नानुमानागमौ तथेत्याशङ्क्य चन्द्रतारकादिपरिमाणाप्र-
त्यक्षेऽनुमानागमविरोधेन तस्याप्रामाण्यदर्शनात्तेनाऽपि स्वप्रामाण्य-
सिद्ध्यर्थमितराविरोधस्यावश्यमपेक्षणीयत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ च-
न्द्रेति ” । “ न मा भवेत् ”—अप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥
ननु प्रत्यक्षमांगमाद्यपेक्षया जात्यैव प्रबलं स्यादित्यत आह—
“ असम्भावितेति ” । तथा च ‘प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु-
त्रिषु स्मृतमिति’ वचनादपि प्रत्युतागमस्यैव सर्वतः प्राबल्यं, प्रत्यक्षे
तु न जात्या प्राबल्ये मानमस्तीति भावः ॥ ५५ ॥ वेदानुकूलतर्कस्या-
पि प्रत्यक्षौत्प्राबल्यं किमुत साक्षाद्वेदस्येत्याह—“ वेदेति ” । (१)
॥ ५६ ॥ ननु कुरीत्या प्रत्यक्षस्य प्राबल्याभावेऽपि उपजीव्यत्वेन त-

(१) ननु प्रायश्चर्यासङ्घातविरोधितादुपक्रमन्यायेनैव प्राबल्यमिति चेन्न, यत एकवा-
क्यपरस्परसापेक्षप्रदत्वेनोभयोः साध्ये सत्युपक्रमस्य वेदपदतुरीयेनोपसर्गस्य गोदिवदा-
नां मत्वमात्रवाचिनां कृत्स्नवेदपरत्वे निश्चयिऽपि न तत्रावयवत्वव्यवयवयोः साध्याभावात् य-
द्वीतप्रमाणभावयुत्यपेक्षया तद्विषयवत्त्वेनानिर्दिष्टस्य न्यूनसत्त्वान्, अन्यथेदं रजतमिति
अमोऽपीय यतिरितिऽपीयदेवापेक्षया प्रबलः स्यात् इति ।

नोपजीव्यविरोधोपि शङ्क्यो यस्मान्न बाध्यते ।
 उपजीव्यं स्वरूपं यद्बाध्यते तद्विलक्षणं ॥ ५७ ॥
 मिथ्याभूतेन सम्यग्धीर्जन्यते प्रतिविम्बवत् ।
 ध्वनिधर्मविशिष्टैश्च वर्णैः शाब्दी प्रमा यथा ॥ ५८ ॥
 प्रामाण्यं रूपतो मिथ्या तदर्थो न मृषा भवेत् ।
 सर्वबाधावधित्वेन ब्रह्मैव विषयो यतः ॥ ५९ ॥

स्यादेव न तद्विरोधादनुमानागमयोः प्रामाण्यं सैतस्यतीत्याशङ्क्य
 निराचष्टे—“ नोपजीव्येति ” । यत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्न बा-
 ध्यते बाध्यते च तात्त्विकत्वाकारः स च नोपजीव्यते कारणत्वे त-
 स्याप्रवेशात् अतो नोपजीव्यविरोध इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ननु मिथ्याभूतेन
 घेदेन कथं सम्यग्ज्ञानं जन्यत इत्यत आह—“ मिथ्येति ” । ॥ ५८ ॥
 ननु ज्ञानप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वे विषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् शु-
 क्तिरूप्यज्ञाने तथात्वदर्शनात् प्रकृते ऽप्यद्वैतसिद्धये प्रामाण्यस्य मि-
 थ्यात्वे वक्तव्ये विषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यादित्याशङ्क्याह—
 “ प्रामाण्यमिति ” । प्रामाण्यमिथ्यात्वं हि न विषयमिथ्यात्वे
 प्रयोजकं भ्रमप्रमावहिर्भूतनिर्विकल्पके बाधाभावात् किन्तु तदभा-
 ववति तत्प्रकारकत्वादिरूपमप्रामाण्यमेव तथा तच्च प्रकृते नास्त्येव
 अबाधितार्थविषयत्वं हि यत्प्रामाण्यं तस्य मिथ्यात्वं प्रकृते नार्थ-
 बाधात् तद्बाधकप्रमाणासम्भवात् तस्य सर्वबाधावधित्वात् किन्तु
 तद्विषयत्वरूपसम्बन्धबाधात् तथा बाधाधितार्थविषयत्वरूपप्रा-
 माण्यमिथ्यात्वेऽपि नार्थो मिथ्या विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेऽप्यपरां-
 शसत्यत्वात् यथा दण्डबाधनिबन्धनदण्डिपुरुषबाधेऽपि पुरुषो न
 बाधित एव मत्रापि द्रष्टव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ५९ ॥

॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वमङ्गः ॥

विपक्षबाधकोपेतं प्रत्यक्षस्यास्ति बाधकं ।

अनुमानमपीत्येतद्वलवद्धि परीक्षितं ॥ ६० ॥

परीक्षितप्रमाणत्वशब्दवाध्यमपीष्यते ।

प्रत्यक्षं तात्त्विकत्वेन व्यावहारिकगोचरं ॥ ६१ ॥

व्यावहारिकमानत्त्वमागमेन न बाध्यते ।

बाध्यते तात्त्विकं तस्य प्रामाण्यमपरीक्षितं ॥ ६२ ॥

न प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वमोर्लक्षणाऽऽश्रिता ।

किन्तु तात्पर्यविषयीभूताखण्डप्रतीतये ॥ ६३ ॥

अपरीक्षितप्रत्यक्षं हि परीक्षितानुमानापेक्षया दुर्बलं नीलं
मम इति प्रत्यक्षमपि नभोनीरूपत्वानुमानापेक्षया, अनो न सा-
मान्यतोदृष्टमात्रेण सर्वसङ्ख्यारपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“विपक्षेति” ।
अत उपपन्नं सर्वत्र सत्तर्कसचिवमनुमानं प्रत्यक्षस्य वा एकमित्यर्थः ॥६०॥

॥ प्रत्यक्षस्यानुमानवाध्यत्वसिद्धिः ॥

अद्वैतागमस्यापि परीक्षितप्रमाणभावेन प्रत्यक्षबाधकत्वमि-
त्याह—“ परीक्षितमिति ” ॥ ६१ ॥ प्रत्यक्षादेर्हि परीक्षया व्या-
वहारिकप्रामाण्यमात्रसिद्धं तच्च नाद्वैतागमेन बाध्यते बाध्यते तु
तात्त्विकं प्रामाण्यं तत्तु न परीक्षया सिद्धमित्यभिप्रेत्याह—“ व्या-
वहारिकेति ” । ॥ ६२ ॥ ननु तर्हि किमर्थं प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्व-

मपदयोर्लक्षणाऽऽश्रीयते इति तत्राह—“न प्रत्यक्षेति” । यद्विधलि-
ङ्गेति सामान्येन चाखण्ड एवाय धार्यमाणस्य तात्पर्यस्यानुपपत्तेर्जीवे-
शगतसर्वव्यपिशिञ्जत्वादीनामैकयान्वयानुपपत्तेश्च तात्पर्यविष-
यीभूताखण्डप्रतीतिनिर्वाहय लक्षणाङ्गीकारस्यैवोचितत्वादिति ता-
त्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥ नन्वेवं सति यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवदद्वै-

अन्यशेषममुख्यार्थं वाक्यं स्यात्प्रस्तरादिकं ।

अनन्यशेषमद्वैतवाक्यं मुख्यार्थमिष्यते ॥ ६४ ॥

शक्यार्थमात्रबोधित्वं न मुख्यार्थत्वमिष्यते ।

तात्पर्यविषयीभूतस्वार्थबोधित्वमेव तत् ॥ ६५ ॥

अमुख्यार्थं तथाऽन्यार्थतात्पर्यकमितीष्यते ।

न लाक्षणिकमात्रं वा विभागोऽयं विविच्यतां ॥ ६६ ॥

तथा चाद्वैतवाक्यस्य लक्षणश्रयणेऽपि हि ।

मुख्यार्थत्वं सुसंपन्नं तात्पर्यविषयत्वतः ॥ ६७ ॥

मानान्तरविरोधे सत्येव स्याल्लक्षणेत्यपि ।

निरस्तं लक्षणा यस्मान्न मुख्यार्थत्वबाधिका ॥ ६८ ॥

तस्मादद्वैतवाक्यं हि सिद्धं प्रत्यक्षबाधकं ।

तागमस्याप्यमुख्यार्थत्वं स्यादित्यत आह—“अन्यशेषेति” ॥६४॥

मुख्यार्थत्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह—“ शक्यार्थेति ” । तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वं न शक्यार्थमात्रबोधकत्वमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ अमुख्यार्थत्वं तु यत्र पुनः प्रतीतमेव मुख्यार्थोऽन्यशेषत्वेन कल्प्यते तत्रैवेत्याह—“ अमुख्यार्थमिति ” ॥ ६६ ॥ प्रकृते तु प्रतीतार्थस्यानन्यशेषत्वेन मुख्यत्वाच्च तथात्वमिति, फलितमाह—“ तथा चेति ” । अद्वैतागमस्य स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्वाहाय लक्षणाऽऽश्रयणेऽपि मुख्यार्थत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ मानान्तरविरोधस्यैव लक्षणावीजत्वमिति नियममाशङ्क्य निरस्यति—“ मानान्तरेति ” । ॥ ६८ ॥ प्रत्यक्षस्यागमबाधित्वमुपसंहरति—

स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वेन बलवत्तरभावतः ॥ ६९ ॥

प्राबल्यमागमस्यैवापच्छेदन्यायतो मतं ।

पौर्वापर्ये हि पूर्वस्य दौर्बल्यं प्रकृतेरिव ॥ ७० ॥

तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकं ।

पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्यादिवाक्यवत् ॥ ७१ ॥

व्यावहारिकप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेः श्रुतेस्तु तत् ।

“ तस्मादिति ” । ॥ ६९ ॥

॥ प्रत्यक्षस्यागमवाध्यत्वसिद्धिः ॥

पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य परेणागमेन बाध इत्यापच्छेदन्यायं निर्दिशति—“ प्राबल्यमिति ” । ‘पौ(१)र्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिव’दित्यधिकरणे उद्गात्रपछेदनिमित्तादक्षिणयागेन परेण प्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकस्य बाध इति स्थितं तथोदीच्यागमेन पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधः सगुणसप्रपञ्चभृत्योर्निर्गुणनिष्पन्नश्रुतिऽस्यापच्छेदन्यायेन बाध इति तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

तत्रानन्दबोधार्थावयवचनसम्भतिमाह—“ तत्परत्वादिति ” ।

॥ ७१ ॥ ननु मानान्तरविरोधे श्रुतेस्तत्परत्वमसिद्धं परत्वं तु प्रमानन्तरभ्रमे व्यभिचारि दृश्यते च ‘न(२)त्कासेडिति’ परं प्रति ‘मृ(३)डमृदगुधकुशक्लिशवद्वसः त्कोति’ पूर्वमपि बाधकं, निर्दोषत्वं त्वर्यान्तरप्रामाण्येनान्यथासिद्धं तदुक्तं ‘तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वं व्यभिचारतः । निर्दोषताभ्यर्थासिद्धेः प्राबल्यं नैव साधये दि’त्याशङ्काह—

“ व्यावहारिकेति ” । प्रत्यक्षादेर्ब्यावहारिकं प्रमाण्यं श्रुतेस्तु तात्त्विकमिति विरोधाभावेन तत्परत्वसिद्धेः परशब्दे च मानान्तरा-

(१) जैमिनिमूल ख० ६ पा० ४ सू० ३४ ।

(२) पाणिनिमूल ख० १ पा० १ सू० १८

(३) पाणिनिमूल ख० १ पा० २ सू० ७

तान्त्विकत्त्वविरोधेन तत्परत्वं ततः श्रुतेः ॥ ७२ ॥

मानान्तराबाधितत्त्वात्परत्वं तेन च श्रुतेः ।

व्यभिचारः परत्त्वस्य न प्रमानन्तरभ्रमे ॥ ७३ ॥

अपवादापवादे स्यादुत्सर्गस्य व्यवस्थितिः ।

निर्दोषत्वं श्रुतेस्तस्मान्नान्यथासिद्धमिष्यते ॥ ७४ ॥

तात्पर्यविषये यस्मात्प्रामाण्यं चाभ्युपेयते ।

पूर्वोक्तन्यायतस्तस्मान्न वैषम्यं मनागपि ॥ ७५ ॥

न मिथ्यात्वानुमानस्य बन्धिशैत्यानुमानवत् ।

बाधितपरत्वं विप्रक्षितं तेन प्रमानन्तरभ्रमे न व्यभिचारस्तस्य तदु-
त्तरमाविमानयाध्यत्वात्, नत्का सेडित्यस्य तु पाठतः परत्वेऽपि स्व-
भावसिद्धकित्यस्यानंनापाकरणं विना पुनस्तत्प्रतिप्रसवार्थं मृडमृ-
देत्यादेरप्रवृत्तेस्तदपेक्षयाऽर्थतः पूर्वत्यमेवापवादापवादे उत्सर्गस्यैव
स्थितत्वात् अतो निर्दोषत्वमपि नान्यथासिद्धिमिति श्रयाणां समुदि-
तार्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तात्पर्यविषयेऽप्य प्रामाण्यस्याभ्युपे-
यत्वादित्यर्थमात्राधिजृम्भितमपच्छेदन्यायैवपस्याभिधानमित्याह-
“ तात्पर्येति ” । ॥ ७५ ॥

॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यमङ्गः ॥

ननु भयतु चेदेन प्रत्यक्षबाधनं अनुमानं तु न तद्बाधितुमुत्सहते यदि
प्रत्यक्षबाधितमप्यनुमानं साधयेत् तदा घन्हर्नाण्यमपि साधयेत्
तथा च फालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रोच्छिद्येत अतोऽप्यानुमिते-
र्मिथ्यात्वानुमितेश्च समानयोगक्षेमत्वात् आण्यप्रत्यक्षावयजमान-
स्यप्रत्यक्षादेः सत्यप्रत्यक्षापेक्षया विशेषो वा यत्कस्यो बाधस्य दोषता
वा त्याज्या न चोप्ययप्रत्यक्षं परीक्षितोभयथादिमिदप्रामाण्यं सत्य-
प्रत्यक्षं न तथेति विशेष इति वाच्यं । सत्यप्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यासम्मतौ

कालात्ययापदिष्टत्वं विशेषोऽस्ति यतस्तयोः ॥ ७६ ॥
 औण्यवलिङ्गतो ग्राह्यं शैत्यं तु व्यावहारिकं ।
 औण्यप्रत्यक्षतः साम्यावलिङ्गग्राह्यं हि बाध्यते ॥ ७७ ॥
 प्रत्यक्षसिद्धं सत्त्वं तु प्रकृते व्यावहारिकं ।
 तद्विरुद्धं न मिथ्यात्वं वस्तुसत्त्वविरोधि तत् ॥ ७८ ॥
 व्यावहारिकसत्त्वैकग्राहकेण न बाध्यते ।
 प्रत्यक्षेण ततो बन्धिशैत्यग्राहि न साम्यभाक् ॥ ७९ ॥
 मानं परीक्षितत्वेन प्रत्यक्षं प्रबलं भवेत् ।

इत्यभावात् परीक्षायास्तुल्यत्वादित्याशङ्काह—“ नमिथ्यात्वे-
 त्यादि ” चतुर्भिः । प्रत्यक्षसिद्धायजमानत्वौघ्यादिवच्छब्दलि-
 ङ्गप्राप्तयजमानानौघ्याद्यपि व्यावहारिकमिति समत्वात्प्रत्यक्षेण बा-
 द्यते प्रकृते तु सत्त्वं व्यावहारिकं प्रत्यक्षसिद्धं तद्विरुद्धं च न मि-
 थ्यात्वं तस्य पारमार्थिकसत्त्वविरोधित्वादतो न व्यावहारिकप्राह-
 केणाध्यक्षेण बाध्यते इत्यस्ति वैयर्थ्यं तस्मान्मिथ्यात्वानुमानस्य न
 बन्धिशैत्यानुमितिसाम्यमिति तत्साम्यमङ्ग इति चतुर्णां समुदि-
 तार्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ मिथ्यात्वानुमितेर्बन्धिशैत्यानुमितिसाम्यमङ्गः ॥

इदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यानुमानाप्तवाक्याभ्यां, नभोनैल्यप्रत्यक्षस्य
 नीरूपत्वप्राहकानुमानेन, गौरादमित्यस्याहमिदंवास्मि सद्ने जाना-
 न इत्यस्य चन्द्रप्रादेशिकचप्रत्यक्षस्य चागमानुमानाभ्यां, पीतः श-
 ङ्खस्तिको गुड इत्यादेभ्यानुमानाप्तवाक्याभ्यां बाधो दृश्यते तस्मात्परी-

- नोपजीव्यापरोक्षत्वादिना प्राबल्यमश्रुते ॥ ८० ॥
 अतोऽनुमानशब्दाभ्यां प्रत्यक्षे बाध्यतेरिता ।
 अपरीक्षितभावेन चन्द्रप्रादेशिकत्वगे ॥ ८१ ॥
 पार(१)मार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
 विरोधादुपजीव्येन न विमेति कदा चन ॥ ८२ ॥
 प्रत्यक्षाद्वेदवाक्यस्याद्वैततात्पर्यकस्य तु ।
 प्राबल्यं तेन बाध्यत्वं प्रत्यक्षस्य श्रुतेर्गिरा ॥ ८३ ॥
 अध्यस्तग्राहि प्रत्यक्षमधिष्ठानप्रभावहा ।
 बाधते श्रुतिरद्वैतब्रह्मत्तत्त्वावबोधिका ॥ ८४ ॥

क्षितत्वेनैव प्राबल्यं नोपजीव्यत्वापरोक्षत्वादिनेत्यभिप्रेत्याह—“मा-
 नं परीक्षितत्वेनेति” द्वाभ्यां ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पारमार्थिकतत्त्व-
 परा श्रुतिर्नोपजीव्यविरोधद्विमेतीत्यत्र खण्डनकृत्संमतिमाह—“पा-
 रमार्थिकमिति” ॥ ८२ ॥

॥ परीक्षितत्वस्यैव प्राबल्यप्रयोजकस्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरेणायाधितस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य यथा-
 ऽऽगमेन बाधः तथा प्रकारान्तरेणायाधितस्य सन्धटइत्या-
 दिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वयोधकेनागमेन बाध इति निर्णय इत्य-
 भिप्रेत्याह—“प्रत्यक्षादिति” ॥ ८३ ॥ ननु भ्रमकाली-
 नापरोक्षयुद्धविषयविशेषविषयैव धीर्याधिका दृष्टा न च विभ-
 वाधिका धीस्तथेयादाद्व्याधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेनैव भ्रमनिषेधसंकरत्या-
 द्विभ्यनिषेधसंकरब्रह्मज्ञानस्य तथारत्यमित्यभिप्रेत्याह—“अध्यस्तेति” ।

अचिन्त्यं शब्दसामर्थ्यं बुद्ध्या ब्रह्मात्मबोधके ।

वेदान्तवाक्ये सन्देहो न कार्यो दोषवर्जिते ॥ ८५ ॥

अ(१)त्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थः शब्दः करोति हि ।

अवाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलां ॥ ८६ ॥

अतोऽवबोधक(२)त्वेन दुष्टकारणवर्जनात् ।

अवाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुतः ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य व्यावहारिकमात्रतः ।

तात्त्विकं न प्रमाणत्वमतो नास्ति विरोधधीः ॥ ८८ ॥

अद्वैतपरवेदान्तानुमानाद्यविरोधिता ।

मनु प्रत्यक्षाद्यनुभूयमानं जगत्कथं ध्रुत्याऽपलप्यते कथं वा सर्वप्र-
माणाविषयमात्मानं बोधयेदित्यसम्भायनां निराकरोति—“ अ-
चिन्त्यमिति ” । ॥ ८५ ॥ शब्दस्याचिन्त्यशक्तित्वं खण्डनका-
रवार्तिककारोक्तिभ्यां ब्रूयति—“ अत्यन्तासतीति ” ब्रा-
ह्मण्यं । धार्तिकवचने चाक्षयदिति निदर्शनं व्यावहारिकप्रामाण्यमा-
सेवेति ॥ ८६ ॥ यद्यं च तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षादीनां व्या-
वहारिकप्रामाण्याभ्युपगमात् न स्वप्रक्रियाव्याघातः न वा ‘प्र(३)त्य-
क्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधायमं । त्रयं सुविदिनं कार्यं धर्मशु-
द्धिमभीप्सते’त्यादिस्मृतिविरोध इत्याह—“ प्रत्यक्षादीति ” ॥ ८८ ॥

॥ शब्दस्याप्रचिन्त्यशक्तित्वोपपादनम् ॥

तस्मात्सिद्धं बाधनिक्षयेन तच्छब्दुया वा प्रत्यक्षादेरद्वैतागमानुमा-

(१) खण्डने प्र. प. श्लो. ११ ।

(२) ब्रह्म रत्नसंग्रहभाष्यार्तिके श्लो. ८८१ ।

(३) अमरसतो प्र. ११ श्लो. १०६ ।

प्रत्यक्षादेरतः सिद्धा भाविबाधविनिश्चयात् ॥ ८९ ॥

न चानुमानवाध्यन्त्वं मिथ्यान्त्वानुमितेरपि ।

व्याप्यत्वासिद्धिदोषाद्यैर्दुष्टत्वात्तेऽनुमाऽप्रमा ॥ ९० ॥

नाद्यविरोधिः क्वमिति फलितमुपसंहरति—“ अद्वैतेति ” ॥ ८९ ॥

॥ भाविबाधोपपत्तिः ॥

स्यादेतत् अध्यक्षस्य भिन्नविषयत्वादिना बाधाक्षमत्वेऽप्यनुमानमेव बाधकं स्यात् तथा हि ब्रह्मप्रमान्येन वेदान्ततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानान्येन वा मोक्षहेतुज्ञानान्येन वा व्याप्यत्वेऽस्य सत्त्वानधिकरणत्वेऽसति ब्रह्मान्यत्वं विमतं वा सत् परमार्थसिद्धा प्रातिभासिकसत्त्वानधिकरणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वात् ब्रह्मवत् व्यतिरेके यशश्च वद्वेत्याशङ्क्य निराचष्टे—“ न चेति ” । स्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धेः अस्मन्मतमाश्रित्य हेतूकरणे च देहात्मैक्ये ब्रह्मज्ञानेतरावाधौ व्यभिचारात् न हि प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वादन्यत् त्वया हि प्रातिभासिकस्य शुक्तिव्याप्यत्वेऽप्यसत्त्वत्वाय सत्यन्तमार्थं विशेषणप्रत्ययविकल्पेन पक्षे प्रक्षिप्तं, तत्र ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमिति मतेनार्थं, तदनभ्युपगमे तु शाब्दप्रमां प्रति तात्पर्यप्रमा हेतुरिति मतेन द्वितीयं, अन्योन्याश्रयत्वात् सा हेतुरिति मतेन तृतीयं, तथा च प्रातिभासिकस्यासत्त्वानधिकरणत्वमङ्गीकृतमेव अन्यथा तुच्छगारकासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणेनैव तद्यावृत्ताचेतःप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः एवं च देहात्मैक्यस्यापि पक्षत्वे बाध एव बाधे च सति पक्षविशेषणस्य पक्षत्वस्यासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिरपि । अत एव स्वबाधकाभिमततावाध्यदोषजन्यज्ञानाविषयत्वे सतीति वा, स्वबाधकाभिमततावाध्यबाधाविषयत्वे सतीति वा, स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभासमानकालीनज्ञानावाध्यत्वे सतीति वा, विशेषणप्रक्षेपेऽपि न निस्तार देहात्मैक्ये पूर्वशोभावावृत्तेरेव । तेऽनुमाऽनुमानमप्रमा सर्वथा हेतुभासप्रस्तत्वाद्प्रमाणमेवेति तात्पर्यार्थः ॥ ९० ॥

॥ मिथ्यात्वाऽनुमानस्याऽनुमानावाध्यत्वोपपत्तिः ॥

जगन्मिथ्यात्वसंत्यक्त्यानुमानयोः सम्यक्कदुष्टत्वोपसंहारः । २९

श्रुत्यनुग्राहकत्वाच्च सद्धेतोर्व्याप्तिदर्शनात् ।

मूलप्रमाणसङ्गात्रान्मिथ्यात्वानुमितिर्ध्रुवा ॥ ११ ॥

न च सत्त्वानुमानं स्याज्जगत्यर्थक्रियाक्षमे ।

स्वप्ने हि कामिनीसङ्गे व्यभिचारादृथाऽनुमा ॥ १२ ॥

भ्रान्त्याप्रतीयमानेऽर्थे न सत्त्वं पारमार्थिकं ।

न हि स्वप्ने प्रियाद्यर्थे पारमार्थिकता भवेत् ॥ १३ ॥

चिदध्यस्तत्वमिथ्यात्वे तुल्ये स्वप्नेऽथ जागरे ।

अर्थक्रियासमर्थत्वमपि तुल्यं तयोर्द्वयोः ॥ १४ ॥

असद्विलक्षणं विश्वमपरोक्षप्रतीतितः ।

सद्विलक्षणमप्येत्तद्वाध्यत्वात्स्वप्नवस्तुवत् ॥ १५ ॥

सदसत्त्वे विरुद्धत्वान्नास्मिन्सम्भवतो यतः ।

अतोऽनिर्वाच्यता सिद्धयेन्मिथ्यात्वं तत एव हि ॥ १६ ॥

ऐन्द्रजालिकवन्नशे भ्रान्तत्वापतिरण्वपि ।

जगन्मिथ्यात्वानुमानं सर्वथाऽनवद्यमित्याह—“श्रुतीति” ॥१॥

जगत्सत्यत्वानुमानं व्यभिचारदुष्टमित्याह—“न चेति त्रिभिः”

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अतोमिथ्यात्वं सिद्धमित्याह—“सद्विलक्ष-

णमिति” द्वाऽऽयां ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ मिथ्यात्वसत्त्वानुमानयोः सम्यक्कदुष्टत्वोपसंहारः ॥

नन्वाश्वत्थानघिष्यस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तस्य भ्रान्त-
त्वप्रसङ्ग इत्यत आह—“ऐन्द्रजालिकवदिति” । अय-

तन्मायाकल्पितत्वेऽपि नापारोक्ष्याद्यसम्भवः ॥ ९७ ॥

देहात्मैक्यभ्रमे यद्विजाविद्याप्रकल्पिते ।

जीवापरोक्ष्यमस्त्येव नाविद्यामाययोर्भिदा ॥ ९८ ॥

स्वप्नप्रपञ्चवन्मायामात्रमित्यादिसन्नयात् ।

मर्च मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेनैव ग्रहणादैन्द्रजालिकयज्ञान्त-
रायोगादन्यथा सविषयकभ्रमज्ञातृत्वेन भ्रान्तस्यस्य दुर्यारता-
पत्ते । अथनिषेध्यत्वेन ज्ञाने तत्पालनार्थमीश्वरस्य प्रवृत्तिर्न
स्यादिति चेन्न । ऐन्द्रजालिकप्रवृत्तिर्दीश्वरप्रवृत्तेरपि तथाविधत्व-
मिति । ननु विमत नेश्वरमायाकल्पित त प्रत्यपरोक्ष्यात् यदेव त-
देव यथा चैत्र प्रत्यपरोक्षो घटा न चैत्रमायाकल्पित- विमत न जीव-
कल्पित तस्मिन्सुषुप्तेऽपि अग्नितत्वात् आरमवत्, नचासिद्धि- प्र-
त्यभिज्ञानात् अदृष्टाभावे पुनरुत्थानायोगाच्चेत्याशङ्क्य समाधत्ते ।
नाद्यमनुमान साधु—“ तन्मायेति ” । ऐन्द्रजालिक प्रत्यप-
रोक्षे तन्मायाकल्पिते व्यभिचारादित्यर्थं ॥ ९७ ॥ मायाऽविद्ययो-
रभेदेन देहात्मैक्यभ्रमे व्यभिचारादपि नापरोक्ष्यासिद्धिरित्याह—
“ देहात्मैक्येति ” । द्वितीयेऽनुमानेत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च
प्रत्यभिज्ञया प्रपञ्चस्य स्थायित्वसिद्धेर्नासिद्धि सुषुप्तिकालस्यायि-
त्यासाधकत्वं प्रत्यभिज्ञाया दृष्टिसुष्टिसमर्थने वक्ष्यमाणत्वात् अ-
दृष्टादे कारणात्मनाऽग्नितत्वेन पुनरुत्थानसम्भवाच्चति तात्प-
र्यायं ॥ ९८ ॥ ॥ ईश्वरस्य भ्रान्तत्वनिरास ॥

‘ अ(१)थ न तत्र रथा न रथयोगा ’ इत्यादि श्रुत्या

“ मा(२)यामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति ”

सूत्रेण च स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वंसाधनेन सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य त-

ब्रह्मज्ञानैकवाध्यत्वात् तदज्ञानप्रकल्पितं ॥ ९९ ॥

नार्थातिरिक्तज्ञानेऽस्ति विशेषस्तत्त्वविन्मतः ।

अ(१)र्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियां ॥ १०० ॥

ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्व(२)नाश्रयं ।

दृष्टान्तेन मिथ्यात्वं साधितं तथा ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्यत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽपि तस्याज्ञानकार्यत्वेन मिथ्यात्वं सिद्धमित्याह—“स्वप्नेति”

॥ ९९ ॥ ननु स्वप्नादिज्ञानमेवार्थक्रियाकारि नार्थं सच्च ज्ञानमवाध्यं
तथा च कथं तद्दृष्टान्तेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशङ्काह—

“नार्थेति” । न हि ज्ञानमात्रस्य सुखादिजनकत्वं तथा च कि-

ञ्चिद्विशेषितस्यैव तथारत्वं वाच्यं ज्ञाने च विशेषो नार्थातिरिक्त इत्यत्र
बुद्धसंमतिमाहार्थेनेत्यर्जन—“अर्थेनेति” । अर्थपदेत्यर्थः तथा

च मिथ्याभूतविशेषितस्य जनकत्वाऽप्युपगमे मिथ्याभूतस्यापि ज-
नकत्वमस्तीत्यर्थः । ननु विषयोपलक्षितस्यैव ज्ञानस्य सुखजनक-

त्वमस्तु तत्कुतोविषयस्य जनकत्वमिति चेन्न । स्वरूपाणामननु-
गततया ज्ञानस्यादेवार्थातिप्रसक्ततयाऽनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यताय-

च्छेकाभावादुपलक्षणस्यासम्भवाच्चिद्विशेषितस्यैव तथारत्वमस्तीति
भावः ॥ १०० ॥ ॥ असत्यस्यार्थक्रियाकारित्वोपपत्तिः ॥

मिथ्यात्वे च विशेषतोऽनुमानानि, ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्र-

ह्मान्यासस्याधिकरणत्वं पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तिं ब्रह्मावृ-

त्तिरथात् शुक्तिरूप्यत्ववत् परमार्थसद्भेदवच्च, विमतं मिथ्या

ब्रह्मान्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत्, परमार्थसत्त्वं स्वसमानाधिकरणान्यो-

न्यामावप्रतियोग्यवृत्तिं सदितरावृत्तित्वात् ब्रह्मत्ववत्, ब्रह्मत्वं ए-

कत्वं वा सत्त्वव्यापकं सत्त्वसमानाधिकरणत्वात् असद्वैलक्षण्यवत्,
व्याप्यवृत्तिवृत्तादिः ज्ञान्यामावानिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्र-

पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तिमङ्गवेत् ॥ १ ॥

शुक्तिरूप्यत्ववद्ब्रह्मावृत्तित्वात्सत्यभेदवत् ।

ब्रह्मान्यत्वाज्जगत्सर्वं मिथ्या स्याच्छुक्तिरूप्यवत् ॥ २ ॥

ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तिस्त्वात्र भेदप्रतियोगि तत् ।

न सन्निष्ठोभवेज्जातु भेदः सत्प्रतियोगिकः ॥ ३ ॥

मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छातिरिक्तत्वव्यापकं भवेत् ।

समस्तमिथ्यावृत्तित्वाद्यथा दृश्यत्वमिष्यते ॥ ४ ॥

दृश्यत्वं सदवृत्ति स्यादभिधेयैकवृत्ति मत् ।

शुक्तिरूप्यत्ववद्भ्रान्तिसिद्धवस्तुगतं यतः ॥ ५ ॥

परमार्थसङ्गिन्नत्वव्याप्यं दृश्यत्वमस्तु वा ।

दृश्यान्यावृत्तिधर्मत्वात्प्रातिभासिकता समं ॥ ६ ॥

रमने केवलान्वयित्वादन्योन्याभावमात्रप्रतियोगि स च समानाधिकरणस्य अस्मन्मते तु मिथ्यैवेति नोभयथाऽपि साध्यवैकल्यं, अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः नित्याभावत्वात् अन्योन्याभाववत्, ब्रह्मत्वं न परमार्थसङ्गिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं ब्रह्मवृत्तित्वात् असद्वैलक्षण्यवत्, परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसङ्गिष्ठः परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात् परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्, मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकं सकलमिथ्यावृत्तित्वात् मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद्वा दृश्यत्ववत्, दृश्यत्वं परमार्थसदवृत्ति अभिधेयमात्रवृत्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत्, दृश्यत्वं परमार्थसङ्गिन्नत्वव्याप्यं दृश्येतरावृत्तिधर्मत्वात् प्रातिभासिकत्ववत् इत्यादिप्रमाणातीत्याह— “ ब्रह्मेत्यादिप्रातिभासिकतासममित्यन्तैः ”

पङ्क्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ मिथ्यात्वेविशेषानुमाननिरूपणम् ॥

एवमन्येऽपि मिथ्यात्वे विपश्चिद्विर्यथोचितं ।

प्रयोगा ऊहनीयाः स्युर्वादध्वान्तप्रहाणये ॥ ७ ॥

हेतवोभीष्टसिद्ध्यर्थं सम्यञ्चो बहवश्च नः ।

अल्पाः परस्य दुष्टाश्च ज्ञातव्या युक्तिभिर्बुधैः ॥ ८ ॥

एवमन्येऽपि प्रयोगा ऊहनीया इत्याह— “ एवमिति ” ।

एतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत्, तन्तुनाशजन्यपटनाशस्य कदापि तन्तुवृत्तिता नास्तीति तत्र व्यभिचारवारणायानादिपदं, यस्य पटस्याभ्रयविभागेन नाशस्तदत्यन्ताभावस्य पक्षत्वे त्वनादिपदमनादेयमेव, अत्र चैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न सम्यन्धान्तरात्यन्ताभावभादायांशतः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । समवायसम्यन्धावच्छिन्नोव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नश्च यत्तत्पटात्यन्ताभावः स एव वा पक्षः तन्तुनाशेन च पटोपादानकारणमुक्तं तत्र च प्रागभावस्य सत्वात् न तेन व्यभिचारः । यद्वा समवायसम्यन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात् सम्यन्धान्तरावच्छिन्नैतत्पटात्यन्ताभाववदिति विशिष्यानुमानं ऊहनीयमिति भावः ॥ ७ ॥ परामितानुमानगतहेतुभ्यो दुष्टेभ्योऽप्येभ्यश्च स्वमतामिमितानुमानगतहेतूनां बाहुल्यं समीचीनत्वं स्पष्टमेवेति युक्तिभिरेव ज्ञातव्य मित्याह—“ हेतव इति ” ॥ ८ ॥

॥ मिथ्यात्वे विशेषानुमानोपसंहारः ॥

नन्यस्तु शब्दवाचः तथा हि । “ विश्व(१)सत्य”यच्चि(२)केतस-
त्यमित्तन्न मोघं” या(३)घातय्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समा-

(१) अथवृत्तितायां द्वितीयादिके ० अर्थाय १ वने अक्ष १ ।

(२) अथवृत्तितायास्तमादिके १ अर्थाय १० वने अक्ष १ ।

(३) इमांवाच्योपनिषदिमन्त्र ८ ।

शब्दवार्ध्यं न मिथ्यान्त्वं शब्दतात्पर्यमद्वये ।

तन्न सिद्ध्येतः सर्वत्रिश्वमिथ्यात्वमन्तरा ॥ ९ ॥

विश्वं सत्यमिति श्रौतं वाक्यं स्तुति परं मतं ।

तैकालिकनिषेधोऽस्याभिमतोऽस्त्यद्वयश्रुतेः ॥ १० ॥

तात्पर्यलिङ्गसंयुक्ता श्रुतिरद्वैततत्परा ।

इयं" इत्यादिश्रुतिभिर्विश्वसत्यस्यप्रतिपादनादित्याशङ्क्य श्रुतेस्तत्र ता-
त्पर्याभायान्नैवमित्याह—“शब्दवार्ध्यमिति” । एतदुक्तं भवति—
“विश्वं सत्यं मघयानायुवो” इत्यादिश्रुतिवाक्यस्य स्तुतिपरतया
भास्य विश्वस्य सत्यस्य तात्पर्यम् । “यच्चिकेतसस्त्यमितन्न मोघ”
मित्यादिश्रुतेरिन्द्रस्तुतिपरतया न विश्वसत्यस्य तात्पर्यम् । “या-
वांघातध्यतोऽर्थानिति” श्रुतिर्न तत्सत्यत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षसि-
द्धानुवादकरणात् तैकालिकसत्त्वनिषेधश्रुतिविरोधेन विश्वस-
त्यस्य श्रुतेस्तैकालिकसत्त्वपरत्वाभायो निश्चीयते । नच वैप-
रीत्यमेव किञ्च स्याद्विनिगमकाभावादिति वाच्यं तात्पर्यान्यथा-
नुपपत्तिगतिसामान्यानामेव विनिगमकत्वादिति ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

अद्वैतश्रुतिर्हि यद्विधलिङ्गतात्पर्योपेता, तत्र त्रिविधं तात्प-
र्यलिङ्गं प्रामाण्यशरीरघटकमर्थनिष्ठं अज्ञातत्वमबाधितत्वं प्रयोज-
नवत्यं च, त्रिविधं तु शब्दनिष्ठमतिप्रसङ्गवारकं उपक्रमोपसंहार-
योरेक्यरूप्यं अभ्यासोऽर्थवादश्चेति, तत्र शब्दनिष्ठलिङ्गत्रये तावन्न
विवादः सर्वासामेवोपनिषदामेवं वृत्तत्वात् मानान्तरासिद्धतया
मोक्षहनुज्ञानविषयतया चाज्ञातत्वं सप्रयोजनत्वं च निर्विवादमेव
अबाधतत्त्वमात्रं सन्दिग्धं तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यां नि-

तत्रापि त्रिविधं लिङ्गमर्थनिष्ठं प्रमावहं ॥ ११ ॥
 अज्ञातत्वादिभेदेन निर्विवादं सतां मतं ।
 शब्दनिष्ठं तु त्रिविधं प्रसक्त्यन्तरवारकं ॥ १२ ॥
 उपक्रमोपसंहत्योरैक्यरूप्यमिहादिमं ।
 अभ्यासश्चार्थवादश्च निर्विवादमिति त्रयं ॥ १३ ॥
 अज्ञातत्वं मतं मानान्तरासिद्धे चिदद्वये ।
 सप्रयोजनता मोक्षहेतुधीविषयत्वतः ॥ १४ ॥
 अबाधितत्वं सन्दिग्धं तच्च निर्णीयते स्फुटम् ।
 अन्यथाऽनुपपत्त्या च गतिसामान्यतस्तथा ॥ १५ ॥
 न हि विश्वनिषेधात्मा द्वैतं स्याद्वावहारिकं ।
 येन तत्र श्रुतेः सिद्धेत्प्रामाण्यं व्यावहारिकं ॥ १६ ॥
 अतस्तत्र श्रुतेरस्ति प्रामाण्यं तात्त्विकं परं ।
 व्यावहारिकसत्यत्वं द्वैते तत्र श्रुतेरपि ॥ १७ ॥

र्णीयते एतत्सर्वमनसिनिधायाह—“ तात्पर्ये ” त्यादिपञ्चभिः
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ अद्वैतश्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गोपेतत्वोपपत्तिः ॥

अद्वैतश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं तात्त्विकवस्तुविषयत्वात् । द्वैतश्रुतेस्तु
 व्यावहारिकं व्यावहारिकवस्तुविषयत्वादिति व्यवस्थां विषयभेदेन
 दर्शयति—“ नहीति ” सार्द्धद्वयेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ परस्पर-
 विरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वं न सम्भवतीत्याह—“ मिथ ” इत्य-

व्यावहारिकमेवास्ति प्रामाण्यं न तु तान्त्रिकं ।

मिथो विरुद्धयोर्नास्ति तान्त्रिकत्वप्रयोगतः ॥ १८ ॥

विश्वसत्यत्ववाक्यस्य गतिरस्त्यन्यथैव हि ।

सामानाधिकरण्यं हि यतः सिद्धं चतुर्विधं ॥ १९ ॥

अध्यासे स्यादिदंरूप्यमभेदे तत्त्वमस्यपि ।

स्थाणुः पुमांस्तु बाधायां वैशिष्ट्ये नीलमुत्पलं ॥ २० ॥

अध्यासे वाथ बाधायां विश्वं सत्यमितीप्यते ।

न तेनाद्वैततात्पर्यवतोवाक्यस्य बाधनं ॥ २१ ॥

यत्त्वेकाकी न रमत इति गीः सप्रपञ्चतां ।

हेतुः । यस्तुनि विफल्पासम्भवात्तात्त्विकव्यावहारिकप्रामाण्य-
भेदेन च व्यवस्थोपपत्तेरित्यनवयमिति भावः ॥ १८ ॥ स्तुतिपरत्वे-
नावधारितस्य विश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवाभ्यधा व्याख्यातुमुचितस्य-
मित्यभिप्रेत्याह— “ विश्वसत्यत्वेति ” ॥ १९ ॥ उक्तं सामा-
नाधिकरण्यचतुर्विध्यं विभज्यते—“ अध्यासे ” इति ॥ २० ॥
विश्वं सत्यमित्यत्र बाधायामध्यासे वा सामानाधिकरण्योपपत्तेर्न
तस्य षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतिबाधकत्वमित्याह—“ अध्या-
सेइति ” । ॥ २१ ॥

॥ विश्वसत्यत्वप्रतिपादिनीनां श्रुतीनामर्थान्तरपरत्वोपघर्षनम् ॥

अथ = (१) तस्मादेकाकी न रमत ” इति श्रुतेः सप्रपञ्च-
तापि पुरुषार्थः स्यादिति नेत्याह—“ यत्त्विति ” । “ (२) द्विती-

सप्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वनिरास आगमयाधोद्धारश्च । ३७

पुमर्थमाह तन्नैवं सा ऽविवेकिपरा श्रुतिः ॥ २२ ॥
 एकधैवेति वेदान्तः साक्षान्मोक्षैकहेतुतां ।
 प्राहाद्वैतात्मबोधस्य निष्प्रपञ्चैकतत्परः ॥ २३ ॥
 विश्वसत्यत्वगीस्तस्माद्वावहारिकसत्त्वगा ।
 ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यं व्यावहारिकमिष्यते ॥ २४ ॥

याद्वैमर्षंभवतीति " श्रुतेः तस्या सप्रपञ्चताया दुःखसाधन-
 त्वेन पुरुषार्थत्वायोगात्कर्मकाण्डवदस्याः श्रुतेरविवेकिपुरुषपर-
 त्वाच्च न तथास्त्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु—“(१)पृथगात्मानं प्रेरि-
 तारं च मत्वा जुष्टेनामृतत्वमेतीति ” भेदज्ञानस्य मोक्षहे-
 तुत्वश्रवणात्कथं न सप्रपञ्चता पुरुषार्थइत्याशङ्काह—“एकधे-
 ति” । एक(२)वैद्यानुद्गृह्यमित्यादिवाक्यस्वारस्यादभेदज्ञानस्यैव सा-
 क्षान्मुक्तिहेतुत्वं प्रेरकपृथक्करणेः सगुणाग्रहज्ञानस्यापि परस्पर-
 पोषकारकत्वान्मतेः पूर्वं न तु तदुत्तरमिति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥

॥ सप्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वनिरास ॥

अतएव सत्यत्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवान्यपरेत्यपि न, य-
 इविधलिङ्गतात्पर्योपेतत्वेन मिथ्यात्वश्रुतेरनन्यपरतया प्रपञ्चत्वा-
 द्वैदिकतात्पर्यविषयस्य च तात्त्विकरनियमेन तात्पर्यज्ञापकानामपि
 लिङ्गानामर्थतथात्वपेक्षया पर्यवसानात्सत्यश्रुतिवाक्यस्यपदानां चा-
 न्यपरत्वाच्च सत्त्वे तात्पर्यलिङ्गशङ्केत्यभिप्रेत्याह— “ विश्वसत्य-
 त्वेति ” । व्यावहारिकत्वं च ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वं न त्वयाध्यत्वं
 मिथ्यात्वबोधकश्रुतिविरोधादिति भावः ॥ २४ ॥

अप्रामाण्यप्रसङ्गोऽपि न सत्यत्वश्रुतेर्मम ।

अतत्त्वावेदकत्वेन स्यादनिष्टकरो मनाक् ॥ २५ ॥

तात्पर्येण तु सर्वासां श्रुतीनां सम्मतं समं ।

अस्मत्सिद्धान्तगं तत्त्वावेदकत्वं समन्वयात् ॥ २६ ॥

अनन्यशेषमिथ्यात्वश्रुतेः स्वार्थपरत्वतः ।

अन्यशेषतया विश्वसत्यत्वश्रुतिरन्यगा ॥ २७ ॥

तत्परत्वेन चाद्वैतश्रुतेः प्राबल्यमिष्यते ।

ततो न तद्विरोधेन सत्यं विश्वं वदेच्छ्रुतिः ॥ २८ ॥

ननु प्रपञ्चसत्यत्वश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराचष्टे—
 “ अप्रामाण्येति ” द्वाभ्यां । अतत्त्वावेदकत्वरूपाप्रामाण्य-
 स्यादन्तरतात्पर्यमादायेष्टत्वात्, परमतात्पर्येण तु सर्वश्रुतीनामपि
 तत्त्वावेदकत्वं समं, प्रातिभासिकव्यावृत्तस्य व्यावहारिकस्य तद्व-
 तितत्प्रकारकत्वादिरूपस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् सांख्यव्यावहारिकं
 प्रामाण्यमव्याहृतमयेति तात्पर्यार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु, यदि सत्य-
 श्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्त्यर्थत्वात् स्वार्थपरा तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि त-
 द्विद्वयार्थत्वात्स्वार्थपरा न स्यात् तत्प्राप्तितद्विरोधयोस्तात्पर्याभा-
 वहेत्वोक्तमयत्रापि समत्वादित्याशङ्क्याह—“ अनन्येति ” ।
 प्रत्यक्षापेक्षया चन्द्राधिकपरिमाणयोधकागमस्येव मिथ्यात्व-
 धोत्रकागमस्य बलवत्त्वेन प्रत्यक्षप्राप्तानुवादिसत्यश्रुत्यपेक्षयाऽपि ब-
 लवत्वात् प्राप्तार्थाप्राप्तार्थयोर्विरोधे प्राप्तार्थस्याऽप्राप्तविध्यर्थत्वेना-
 न्यशेषत्वनियमादप्राप्तार्थस्यैवानन्यशेषत्वेन च बलवत्वात् अन-
 न्यशेषमिथ्यात्वश्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षागृहीतत्रिकालावाध्यस्वरूप-
 सत्यत्वपरा विश्वसत्यत्वश्रुतिरिति । अद्वैतश्रुतेश्च प्राबल्ये निरव-
 काशत्वतात्पर्यवत्त्वादिकमेव प्रयोजकं नान्यदिति द्वयोस्तात्प-
 र्यार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ विश्वमिथ्यात्वानुमानस्याऽऽगमादिबाधोद्धारः ॥

पक्षादीनां हि मिथ्यात्वबोधनेऽपि न नः क्षतिः ।

साधकस्य च मिथ्यात्वे न क्षतिः सत्वसाधने ॥ २९ ॥

प्रतिविम्बस्य विम्बैकसाधनत्वमिहेक्ष्यते ।

तस्य विम्बात्मना सत्त्वे मिथ्यात्वं तु स्वरूपतः ॥ ३० ॥

शुभादिसूचकत्वं हि स्वामार्थस्यासतोऽपि च ।

ननु सत्यसाधकानां मिथ्यात्वसाधकानुमानेभ्यः प्रायत्वं, मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वाबोधने सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः तद्वोधने परस्परव्यावृत्तिराश्रयासिद्ध्यादिकं चेत्याद्याह मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वबोधनं पित्याहत्वभावात् प्रतिज्ञादिभिस्तेषां त्रिकालावाध्यस्वरूपसत्त्वामतिपादनात्मैकमित्यभिप्रेत्याह—“ पक्षादीनामिति ” । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्त्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वोपपत्तिः सत्त्वेन सत इय मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतस्यापि प्रमाणगम्यत्वाविरोधात् एकांशे तत्त्वावेदकत्वाभावे व्यंशान्तरे तत्त्वावेदकत्वोपपत्तरिति पुरेरितमित्यर्थः । ननु साधकत्वाभ्यर्थानुपपत्त्या परमार्थसत्यमायाति परमार्थसत्तपय साधकत्वादित्यत आह—“ साधकस्येति ” । परमार्थसत्त्वस्य साधकतायामतन्त्रत्वेन तदभावेऽपि न साधकतानुपपत्तिः । यस्तु तस्तु श्रुतिज्ञातसाधारणं व्यावहारिकसत्त्वमेव तन्त्र तस्य प्रद्वानेतरावाध्यत्वमेवेति न काचिद्धानि साधकत्वस्यति शेषः ॥ २९ ॥ नेदमदृष्टं चरं लोकं प्रति विम्बस्य मिथ्यात्वेऽपि विम्बसाधकत्वं दृष्टमित्याह—“ प्रतिविम्बस्येति ” । प्रतिविम्बे विम्बसाधकत्वं तावदस्ति तस्य विम्बात्मना सत्त्वेऽपि प्रतिविम्बाकारेणासत्त्वात् परमार्थसत्त्वं न साधकत्वे प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं स्वामार्थस्याऽसतोऽपि शुभाशुमसूचकत्वमित्याह—“ शुभादीति ” । चर्णारोपितहस्यत्व-

वर्णारोपितदीर्घत्वाद्यपि सन्त्यार्थबोधकं ॥ ३१ ॥

मायाकल्पितहस्त्यादिर्भयकम्पादिकारणं ।

अतो न तात्त्विकं सत्त्वं साधकत्वे प्रयोजकं ॥ ३२ ॥

अर्थावच्छिन्नमेवास्ति ज्ञानं सर्वत्र कारणं ।

दीर्घत्वादीनां च नगो नागइत्यादायर्थविशेषप्रत्यायकत्वं दृष्ट-
मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मायाकल्पितहस्त्यादे रज्जुसर्पादेश्च, मयादिहेतुत्वं सवित्सुषि-
रस्य च मरणसूचकत्वं शङ्खाधिपस्य च मरणहेतुत्वं दृष्टं तथाऽपि
स्यादेवेत्याह—“ मायेति ” । ॥ ३२ ॥ ननु तत्र शङ्खैव भयमु-
त्पाद्य धातुव्याकुलतानुत्पादयतीति सैव मरणाहेतुर्ननु शङ्कितं विषम-
पि, एवं ‘पु(१)र्यं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यती’त्यादिश्रुतियलाः स्वाप्नदर्श-
नस्यैव शुभादिसूचकत्वं, एवं सवित्सुषिरमायागजादीनामपि ज्ञा-
नमेव तत्तदर्थक्रियाकारि न तु तदर्थोऽपि तथा च सर्वत्रोदाहृतस्थलेषु
ज्ञानमेव हेतुः तस्य स्वरूपतः सत्यमेव अन्वयश्चेतिरेकावपि ज्ञान-
स्यैव कारणतां ग्राहयतः न हि सन्निहितमपि संप्रमजानानोधिभे-
तीत्याशङ्क्याह—“ अर्थावच्छिन्नमिति ” । एतदुक्तं भवति स्व-
प्ने जागरे चोत्कृष्टकलधौतदर्पणादुत्कृष्टं सुखं उत्कृष्टसर्पादिदर्शना-
चोत्कृष्टमयादि दृश्यते विषयस्याकारणत्वे तदुत्कर्षानुविधानं कार्यं
न स्यात्, न च ज्ञानप्रकर्षादेव तत्प्रकर्षः ज्ञानेपि विषयगतप्रकर्षे वि-
हायान्यस्य प्रकर्षस्याभावात् । अथ ज्ञानगता जातिरेव प्रकर्षः न, चा-
क्षुषत्वादिना सङ्कल्पसङ्गात् विषयप्रकर्षेणैवोपपत्तौ चाक्षुषत्वादि-
व्याप्यजात्यङ्गीकारे गौरवान्मानाभावाच्च, किं च ज्ञानस्य मयादिज-
नकत्वे सर्पाद्यवच्छिन्नत्वमेव कारणतावच्छेदकमास्थेयं ज्ञानत्वेन

असतः साधकत्वं मिथ्यात्वहेतोरप्रयोजकत्वनिरासश्च । ४१

न केवलमतोप्यर्थो हेतुरस्ति मृषात्मकः ॥ ३३ ॥

न ह्यर्थगतमौत्कृष्ट्यं विना ज्ञानं सुखादिके ।

शक्तोत्पत्त्यौत्कृष्ट्यमाधातुमितोऽर्थस्तत्र कारणं ॥ ३४ ॥

न चाप्रयोजकं मिथ्यात्वानुमानं यतोऽन्यथा ।

दृग्दृश्ययोर्हि सम्बन्धो दृश्यसत्त्वे न सम्भवेत् ॥ ३५ ॥

॥ असतामपि साधकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ॥

ननु मिथ्यात्वानुमानमप्रयोजकं सत्यत्वेऽपि दृश्यत्वोपपत्तेरित्याह दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तेर्न हि ज्ञानं ज्ञेयासम्बन्धमेव प्रकाशकमिति प्रसङ्गात् नापि संवदं आत्मस्वरूपस्य तद्गुणस्य वा ज्ञानस्य ज्ञेयेन संयोग(१)समवाययोरभावादित्यस्य चाध्यात्मिकस्य सम्बन्धस्याभावान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—“ नचेति ” सार्द्धेन । आध्यात्मिक एव सम्बन्धो दृग्दृश्ययोरतो मिथ्यात्वानुमानं नाप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्यादेतत्सर्वस्यापि दृश्यस्य प्रकाशकत्वद्वय-

(१) गुणादौ नात्र सयोग इत्येव तस्यातीतत्वादिकाले सत्त्विककाले वा न स. न भीषणिकाले सयोगो नास्तु भूतीतादौ तदीयमूल्याऽवस्थासयोगद्वारा न सत्त्व एव गुणादावपि द्रव्यशरीरं वाच्यम् । पुट्यादिर्भिरवयवत्वेन तत्र तद्गुणादौ च तदसम्भवात् सा-
म्य एव सयोगस्य स्वीकारात्प्रवरवयवत्वेन सत्त्वत्वात् तद्वत्त्वविशेषणा तु पुट्या-
दौ सम्भवात् देशिकस्याप्यवस्थितया देशिकाप्याप्यवस्थितत्वाभावस्योपादानवच्छेदकत्वाऽस-
म्भवात् आत्मगुणत्वानु न ज्ञानस्य सम्भवति तत्र मनस्य उपोपादानत्वात्तद्वत्त्वाऽऽत्मनो-
पादानं न मनसा निमित्तत्वात्तत्त्वं यं दत्तं आत्मरूपज्ञानस्य जगदुपादानस्य समवायो
मातीतादौ सम्भवति न वाऽनादौ इति ध्येयम् ।

तस्मादाध्यासिकः सिद्धः सम्बन्धो दृशिदृश्ययोः ।

साक्षाच्चिद्दृक्प्रकाशः स्यात्स्वसंसृष्टप्रकाशकः ॥ ३६ ॥

दृश्याधिष्ठानरूपेण न परम्परया भवेत् ।

वृत्त्याऽऽवरणभङ्गे चित्प्रकाशोऽनावृतः स्वतः ॥ ३७ ॥

अतो वृत्तेः पुरा दृश्याप्रतीतिरुपपद्यते ।

अतएवैष कस्य चित्प्रकाशकं चित्प्रति प्रकाशाय त्वयापि तत्-
त्सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यतत्तदाकारवृत्तिस्त्वारक एवानावृतदृक्सम्बन्धः
स्वीकृतः तथा च सत्यस्येपि तद्वारक एव सम्बन्धोऽस्तु किमाध्या-
सिकसम्बन्धदुर्व्यसनेन न हि भवतां विज्ञानवादिनामिद्य तत्तज्ज्ञाने
तत्तदार्थाध्यासस्वीकारः शुद्धदृशः स्वतो भेदाभावात् उपाधिविशि-
ष्टाभा भेदेऽपि घटादिवत्तस्या अपि मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगादिति चे-
न्नेत्याह—“ साक्षादिति ” । प्रकाशस्य साक्षात्स्वसंसृष्टप्रका-
शश्चैतन्यसेन चैतन्यस्य परम्पर्यासम्बन्धेन विषयप्रकाशकत्वायोगात्
न हि प्रदीपः परम्पर्यासम्बन्धं प्रकाशयति अतो विषयाधिष्ठानचैत-
न्यमनावृतमेव प्रकाशकं आवरणभङ्गश्च वृत्त्या, अतो वृत्तेः पूर्वमा-
ध्यासिकसम्बन्धे विद्यमानेषु दृश्याप्रतीतिरुपपन्ना अत एव वृत्तिप्र-
तिविम्बितचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आध्यासिकसम्बन्धस्या
तत्प्रतापात् घटाभिव्यक्तचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आध्यासिकेन वृ-
त्तिप्रतिविम्बितचैतन्येनैव घटप्रकाशोपपत्तौ तदधिष्ठानचिदभिव्य-
क्तिकल्पनायोग इति निरस्तं, परोक्षविलक्षणस्फुटतरव्यवहारार्थं वि-
षयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनाया युक्तत्वादिति साङ्गद्वयता-
त्पर्यार्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ दृश्यत्वादिहेतोरप्रयोजकत्वनिरासः ॥

ननु घटादेः स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वं सत्त्वेन तत्राध्या-
सो न युक्तः न च या घटेन्द्रियसन्निकर्षवृत्तिस्तया घटस्य न प्रकाशो-
येन च प्रकाशो घटाधिष्ठानचैतन्येन न तत्सन्निकर्षजमिति घाट्यं, वृत्त्य-

धीवृत्तेरुदयात्पूर्वमज्ञातार्थप्रसिद्धये ॥ ३८ ॥

धीवृत्तिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यावश्यकत्वतः ।

अन्यथा साधकाभावे स्यादर्थो नरशृङ्गवत् ॥ ३९ ॥

वृत्तिरूपं न तज्ज्ञानं किं तु साक्षि चिदद्वयं ।

वृत्तिगोत्पत्तिनाशाद्यसंस्पृष्टं विविधं खवत् ॥ ४० ॥

अज्ञानसाधकत्वात्तन्नाज्ञानविनिवर्तकं ।

तच्च वृत्त्युपरक्तं सदज्ञानान्ध्यनिवर्तकं ॥ ४१ ॥

स(१)र्वतीर्थदृशां सिद्धिः स्वाभिप्रेतस्य वस्तुनः ।

तिरिक्ते ज्ञाने मानाभावात् अज्ञाननिवृत्तेरपि ततएव भावादिति चे-
 श्चेत्याह—“ धीवृत्तेरिति ” । अन्यथा तस्य साधकाभावेन नर-
 शृङ्गतुल्यतया सन्निकर्षतज्ज्ञानहेतुत्वेन प्राक्सत्त्वकल्पना निष्प्र-
 माणिका स्यात् तस्माद्यदृशस्य घटादेरिन्द्रियसन्निकर्षाभयत्वेन ज्ञान
 कारणस्य तादृशस्य साधकं किं चिन्मानमवश्यमभ्युपय(२)तञ्च मान
 न वृत्तिरूपं तदानीं वृत्तिकारणाप्रवृत्तेरिति तद्विलक्षणे नित्यं स्वप्र-
 काशमेकमेव लाघवात् वृत्तिगतोत्पत्तिविनाशजडत्वादिभिरसंस्पृष्टं
 नानाविधोपाधिसम्बन्धान्नाविधव्यवहारमाश्रयति नम इव घटा-
 द्युपाधिभेदेनेति सार्द्धद्वययोजना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सर्वाज्ञानसाधके साक्षिचैतन्ये तस्मिन् घटादेरध्यास इति का-
 नुपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“ अज्ञानेति ” ॥ ४१ ॥ तत्र चार्त्तिकवचनानि

(१) दृग्दृशस्य ३ अ० १ भा० चार्त्तिके श्लो० १२६ ।

(२) चन्द्राङ्गनयव्यतिरेकयोरपक्षेण कार्यकारणभाववद्भावं सर्वं मानसंयादि-
 व्यवस्थान्निवेदति शेषः ।

यदभ्युपगमादेव तत्सिद्धिर्वार्यते कुतः ॥ ४२ ॥
 स(१)र्वतीर्थदृशां तावत्सामान्यं मानलक्षणं ।
 अज्ञातार्थावगमनं त्वदुक्ते तन्न युज्यते ॥ ४३ ॥
 स्वतः(२)सिद्धोऽथ वासिद्धो देहादिस्ते भवन्भवेत् ।
 प्रमाणानां प्रमाणत्वं नोभयत्रापि लभ्यते ॥ ४४ ॥
 प्रमा(३)णान्यन्तरेणापि देहादिश्चेत्प्रसिद्ध्यति ।
 वद प्रमाणैः कोन्वर्थो न हि सिद्धस्य साधनं ॥ ४५ ॥
 स्व(४)तोऽसिद्धे प्रमेये तु नासतो व्यञ्जिका प्रमा ।
 नाभिव्यनक्ति सविता शशशृङ्गं स्फुरन्नपि ॥ ४६ ॥
 प्रतिविम्बितचैतन्यं घटाधिष्ठानतोऽपृथक् ।
 सर्वावभासकत्वं चिद्वस्तुनोऽतोऽद्वयात्मनः ॥ ४७ ॥
 चिदध्यस्ततया सर्वं चिदज्ञानैककारणं ।

दर्शयति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वृत्तिप्रतिविम्बितचैतन्य-
 स्य घटाधिष्ठानचैतन्येन मह भेदाभावाच्चैतन्यस्यैकत्वमेवेत्यभिप्रे-
 र्याह—“ वृत्तीति ” ॥ ४७ ॥

चैतन्यमात्राज्ञानजन्यत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च घटादिप्रपञ्चस्याध्य-
 स्तत्वमेवेति सिद्धान्तरहस्यमाह—“अत इति” । सदिति प्रतीय-

(१) बृहदारण्यके ४ अ० १ ब्रा० वार्तिके श्रौ० १५८ ।

(२) बृहदारण्यके ४ अ० १ ब्रा० वार्तिके श्रौ० १६० ।

(३) इ० ४ अ० १ ब्रा० वा उक्ती० १६१ ।

(४) इ० ४ अ० १ ब्रा० वा० उक्ती० १६२ ।

विश्वसत्त्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिवृत्तेरुपयोगनिरूपणञ्च । ४५

चिज्ज्ञानेनैव बाध्यं तन्न चितोऽतः पृथङ्मनाक् ॥ ४८ ॥

विश्वस्याध्यासिकत्वेऽपि प्रातिभासिकवस्तुतः ।

वैलक्षण्यं पुरा वृत्तेश्चिदध्यस्तं घटादि यत् ॥ ४९ ॥

इन्द्रियद्वारतश्चित्तं तत्संयुक्तं घटादिकं ।

मानाधिष्ठानचैतन्यानुविद्धतया प्रतीयमानमप्यस्त्येव तस्माज्जगत्स-
त्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिर्द्वैतेति भावः ॥ ४८ ॥ ननु विश्व-
स्याध्यासिकत्वेऽपि प्रातिभासिकस्थल इव विषयेन्द्रियसन्निकर्षाधीना-
या प्रतिकर्मव्यवस्थाया अनुपपत्तिरिति चेन्मैवमित्याह—“विश्व-
स्येति” । वृत्ते पूर्वमेव घटादीनां चैतन्येऽध्यासेन प्रातिभासि-
कस्थलापेक्षया वैलक्षण्यात्प्रतिकर्मव्यवस्था सिद्ध्यत्येतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

॥ विश्वसत्त्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः ॥

अन्तःकरणं चक्षुर्वृत्तेर्जोवयवि तच्चेन्द्रियद्वारेण तत्संयुक्तं वि-
षयं व्याप्य तदाकारं भवति यथा नद्याद्युदकं प्रणाड्या नि सृत्य
केदाराद्याकारं भवति सैव वृत्तिरित्युच्यतइत्याह—“इन्द्रियद्वार-

त इति” । तत्र जीवचैतन्यमत्रियोपाधिकं सत्सर्वगतं अन्तःकर-
णोपाधिकं सत्परिच्छिन्नमिति मतद्वयं, तत्राद्ये विषयावभासकं जी-
वचैतन्यं द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं आद्यपक्षेऽपि जीवचैतन्यमधिष्ठानावृ-
त्तमावृतं वा तत्राद्ये वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था, द्वितीये
त्यावरणाभिमतार्था, परिच्छिन्नत्वपक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्र-
काशकतदधिष्ठानचैतन्याभेदामिव्याकिसिद्धौ, अनावृत्तरूपश्लेहना-
वृत्तं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्तैवोपरज्यते न तु वि-
षयै असद्भूतात् यथा गोत्वसंगतमपि सास्त्रादिमद्यत्तयाऽभिव्य-
ज्यते न तु केशरादिमद्यत्तया इत्याद्युपपादितं प्रत्यक्तरचिन्तामणौ

विषयं व्याप्य तेजस्त्वात्तदाकारं भवत्यपि ॥ ५० ॥
 अविद्योपाधिको जीवः सर्वव्यापी मतः क्वचित् ।
 तथाऽन्तःकरणोपाधिः परिच्छिन्नो मतः क्वचित् ॥ ५१ ॥
 तत्राद्ये विषयाभासि जीवचैतन्यमिष्यते ।
 द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं विशेषोऽयं विविच्यतां ॥ ५२ ॥
 जीवस्यानावृतत्वे वाऽवृतत्वेना मते भवेत् ।
 विषयोपरागार्था वाऽऽवरणाभिभवाय वा ॥ ५३ ॥
 वृत्तिः स्यात्सर्वगत्येऽस्य प्रतिकर्मव्यवस्थितौ ।
 परिच्छिन्नत्वपक्षे साऽभेदाभिव्यक्तये मता ॥ ५४ ॥
 उपपादनमेतेषां युक्तिभिर्विस्तरेण तु ।
 ज्ञेयमस्मत्कृते प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणौ स्फुटं ॥ ५५ ॥
 अतः सत्यामविद्यायां शक्तेरभिभवादपि ।
 तूलाज्ञानक्षतेर्वा स्यादेकदेशविनाशतः ॥ ५६ ॥

पञ्चमप्रकरणे विस्तरेणाभिहितमित्यभिप्रेत्याह-“अविद्योपाधिक”
 इति पञ्चकेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ मतभेदेन वृत्तेरुपयोगानिरूपणम् ॥

तत्र प्रतिकर्मव्यवस्थाया न का चिदनुपपत्तिरिति व्यवस्थामाह-

“अविद्यायामिति” । तस्मादविद्यायां सत्यामपि शक्त्यभिभवाद्वा
 तूलाज्ञाननाशाद्वाऽवस्थाविशेषप्रच्यावनाद्वा एकदेशनाशाद्वा कट-
 पत्सम्भवेष्टनाद्वा भीतभटवदपसरणाद्वाऽऽवरणमहानिमोक्षवाधा-
 नामुपपत्तिरस्तीति द्वयोर्योजना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ नन्वावस्थाविशेषाणा-

कटवद्वेष्टनाद्वापसृतेर्भीतिभटादिवत् ।

आवृत्तिक्षत्यनिर्मोक्षबाधानामुपपत्तिः ॥ ५७ ॥

अवस्थावदभिन्नैवावस्थाऽज्ञानात्मिका मता ।

अज्ञानैक्यं तु सर्वत्राऽस्त्यनुस्यूतैकरूपतः ॥ ५८ ॥

अनेकाज्ञानपक्षे तु न शङ्कोदेति मन्मते ।

एकेनैव विनाशेऽपि व्यवस्था प्रागभाववत् ॥ ५९ ॥

मज्ञानाभिन्नत्वे एकाज्ञानपक्षशक्तिः भिन्नत्वे च साक्षाज्ज्ञानेन निवृ-
त्तिर्भ्रमाद्युपादानत्वं च न स्यात् तेषामिष रूप्यस्यैवोपादाननाशं
विना नाशप्रसङ्गश्च शुक्त्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवविरोधश्चेत्याशङ्क्याह—
“अवस्थेति” । अज्ञानावस्थाया अज्ञानरूपेण न ज्ञानसाक्षात्प्रियस्य-
स्यानुपपत्तिः । यत्त्ववस्थाविशेषाणामिष रूप्यस्यैवोपादाननिवृत्ति-
विना निवृत्त्यापादनं तदयुक्तं अज्ञानपक्षे ज्ञानस्य साक्षाद्विरोधाव-
धारणेनाज्ञानावस्थायास्तदभिन्नाया ज्ञानसाक्षात्प्रियस्यैवोपादान-
त्वात् न रूप्यादीनां अनीहकत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥५८॥

नान्येकाज्ञानपक्षे एकया वृत्त्या सर्वतदज्ञानस्य निवृत्तिरुक्तैक-
तदज्ञानस्य, आद्ये पुनः शुक्तेः कदाप्यप्रकाशो न स्यात् भन्त्ये वृत्ति-
काले ऽपि प्रकाशो न स्यात् एकस्यावरणस्य निवृत्तावप्यावरणान्तरा-
निवृत्तेरिति चेन्मैवं, एकया वृत्त्यैकाज्ञाननाशेऽपि तयैवावरणान्तराणां
प्रतिरुद्धत्वाद्यावत्सा तिष्ठति तावत्प्रकारतस्तस्यामपगतायां पुनरप्र-
काशश्चोपपद्यते अज्ञानस्य प्रागभावस्थानीयत्वात् यथा तत्र एकं ज्ञान-
मेकमेव प्रागभावं नाशयति तन्नायरूपेणोदयात् प्रागभावान्तर-
नियन्धनमज्ञातत्वादिद्व्यवहारं च प्रतिषेधयति तथा ममाप्येकं ज्ञान-
मेकमेवाज्ञानं निवर्तयति अज्ञानान्तरनियन्धनं च प्रयोजनं प्रतिषे-
धयतीति किमनुपपन्नमित्यभिप्रेत्य परिहरति—“अनेकेति” ॥५९॥

॥ वृत्तीनामज्ञाननिवर्तकत्वनिरूपणम् ॥

न मिथ्यात्त्वानुमानं वा प्रतितर्कपराहतं ।

ब्रह्मणो निर्विशेषस्य निःसामान्यस्य वस्तुतः ॥६०॥

स्वप्रकाशतया ज्ञातेष्वानन्दत्वाद्यमानतः ।

अधिष्ठानत्वमस्त्येव सामान्यादेश्च सम्भवात् ॥ ६१ ॥

कल्पितानां हि सामान्यविशेषाणां प्रवाहतः ।

अनादित्वेन नो शङ्क्यमत्ताऽन्योन्याश्रयादिकं ॥६२॥

सत्त्वानन्दत्वमुख्यानामेव कल्पितभेदतः ।

ननु मिथ्यात्त्वानुमानं प्रतिकूलतर्कपराहतं तथाहि विभवं यदि कल्पितं स्यात् साधिष्ठान स्यात्, नचैवं, सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये च ब्रह्मण्यसम्भवादित्याशङ्क्य स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्येनाज्ञातविशेषवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् तथा च निःसामान्ये निर्विशेषे च ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात्परिपूर्णा नन्दत्वादिना चाज्ञानादधिष्ठानत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य परिहरति—“ न मिथ्यात्वे ” ति द्वाभ्यां । वस्तुतस्तु कल्पितसामान्यविशेषवत्त्वं ब्रह्मण्यपि सुलभमेव अकल्पितसामान्यविशेषवत्त्वं चाप्रसिद्धमित्याशयेनाह—“ सामान्यादेरिति ” ॥६०॥६१॥

नाग्रान्योन्याश्रयादि शङ्कामित्याह—“ कल्पितानामिति ”

॥ ६२ ॥ सत्त्वानन्दत्वादीनामेव कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यत्वात् परिपूर्णा नन्दत्वादीनां च विशेषत्वात् सदात्मना स्वरूपज्ञानस्यैव सामान्यज्ञानत्वादिति न का चिदनुपपत्तिरित्याह—“ सत्त्वानन्दत्वेति ” युग्मेन । नष्टाव्यसनीयं सदात्मना न भाति एतावानेव

मिथ्यात्वे प्रतिकूलतर्कनिरासोऽप्रामाण्यस्य तत्त्वनिरासश्च । ४२

सामान्यत्वात्तथा पूर्णानन्दत्वादेर्विशेषता ॥ ६३ ॥

आनन्दाद्यात्मना तस्याऽऽवृतस्याऽपि चिदात्मनः ।

सद्रूपेण प्रकाशस्य सम्भवान्न क्षतिः क्वचित् ॥ ६४ ॥

य(१)त्प्रसादादविद्यादि सिद्ध्यतीव दिवानिशं ।

तमप्यमन्हुतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुष्करं ॥ ६५ ॥

विश्वोपादानविषयाज्ञानस्य श्रवणादिजम् ।

वृत्तिरूपं विरोधि स्याज्ज्ञानं न तु चिदात्मकं ॥ ६६ ॥

अनादित्वेन चाऽविद्याध्यासे दोषानपेक्षता ।

विशेष यदधिष्ठानं स्वत एव सदात्मना भाति मध्यसनीय तु त-
त्सम्बन्धादिति भावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नन्यधिष्ठानतिरोभाव विना
भ्रमान्मन्मन् प्रकाशरूपीतिराधान तु तदध्यस्ताविद्यादे प्रकाशानु-
पपत्तरित्याशङ्क्यैवानन्द्यात्मना तिरोहितस्य सदात्मना प्रका-
शसम्भरोऽस्तीत्यत्र पार्त्तिकउचनमुदाहरति—“यत्प्रसादादिति”
॥ ६५ ॥ विश्वोपादानगोचराज्ञानस्य श्रवणादिजन्यमात्रमात्रवि-
षयक वृत्तिरूप ज्ञान विरोधि न तु चिद्रूप स्वत सिद्धज्ञान, भ्रमवि-
रोधिनश्च वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्येदानीममाधोऽस्त्येवेत्याह— “विश्वे-
ति” ॥ ६६ ॥

॥ मिथ्यात्वे प्रतिकूलतर्कनिरासः ॥

ननु दोष विना भ्रमस्वीकारे स्यादप्रामाण्यस्य स्वतत्त्वापत्ति
दोषजन्यत्वस्वीकारे तु दोषस्याप्यध्यसनीयत्वनानवस्थापत्तिरित्या-
शङ्कानाद्यविद्याध्यासस्य दोषानपेक्षत्वात्साध्यासस्य चावि-

अन्यान्तःकरणाध्यासे त्वविद्या सर्वदोषभूः ॥ ६७ ॥

अधिष्ठानापरोक्षत्वं कारणं सकलभ्रमे ।

चैतन्यस्यापरोक्षत्वं स्वप्रकाशतया स्वतः ॥ ६८ ॥

अध्यस्तत्वादविद्यायाः स्वावच्छिन्ने चिदात्मनि ।

तेनैव साक्षिणा तस्या अपरोक्षत्वमिष्यते ॥ ६९ ॥

समसत्ताकताऽविद्यादोषद्वैतप्रपञ्चयोः ।

कार्यकारणभावेन मिथ्यात्वमुभयोः समं ॥ ७० ॥

वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं मतं स्वपरबाधकं ।

नानवस्थाऽस्ति दृश्यत्वमात्रबाधेऽपि बाधकं ॥ ७१ ॥

द्यादोषजन्यत्वाभाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाप्यनवस्थापत्तिरित्यभि-
प्रेत्याह—“अनादित्वेनेति” ॥ ६७ ॥ ननु देहेन्द्रियादिकं विना

कथमन्त करणाध्यास इत्यत आह—“अधिष्ठानेति” । अधिष्ठाना-

परोक्षत्वं ह्यपरोक्षभ्रमे कारणां तद्यथाधिष्ठानं स्वतो नापरोक्षं यथा
शुक्लाद्यवच्छिन्नचैतन्यं तत्र तदपरोक्षतया देहेन्द्रियाद्यपेक्षा प्रकृते
स्वाविद्यावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं तत्र चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेना-
विद्यायाश्च तदध्यस्तत्वेन तेनैव साक्षिणाऽपरोक्षत्वात्कुत्र देहेन्द्रि-
याद्यपेक्षा स्यादिति द्वयोरर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अधिद्याप्रपञ्चयोरनं

विषमसत्ताकत्वमित्याह—“समसत्ताकतेति” ॥ ७० ॥ ननु

यावकज्ञानं सत्यमेव चकृत्य अन्यथा बाधपरम्परयाऽनवस्थापत्ति-
रित्याद्यद्वा वेदान्तवाक्यजन्यचरमचित्तवृत्तेः कतफरजोन्यायेन-
स्वपरबाधकतयाऽनवस्थाया अभावान्मैवमित्याह—“वेदान्तेति”

॥ ७१ ॥ यद्यपि बाधकज्ञानं वृत्त्युपरक्तचैतन्यरूपं स्वतः सत्यमेव

यद्यपि ब्रह्मचैतन्यं ज्ञानं वृत्तिगतं स्वतः ।

सत्यं तथाऽपि धीवृत्तेर्मिथ्यात्वाद्वाधसम्भवः ॥ ७२ ॥

नाधिष्ठानधियः प्राक् स्यात्तस्या मिथ्यात्वधीरपि ।

ततस्तत्सिद्धये पूर्वं प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ ७३ ॥

आत्मैक्यज्ञानबाध्यं तदज्ञानं तत्त कल्पितं ।

तथापि तदवच्छेदिकाया वृत्तेर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वाद् बाधोपपत्तिर-
स्तीत्याह—“ यद्यपीति ” ॥ ७२ ॥

ननु यन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वे तदभा-
वार्थं यत्नो न स्यात् अत्यन्ताभावस्यासाध्यत्वात् अत एव न तदप्र-
तीत्यभावार्थमपि यत्नं तस्या अपि मिथ्यात्वादित्याशङ्क्य सत्यस्य
प्रद्वानो निवृत्त्यदर्शनेन स्वरूपतो मिथ्यात्वाभावे निवृत्त्ययोगान्मि-
थ्यात्वं निवृत्त्यनुकूलमेव न च तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः अधिष्ठानसा-
क्षात्कारानन्तरं तथैव, ततः पूर्वं तु कण्ठगतविस्मृतधर्माकग्रा-
स्य इव ‘ भ्रमबाधकज्ञानोत्पत्तये प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याशयेनाह—

“ नाधिष्ठानेति ” ॥ ७३ ॥

ननु यन्धस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षा-
त्कारनिवर्त्यत्वं श्रवणादिनियमादृष्टसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च न
स्यात् न हि देवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यं दु-
ग्धिनं तत्राध्यस्ते न वा दूरगमनादिनियमादृष्टसापेक्षसंतुदशननि-
वर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्मितीत्याशङ्क्याऽऽत्माध्यस्तगौरव्यादेः शुक्त्या-
द्यध्यस्तरूप्यादेश्च तत्तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वदर्शनेन प्रपञ्चस्यापि ब्र-
ह्मण्यध्यस्ततया तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वात् देवतादर्श-
नादिना तु प्रायश्चित्तसमकक्षेण दुरितस्य कारणात्मनाऽवस्थान-
मात्रं क्रियते न ॥ शुक्तिज्ञानेनैव निवृत्तिरज्ञाननिवृत्तिश्चाधिष्ठान-
ज्ञानादेवेति नियमो नान्यथा तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य परिहरति—

सकार्यमत एतस्य नान्यथा विनिवर्तनं ॥ ७४ ॥

वेदान्तश्रवणादिभ्यो वृत्तेर्जन्म न कर्मभिः ।

तेषां तद्योग्यतासिद्धौ विधिर्नोत्पत्तये धियः ॥ ७५ ॥

तत्त्वज्ञानं विनाऽविद्यानिवृत्तिर्नान्यतो भवेत् ।

न ज्ञाने श्रवणाद्यन्यत्साधनं वेद उच्यते ॥ ७६ ॥

मिथ्यास्वेऽपि प्रपञ्चस्य श्रुतिसूत्रादिनिर्णये ।

•

“ आत्मैक्येति ” ॥ ७४ ॥ कर्मादीनां बुद्धिशुद्ध्यर्थतया साक्षा-
च्छ्रवणादिरिव तत्त्वज्ञानजनकत्वायोगात् साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वमि-
त्याह—“ वेदान्तेति ” ॥ ७५ ॥ अज्ञानान्नवृत्तेस्तत्त्वज्ञानैकसाध्य-
तया न तत्त्वज्ञाने श्रवणाद्यतिरिक्तस्य साधनत्वप्राप्तिरित्याह—
“ तत्त्वज्ञानमिति ” ॥ ७६ ॥

॥ बन्धस्याऽध्यस्तत्वेन ज्ञाननियत्यर्थोपपत्तिः ॥

ननु यदि विश्व काल्पितं स्यात्तदा ‘जन्मा(१)द्यस्य’ यत इति सूत्रे-
‘यतो वाइमानि भू(२)नानी’त्यादि श्रुतौ च जन्माद्युक्तिः ‘इक्ष(३)नेनां
शब्द’मिति सूत्र ‘तदै(४)भते’त्यादिश्रुतौ च भ्रवरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वा-
क्तिः ‘लोकवन्तु(५)लोलाकैयल्य’मिति सूत्रे ‘आप्तकामस्य कास्पृहे-
स्यादि’श्रुतौ च प्रयाजनामार्घ्याप लीलया सृष्ट्याक्तिः ‘घैप(६)भ्यनै-
घृण्ये न मापेक्षत्वादिनि’ सूत्रे ‘पुण्येन पुण्य लोक नयती’त्यादिश्रुतौ
च कर्मसापेक्षत्वनवैषम्योक्ति तेजोन(७)सत्ताह्याहं’ति सूत्रे ‘वा-
यो(८)र’ग्निरित्यादिश्रुतौ च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वाक्तिः ‘विपर्यय-

(१) म० म० १ । १ । १ ।

(१) तैत्तिरीय २ । १ ।

(२) म० म० १ । १ । ४ ।

(२) ञांशुद्वये ६ । १ । १ ।

(३) म० म० १ । १ । १ ।

(३) म० म० १ । १ । १ ।

(४) म० म० १ । १ । १ ।

(४) तैत्तिरीय २ । १ ।

विरोधतन्निरासोक्तिर्व्यावहारिकसत्त्वतः ॥ ७७ ॥
 अध्यस्तेऽपीन्द्रजालादावैन्द्रजालिकपूरुषे ।
 ईक्षापूर्वकस्रष्टृत्वं दृष्टं स्यात्प्रकृते तथा ॥ ७८ ॥
 मिथ्या स्वाप्तरथादीनां सृष्टिरुच्यत आगमे ।
 अध्यस्तस्याऽपि सर्पादेर्भयकम्पादि हेतुता ॥ ७९ ॥
 पारमार्थिकदृष्ट्या तु न च शङ्का न चोत्तरं ।
 तदनन्यत्वमित्यत्र श्रुतेर्हृदि तथेक्ष्यते ॥ ८० ॥
 मायाविन इवेशस्य स्वाभासस्यापि देहिनः ।
 लीलया भ्रामणं तेन न भ्रान्तत्वं महेशितुः ॥ ८१ ॥

(१) न तु क्रमोऽन उपपद्यते चेति सूत्रे 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादि-
 स्मृतौ च पृथिव्यादीनामवादी लयोक्तिरित्यादि सर्वमप्ययुक्तं स्यात् न
 हि कल्पिते तत्तद्विरोधशङ्का तन्निराकरणं च युक्तमित्याशङ्क्य प्रप-
 न्तस्य कल्पितस्यापि व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन तदस्यां विरोध-
 शङ्कान्तपरिहारयो रुचितत्वादिन्द्रजालादावध्यस्तेष्वैन्द्रजालिकादेरी-
 क्षापूर्वकस्रष्टृत्वादेर्दर्शनाच्च स्वप्नोऽपि सृष्ट्यादेः श्रुत्या प्रतिपादना-
 द्वाध्यस्तस्यापि सर्वस्य भयकम्पादिजनकत्ववद्वात्वादीनां तेज आदि-
 जनकत्वमप्युपपन्नं 'तदभि(२)व्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स इति' सूत्रे
 च तत्तद्वाचापन्नस्य प्रज्ञा एव कारणस्याभिधानादवादी पृथिव्या-
 दिलयोक्तिरपि तत्तद्वाचापन्नचैतन्ये व्याख्येयेति नाधिष्ठानातिरिक्ते
 लयोक्तिः वैपम्यनेघृण्यप्रयोजनादिशङ्कापरिहारादिकं उपासनाय-
 स्यायां 'मोक्ता(३)पत्तेरविभागश्चेत्साल्लोकवदि'त्यापाततः परिणा-
 मवादाभ्युपगममेन 'तदनन्यत्व(४)मारम्भणशब्दादिभ्य' इति तु वि-
 धर्तवादेन परममिद्धान्तदशायां न शङ्का न चोत्तरं मायाविन इवेश-
 रस्य स्वप्रतिविम्बभूतजीवभ्रमयितृत्वेन सर्वविरोधनिरासोपपत्तेर्मैत्र-
 मित्यभिप्रेत्य परिहरति— "मिथ्यात्वेपीत्यादि" पञ्चकेन ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

यथा सतो जनिर्नैवमसतोऽपि जनिर्न च ।

जन्यत्वमेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकं ॥ ८२ ॥

सदसत्कार्यवादादिनिषेधेनैव युक्तिभिः ।

कार्यकारणभावोऽतानिर्वाच्ये पर्यवस्यति ॥ ८३ ॥

तदेवं सर्वाविश्वस्याद्वये ब्रह्मणि कल्पनात् ।

प्रतिकूलेन तर्केण न मिथ्यान्त्वे पराहतिः ॥ ८४ ॥

एकमेवाद्वितीयं सदित्यादिश्रुति मस्तकं ।

अनुगृह्णाति मिथ्यान्त्वाऽनुमानं सर्वतो वरं ॥ ८५ ॥

निर्दोषशब्दभावेन वेदे प्रामाण्यसम्भवः ।

अध्यस्तस्य कथमुत्पत्त्यादिरित्याकाङ्क्षायामभियुक्तवचनमाह—
“यथेति” । अनध्यस्तस्य काप्युत्पत्त्याद्यदर्शनेनाध्यस्तत्वस्यैव त-
दुपपादकत्वमित्याभियुक्तवचनस्यार्थः ॥ ८२ ॥ सत्कार्यवादान्त्वा-
र्थवाद्निषेधेनानिर्घचनीयकार्यवादमात्रे कार्यकारणभावपर्यवसा-
नादपि तथात्वमित्याह—“सदसदिति” ॥ ८३ ॥ तदेवं प्र-
पञ्चस्याद्वये ब्रह्मणि कल्पनोपपत्तेन प्रतिकूलतर्कपराहतिरित्याह—
“तदेवमिति” ॥ ८४ ॥

॥ ब्रह्मणि कृत्स्नकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कभङ्गः ॥

एतदनुमानमेक(१)मेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिरप्यनुगृह्णातीत्याह—
“एकमेवेति” ॥ ८५ ॥

ननु श्रुत्या स्वस्वरूपस्य प्रामाण्यस्वयोग्यतादेर्मिथ्यात्वाद्ययोधनेन
प्रत्यक्षादिसिद्धतत्त्वोपजीवनन च ब्रह्मेतरसकलमिथ्यात्वासिद्धिः

आप्तत्वापौरुषेयत्वे दोषाभावे गतार्थके ॥ ८६ ॥

योग्यतादेश्च मिथ्यात्वबोधनेऽपि श्रुतेर्गिरा ।

तदर्थस्य न मिथ्यात्वं तन्निमित्ताद्यभावतः ॥ ८७ ॥

शाब्दिकन्यायवैषम्यान्नोपजीव्यविरोधिता ।

‘(१) सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति’ म्यायेन प्रत्यक्षादिसिद्धयदादिमिथ्यात्वासिद्धिश्च योग्यतादिमिथ्यात्वबोधने च ध्रुत्यर्थस्यातात्स्थिकत्वापत्तिः शब्दबोध्यस्य शब्दतत्प्रामाण्ययोग्यतादिना समसत्ताकत्वनियमात् न च सदर्थस्याप्रदेवतावाक्ये व्यभिचारः आप्तत्वापौरुषेयत्वायोगेन तस्य शब्दत्वेन प्रामाण्यायोगात् किन्तूपधुतिघत्तादशशब्दज्ञानं लिङ्गत्वेन प्रमाणमित्याशङ्क्य निर्वोपशब्दत्वेन तस्य शब्दविधयैव प्रामाण्यसम्भवात् आप्तत्वाऽपौरुषेयत्वयोर्दोषाभाव एवोपक्षयात् व्याप्त्याद्युपसितिकल्पने गौरवात् घक्तुः कल्पितत्वेऽपि तद्वतदोषस्यार्थसम्भादेन कल्पयितुमशक्यत्वाभैवमित्यभिप्रेत्याह—“निर्दोषेति” । तथा च शब्दसमसत्ताकत्वस्य व्यभिचाराद्योग्यतादिसमसत्ताकत्वनियमसिद्धेरप्रयोजकत्वाच्च पराक्षत्वानित्यत्वाद्युपाधिसम्भवाच्च ध्रुत्या योग्यतादिसकलमिथ्यात्वबोधनेऽपि तदर्थस्य न मिथ्यात्वं मिथ्यात्वप्रयोजकरूपाभावादिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ महाभाष्योक्तन्यायान्दारहणमपि न युक्तं विषयवैषम्यादित्याह—“शाब्दिकेति” । तत्र प्रत्ययसङ्गावस्य तन्नेय निमित्तत्वाच्च सन्निपातलक्षणन्यायावनारः प्रत्ययसङ्गावस्य तन्नेयानुपजीव्यत्वात् एवं स्थिते यद्यमिथ्याभूतत्वेन प्रत्यक्षादेर्निमित्तता

(१) इयं परिभाषा महाभाष्ये ८७ । सन्निपात सम्बन्धो लक्ष्य निमित्त यस्य तद्विशेषो विधिवन्निमित्तस्य स्वनिमित्तोभूतसन्निपातविधातस्य निमित्त कारण नैवार्थ, तथा च यथा यतामीत्यादौ प्रसन्ननिपातं निमित्तोक्तं प्रवर्तमानां नुमावधिर्नालवारकपट्ट-इत्यादिनिमित्तोक्तं तद्विधातस्य न निमित्तं तथा मिथ्यात्वधर्मिणाऽकल्पत्वादिप्राप्तावसन्निपात निमित्तोक्तं प्रवर्तमानां द्विजमिथ्यात्ववृत्तिर्नालवारकपट्टविधातस्य निमित्तमित्यर्थः ।

अध्यक्षादेः स्वरूपेण निमित्तत्वं न सन्त्वतः ॥ ८८ ॥

वाध्यवाधकयोरैक्यरूपे सत्यपि न क्षतिः ।

सत्यं वेद्यं परं ब्रह्म वेदान्तानां प्रमास्त्रके ॥ ८९ ॥

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ९० ॥

तथा सदस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ ९१ ॥

स्यात्तदा प्रत्ययत्वालुप्तत्वे निमित्ततायामिव भेदेदेतन्न्यायावतारः प्रत्यक्षादेस्तु स्वरूपेणैव निमित्तता स्वप्रार्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वदर्प-
नेन प्रमेयोपपादिनेत्यतो यद् बाध्यते तात्त्विकत्वं तन्नोपजीव्यं यच्चो-
पजीव्यमर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणव्यावहारिकप्रामाण्यं तच्च न बा-
ध्यते इति तात्पर्यार्थः ॥ ८८ ॥

प्रकृतेऽपि योग्यतादेस्तात्त्विकत्वस्यानुपजीव्यत्वात् न हि योग्यता तात्त्विकयोग्यतात्वेन निर्गम्यते किन्तु योग्यतात्वेन सकलद्वैताभाव-
स्याधिकरणस्वरूपत्वेन तदधिकरणस्य च प्रद्वयः 'सत्यं(१)ज्ञा-
नमनन्तं ब्रह्म' " तत्स(२)त्यं स आत्मेत्यादि " ध्रुव्या सत्यत्वप्र-
तिपादनाद्योग्यतादेर्मिथ्यात्वेपि वेदान्तवेद्यं सत्यमेवेति स्थितमित्य-
मिष्टेत्याह— " बाध्यतेति " ॥ ८९ ॥ एकमेवाद्वितीयमिति धूर्ति-
व्याख्यातुं लोकभिन्नभेदत्रयं दृष्टान्तेनाभियुक्तोक्तं दर्शयति—
" वृक्षस्येति " ॥ ९० ॥ दार्ष्टान्तिके भेदत्रयं त्रिभिः पदैर्निषेधति-
" तथेति " । एकांत सजातीयस्य, एवेति स्वगतस्य, अद्वितीय-
मिति विजातीयस्य, भेदस्य निवारणं क्रियते इति विवेकः ॥ ९१ ॥ प्र-

जडभेदो विजातीयः सजातीया चित्तो भिदा ।
 ज्ञानानन्दादिधर्माणां भेदः स्यात्स्वगता भिदा ॥ ९२ ॥
 यद्वाऽद्वितीयशब्देन सजातीयस्य वर्जनं ।
 एकावधारणाभ्यां तु यथेष्टं शिष्टवर्जनं ॥ ९३ ॥
 यद्वाऽद्वितीयशब्देन भेदत्रयनिषेधनात् ।
 एकावधारणाभ्यां तु सङ्कोचाशङ्कनं हतं ॥ ९४ ॥
 एतत्त्रयनिषेधेन ब्रह्माद्वैतपरा श्रुतिः ।
 प्रपञ्चगतमिथ्यात्वानुमानं बहु मन्यते ॥ ९५ ॥
 नामरूपादिमुक्तः सन्शोकं तरति तत्त्वविदः ।

इति भेदप्रतिषेधं विमर्श्य दर्शयति—“जडभेदइति” ॥९२॥ यदि
 चास्य गोर्द्धितीयाऽन्वेष्यत्युक्ते गौरैव द्वितीयोऽन्यस्यते नाभ्यो न
 गर्धन इति महाभाष्यानुसारात्सजातीयद्वितीयपरत्वं द्वितीयशब्दस्य
 तदा द्वितीयशब्दस्य जीवभेदनिषेधपरत्वं विजातीयस्वगतभेदनिषे-
 धपरत्वं तु एकावधारणपदयोरेव यथेष्टं व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—
 “यद्वेति” ॥ ९३ ॥

पक्षान्तरमाह—“अथवेति” ॥ ९४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—
 “एतदिति” ॥ ९५ ॥

॥ सर्वोद्वेतभूतेः प्रत्यक्षादिविरोधोच्चारः ॥

‘तर(१)ति शोकमात्मचित्तं,’ तथा(२)विद्वद्भामरूपादिमुक्तः,
 मिय(३)ने हृदयप्रान्थिदिरुच्यन्ते सर्वसंशयाः । स्वीयन्ते चा-

भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिभिः स्वयं ॥ ९९ ॥

तत्रवज्ञाननिवर्त्यत्तस्याऽन्यथानुपपत्तितः ।

मिथ्यात्वं बोधितं तस्य सत्यत्वे न निवर्त्यता ॥ १०० ॥

मिथ्यात्वेन निवर्त्यत्वं बाधकत्वं प्रमात्वतः ।

अज्ञानकल्पिते दृश्येऽधिष्ठानज्ञान एव हि ॥ १०१ ॥

अन्मथाऽनन्तनियमकल्पनागौरवं भवेत् ।

स्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्य-
त्वादन्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे, प्रमाणं सत्यत्वे ब्रह्मवदनिव-
र्त्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह— " नामरूपादीति " ब्राह्म्यां ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वावच्छेदकं सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानक-
ल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकं एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्त्यकत्वे सर्वा-
नुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेव तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन नि-
वर्त्यकता तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिद्धयतीत्यभिप्रेत्याह—

" मिथ्यात्वेनेति " । अज्ञानकल्पितत्वादृश्ये प्रपञ्चे मिथ्यात्वे-
नैव निवर्त्यत्वं अधिष्ठानज्ञाने अधिष्ठानप्रमात्वेनैव बाधकत्वं निव-
र्त्यकत्वमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

एतादृशनियमानुपपत्तौ चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाध-
कस्तर्कं तथा हि यन्निष्ठा यदाकारा प्रमारूपान्तःकरणवृत्तिरुदेति
तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वादुपादानना-
शस्य चोपादेयनिवर्त्यकत्वाच्छ्रुत्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे
तदुपादेयानां रजतादीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तरा-
कारनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे अज्ञानोपादेयत्वं च रजता-
दीनामन्वयव्यतिरेकसिद्धमग्रे आस्यति एवं स्थिते कृत्स्नस्यापि प्रप-

आत्मप्रमानिवर्त्यत्वं लाघवाज्जगतो मतं ॥ १७ ॥
 अज्ञानध्वंसिवोधस्य विनोत्पत्तिं न कस्य चित् ।
 अपेक्षाऽस्ति न च ज्ञाने सेतुदर्शनवद्विधिः ॥ २०० ॥
 प्रत्य(१)ग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत ।
 सा चात्मोत्पत्तितोनान्यदध्वान्तध्वस्तावपेक्षते ॥ १ ॥
 यत्र(२)हि द्वैतवधत्र(३)त्वस्येत्यादिः श्रुतिः स्मृतिः ।

अस्याऽऽत्मप्रमानिवर्त्यत्वे तदज्ञानकल्पितस्यमेव तत्रायच्छेदकं क-
 दप्यते न त्वननुगतमाकाशत्वादीत्यभिप्रेत्याह—“अन्यथेति” ॥ १९॥
 यन्धस्याज्ञानमात्रहेतुकत्वेन ज्ञानातिरिक्तनियत्तकानपेक्षणाज्ञान-
 निवर्त्तकज्ञानस्य चात्पत्तिमन्तराग्न्यापेक्षा नास्तीति शुक्तिरज्ज्या-
 दिज्ञाने एष्टं सेतुज्ञानं तु चोदितविधिनेवैवोनिवर्त्तकं न ज्ञानस्येन त-
 स्मिन्तत्पि तत्रत्यभेदेच्छानां भ्रष्टाविरहिणामघानुपघातादित्यभिप्रे-
 त्याह—“अज्ञानध्वंसीति” । न हि सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितना-
 षकत्वं किं तु पर्यदुपस्यानादिपूर्वकप्रतकलापविशिष्टस्य छत्रपादु-
 कादियर्जनदोषोद्धोषणदूरदेशगामित्वमिश्रामोजित्वादिनियमानां कृ-
 तिसाध्यत्यात्तद्विशिष्टं सेतुदर्शनमपि कृतिसाध्यमिति विशिष्टरू-
 पेण विधानोपपत्तिः आत्मज्ञाने तु नास्ति किञ्चिद्विशेषणमपि कृ-
 तिसाध्यं यन् तद्विशिष्टत्वेनापि विधेयत्वं स्यात्कर्मसमुच्चयस्य नि-
 राकरिष्यमाणात्वाच्च सेतुदर्शनवद्विधिज्ञाने इत्यर्थः ॥ २०० ॥ तत्र
 धार्तिकरुद्धचनमाह—“प्रत्यगिति” ॥ १ ॥

अविद्याविद्याभ्यां प्रपञ्चोपलम्भानुपलम्भौ श्रुतिस्मृतिवाक्य-

(१) इ० चम्पल भा० श्लो० १८, (२) इ० १८ । १ । १ । ११ ।

(१) इ० १८ । १ । १ । ११ ।

१० सम्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे । [१ परिच्छेदे-

या(१)निशेत्यादिरज्ञानज्ञानाम्नां धीभिदां जगौ ॥२॥

तस्माज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमधिष्ठानप्रमात्वतः ।

॥ प्रपञ्चगतमिध्यास्त्रे प्रमाणमिति साधितं ॥ ३ ॥

स्वप्नवद्दृष्टिसृष्टेश्चाऽप्यन्यथानुपपत्तितः ।

॥ जगन्मिध्यात्वसिद्धिः सा ज्ञातमात्रैकसत्त्वभाक् ॥ ४ ॥

साप्यनाद्यतिरिक्तेऽर्थे स्वीकृता कारणात्मना ।

प्रमाणसिद्धावित्याह—“ यत्रेति ” ॥ २ ॥ फलितमुपसंहरति—

“ तस्मादिति ” ॥ ३ ॥

॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्या मिध्यात्वसिद्धिः ॥

लुक्तिरूप्यस्मादिवद्दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्याऽपि जगतो मि-
ध्यात्वसिद्धिरित्याह—“ स्वप्नवदिति ” । दृष्टिसृष्टिः किं
मिति चेत् ऋणु “ दृष्टिसृष्टिर्ज्ञातमात्रैकसत्त्वभाक्भवतीति ” यो-
जना । दोषप्रयुक्तवर्णनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वभा-
वस्य वा प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा द्रष्टृन्तरा-
वेद्यत्वेति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् तथा च न सुखा-
द्यंशे सिद्धसाधनं तद्वदन्यन्नार्यान्तरंवा नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु
‘ जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद्भिन्नभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्यातश्चित्तोर्योगः
षडस्माकमनादय इति प्राचां वचनेन, बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना
विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकेन च सूत्रमाप्यवार्त्तिकविवरणदिप्र-
त्ययेन विरोध इत्याशङ्क्यानाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीका-
राकारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च तावदेव बौद्धाभिमतक्षणिक-
त्वनिराकरणोपपत्तेर्नास्माकं विरोधः प्रत्युनाकरेषु बहुशो दृष्टिसृष्टि-

स्थापित्वस्वीकृतेस्तत्र न बौद्धमततुल्यता ॥ ५ ॥
 प्रतीतिमात्रसत्त्वेऽपि कर्मज्ञानादिचोदना ।
 प्रमाणं स्वप्नकार्यादिभावबोधकवाक्यवत् ॥ ६ ॥
 स्वप्नवाक्तृद्विचाराभ्यां विशेषो वेदवाक्यगः ।
 विषयाबाधसद्भावाज्ज्ञातसत्त्वेऽपि सम्भवेत् ॥ ७ ॥
 प्रतिकर्मव्यवस्थापि सिद्धेन्मन्दाधिकारिणा ।

अपादितैवेत्याशयेनाह—“ सापीति ” । तत्र विषयजाले का-
 रणात्मना स्थापित्वस्वीकृतेर्न बौद्धमततुल्यतेति योजना, नन्वेवं प्र-
 तीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकरणाजम्बरं श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थे ज्यो-
 तिष्टोमादिविधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं धवणादिविधेराकाशादेर्व्या-
 धिहंतुत्वस्य चोक्तिरयुक्त्याशङ्क्य स्वप्नकार्यकारणभाषयोधकवा-
 क्यवदुपपत्तेर्मैवमित्याह—“ प्रतीतिमात्रेति ” ॥ ६ ॥

न खैवं वेदान्तवाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वप्नवाक्यतन्मीमांसा-
 तुल्यतापत्तिः, विषयबाधाबाधाभ्यां विशेषोपपत्तेरित्याह—“ स्वा-
 म्नागिति ” । एतेन तदप्यर्थं भोजने परप्रत्यायनाद्यर्थं यदादौ च
 प्रवृत्तेरयोगेन स्वप्रक्रियाव्याघात इति निरस्तमिति भावः ॥ ७ ॥
 अथैवं घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः अ-
 धिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यवदिदं रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागस-
 त्वेन संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वस्याध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यवस्तुनो
 मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इत्यस्य स्वरूपलक्षणस्य चायोग इत्याशङ्क्य
 प्रतिकर्मव्यवस्थायाः संप्रयोगादित्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्ष-
 णस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वात् । सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तु

संप्रयोगादिजन्यत्वाध्यासस्ततैव बोध्यते ॥ ८ ॥

व्यावहारिकसत्त्वेन व्यावहारिकबाधवत् ।

प्रातिभासिकबाधोऽपि ज्ञातसत्त्वेन सम्भवेत् ॥ ९ ॥

जीवब्रह्मविभागादेरनादित्वेन नेप्यते ।

दृष्टिसृष्टित्वमेवं न स्यान्मुक्तस्य पुनर्भवः ॥ १० ॥

ब्रह्मरूपतया मुक्तेर्दृगन्यत्वं न सम्भवेत् ।

सम्भवावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यधिरुद्धमित्यभिप्रेत्य परिहरति—“ प्रतिकर्मेति ” । न हीदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं न वस्तु न वा मिथ्यारूप्यस्य तेन सह न सम्भेदावभास इति भावः ॥ ८ ॥ ननु रूप्यादिबाधस्याऽपि दृष्टिसृष्टित्वे तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धिरित्याशङ्क्य बाधान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयोजकं न एवधिकसत्ताकत्वं व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत्प्रातिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधादित्यभिप्रेत्याह—“ व्यावहारिकेति ” ॥ ९ ॥

ननु सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाधिष्ठमानतया प्रतिसुषुप्तिप्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तिः स्यादिति तत्राह—“ जीवेति ” । न च सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनः प्रबोधायोग इति शङ्का, कारणात्मना संस्कारावस्थितेः सत्त्वादिति भावः ॥ १० ॥ ननु मोक्षस्य दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवद्दृष्टिसृष्ट्यापत्तिरित्यत आह—“ ब्रह्मेति ” । चैतन्यमात्रस्य दृष्टित्वे यद्यपि तत्समानसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिस्तथा-

वृत्त्युपाधिकचैतन्यं दृष्टिर्नो केवला चितिः ॥ ११ ॥

रज्जुसर्पादिब्रह्मं प्रतिभासशरीरधृक् ।

सोऽयंसर्प इतीवात्र प्रत्यभिज्ञा न सा प्रमा ॥ १२ ॥

नाभेदे दृष्टिस्तृष्टित्वमात्मरूपतया भवेत् ।

बाधकत्वं च तज्ज्ञाने भवेदन्यूनसन्त्वंतः ॥ १३ ॥

१

पि वृत्त्युपहितचैतन्यमेव इष्टिशब्दार्थः वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्थाऽपीति भावः ॥ ११ ॥ नन्वेकप्रत्यभिज्ञाविरोधः पूर्वकालप्रतीतस्येदानीमभावादित्यत आह—“ रज्जुसर्पेति ” । नेहना(१)नेत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिव्यतिप्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्त्वे बाधकं पुरुषान्तरप्रतीतेन सहैककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव प्रतिभासस्य भेदात् यथैकस्यामेवं रज्ज्वां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसम्वादेनैक एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमः अन्यन्नमस्तिष्ठत्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्यभेदस्यापि इष्टिस्तृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोग इति चेत्तथाह—“ नाभेद इति ” । आत्माभेदस्यात्मरूपत्वेन इष्टिस्तृष्टित्वाभावात् अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । न च साक्षात्कारस्यापि इष्टिस्तृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात्तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततोमुक्तिर्न स्यादिति वाच्यं अवाधितविषयत्वेन तत्त्वज्ञानोपपत्तेः तस्य च इष्टिस्तृष्टित्वेपि न क्षतिरिति भावः ॥ १३ ॥ ननु ‘ध्रुवाद्यौ(२)र्ध्वं पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विभ्रामिदं जग’-

ध्रुवा धौः स्यादध्रुवा भूमिरित्यादिश्रुतिरञ्जसा ।
 प्रवाहानादिता कल्पादित्याहाद्वैततत्परा ॥ १४ ॥
 प्राणलोकादिस्मृष्टिं हि जीवात्सुप्तोत्थितान्छ्रुतिः ।
 वदन्ती दृष्टिस्मृष्टौ स्यात्प्रमाणं चत्वरतत्परा ॥ १५ ॥
 तद्वद्वितीयं न तत्रास्त्यन्यद्विभक्तं ततो न हि ।
 यत्प्रश्येदिति वेदान्तः सुप्तौ प्रलये प्रमा ॥ १६ ॥
 अज्ञानस्य जगद्धेतोः शक्तिवैचित्र्यतो भवेत् ।
 वैचित्र्यं जगतोप्येवं वासिष्ठादौ प्रदर्शितम् ॥ १७ ॥

दित्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति तत्राह—“ ध्रुवेति ” । अनित्य-
 तावादिभिरपि ध्रुवेत्यस्यान्यथानयने आचक्ष्यके दृष्टिस्मृष्टिप्रतिपादक-
 श्रुत्यनुरोधेनाकल्पसन्तानविच्छेदपरत्यस्यैव युक्तरान् प्रपञ्चस्याक-
 ल्पाप्रवाहकवेणानादिताऽस्तीत्याह ध्रुतध्वंस्तुतः सा ब्रह्माद्वैततत्परे-
 त्यर्थं ॥ १४ ॥ दृष्टिस्मृष्टौ च ‘एव(१)मेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः लोकाः
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवैत आत्मानो व्युच्चरन्तीति’ श्रुतिः
 सुप्तोत्थिताजीवात्प्राणादिस्मृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणमित्याह—“प्रा-
 णेति ” ॥ १५ ॥ सुप्तौ सकलप्रपञ्चविलये “ न तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प्रश्येदित्यादिश्रुतिः प्रमाणमित्याह—“तदिति”
 ॥ १६ ॥ आचक्ष्यकस्य कुतो वैचित्र्यमित्यत आह—“ ज्ञानस्येति ” ।
 नेवं स्वोत्प्रेक्षितमित्याह—“ एवमिति ” ॥ १७ ॥

अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्धदा इव ।
 क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयं ॥ १८ ॥
 तस्मात्प्रातीतिकं सत्त्वं द्वैतजातस्य सर्वतः ।
 ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वमाविद्यकमिति स्थितं ॥ १९ ॥
 रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सद्वितीरितं ।
 प्रबुद्धद्रष्टृसृष्टृत्वात्सुप्तौ च लयश्रुतेः ॥ २० ॥
 स च द्रष्टैक एवास्ति न तद्भेदे प्रमाणकं ।
 अविद्यावशतो ब्रह्मैवास्ति जीवो न चेतः ॥ २१ ॥
 तस्यैव प्रतिदेहं स्यादहमित्यादिधीर्भ्रमात् ।
 स्वप्नबद्धन्धमोक्षादिव्यवस्थायाश्च सम्भवः ॥ २२ ॥

यासिष्ठवचनमाह—“ अविद्येति ” ॥ १८ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” द्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥

दृष्टिसृष्ट्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि विश्वमिच्छात्वसिद्धिः ।

स च द्रष्टैक एवास्ति तन्नानात्वे मानाभावादित्याह—“ स इति ” ।
 ननु कथमेक एव जीवः प्रतिशरीरमहं सुखी अहं संसारी अहमस्य
 स्वमित्याद्यनुभवविरोधादिति चेन्नेत्याह—“ अविद्येति ” । अ-
 विद्यावशाद्ब्रह्मैकं संसरति स एव जीवः तस्यैव प्रतिशरीरमहमि-
 त्यादिवुद्धिः स्वप्नशरीरे अयं सुखी अयं दुःखीत्येव यत्र बुद्धिर्न त्वहं
 सुखीत्यादि तत्तु निर्जीवं यत्र त्वमित्यादि तत्तत्सजीवं बन्धमोक्षगु-
 रशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तेरिति द्वयोरर्थः ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ प्रतीतिविरोधं परिहरति—“ ब्रह्मण इति ” । न हि

ग्रहाणो नित्यमुक्तत्वेऽप्यविरोधः प्रतीतयोः ।

मुक्तेश्च स्वस्वरूपत्वाद्बन्धस्याविद्यकत्त्वतः ॥ २३ ॥

एकस्मिन्नपि चैतन्ये बुद्धिभेदादयं भ्रमः ।

बद्धो मुक्तः सुखी दुःखी त्वमहश्चायमित्यपि ॥ २४ ॥

अद्वैतैकपरत्वाच्च श्रुतीनां द्वैतबोधने ।

तात्पर्यं प्रत्युताद्वैतमातैकपरता प्रमा ॥ २५ ॥

अ(१)नादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

इत्यादिश्रुतिरेकत्वप्रतिपादनतत्परा ॥ २६ ॥

मृगवृष्णाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्कमरुभूमिराद्रौ भवतीत्यर्थः ॥
॥ २३ ॥ व्यवस्थामाह—“ एकस्मिन्निति ” ॥ २४ ॥

ननु श्रुतिपु(२)अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' इत्यादावविद्या 'रमणी-
य(३)चरणा' इत्यादौ कर्मबन्धः 'सति स(४)म्पद्य न चिबुरि' इत्यादौ सु-
श्रुति-वेदा(५)न्तविज्ञानसुनिश्चितयो' इत्यादौ तत्त्वज्ञानं 'परा(६)मृता-
स्परि मुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्म' कथमनेकेषूपच्यते इत्या-
दाङ्गा'नादिमायया सुप्तो जीव' इत्यादिश्रुतिस्थैकवचनप्राप्तैकत्वविरो-
धेनोदाहृतश्रुतीनामनेकत्वपरत्वाभावात्सर्वजनीनभ्रमसिद्धतदनुवा-
देनाऽविरोधात्प्रत्यक्षपराक्तत्वमहमित्यादिव्यवहारप्रयोजकान्त कर-
णार्भेदाध्यासबलाद् बहुत्वस्य प्राप्तत्वेन पूर्वोत्तरवाक्योदाहृतश्रुत्यादी-
नामेतत्परत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ अद्वैतेत्यादि ” द्वाभ्यां ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ नन्वाचार्यवान्पुरुषो वेदेति' श्रुतेरुपदेय विना जीवस्य तत्त्व-

(१) भाष्यकावा० १ । १६ ।

(२) मुण्डके २ । ८ ।

(३) का० ५ । १० । ७ ।

(४) ब० ८ । १ । २ ।

(५) मुण्डके १ । १५ । ६ ।

(६) मुण्डके २ । १ । ६ ।

कल्पितत्वेऽपि शास्त्रस्यास्योपदेष्टुर्गुरोरपि ।

स्वाप्नमन्त्रादिवत्सिद्ध्येत्तत्त्वज्ञानं स्वरूपगम् ॥ २७ ॥

अवाधितास्पदत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमिष्यते ।

। न तत्र सत्यतापेक्षा स्वाप्नमन्त्रोपदेष्टृवत् ॥ २८ ॥

ज्ञानमनुपपन्नं उपदेष्टव्यादन्यस्य चैतन्यस्याभावाच्च नोपदेशो यु-
ज्यत इत्याशङ्क्याह—“कल्पितत्वेऽपीति” । ननूपदेष्टृत्वं न क-
ल्पितमात्रस्य किं तु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य तथा चोपदेशात्प्राक्त-
त्त्वज्ञाने तदेव मोक्षापत्तिरुपदेयवैयर्थ्यं च, न चैवं स्वप्नेऽपि तुल्यं
तदा हि शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना न तूपदेशसाध्य-
ज्ञानविषयविशेषवित्त्वेनेति विशेषादिति चेन्न । अप्रापि तद्वदेष
धाक्यविशेषवक्तृत्वेनैव कल्पनसम्भवात् । ननु तर्हि ‘यदेव (१) भगवान्
वेद तदेव मे ब्रूही’त्यादिश्रुतिः ‘उ (२) पदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्व-
दर्शिन’ इत्यादिस्मृतिश्चायुक्ता स्यादिति चेन्न । सामान्यतो मोक्षोप-
योगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्त्वमस्यादियाक्यवक्तृत्वेन
चा कल्पितस्योपदेष्टृत्वसम्भवेनोदाहृतयाक्याविरोधात् अन्यथा त-
थापि मते तत्त्ववित्त्वेन प्रमित एवाचार्य्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत
एव तत्त्वज्ञाने तत्कालमोक्षापत्त्युपदेशवैयर्थ्यादिकं स्यात् तथा च
स्वप्नगुरुवत्कल्पितत्वेन गुरोरपर्य्यनुयोज्यत्वात् । न च तत्त्वज्ञान-
हेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववद् गुरोरपि पर्य्यनुयोज्यत्वमिति घाच्यं ।
तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहारात् तस्माच्छ्रि-
ष्यवद् गुरोरपि कल्पितत्वात्स्वप्नवत्सर्वव्ययस्योपपत्तिर्याधितविष-
यत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तिश्चेति सर्वमनवयमिति द्वयोस्ता-
त्पर्यार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ एकजीववादे श्रुतीनां सामञ्जस्योपपादनम् ॥

कल्पकोऽनिश्चिताद्वैतो बद्धोऽहमिति निश्चयात् ।

य एकः सर्वदेहेषु स मोक्षार्थप्रवृत्तिभाक् ॥ २९ ॥

अज्ञानाच्छुद्धचिद्धातोः संसारित्वादिसम्भवात् ।

तन्निरासाय शास्त्रोक्तसाधनेऽस्याधिकारिता ॥ ३० ॥

संसारस्योपलम्भेन न पूर्वं तत्त्वधीरपि ।

ननु कल्पको न निश्चिताद्वैतः शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यात् नाप्यनिश्चिताद्वैतः शास्त्रस्य प्रमामूलकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्नेत्याह—
“कल्पक इति” । प्रमामूलकत्वाभावेऽप्यवाधितविषयत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरन्यपक्षाभ्युपगमात् । न चामुकः स इत्यनिश्चये बह्वायाससाध्यमोक्षार्थप्रवृत्त्ययोग इति वाच्यं, प्रतिशरीरमहमहमि-
कया बद्धोऽहमिति निश्चयस्य स्नानुभवसाक्षिकत्वेन प्रवृत्तिसम्भवात्
एकैव जीवेन चैत्रमैत्रादिशरीराणां सजीवत्यसम्भवस्य प्रागेवो-
क्तत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ २९ ॥ किं च चैत्रमैत्रादिषु कोऽसाविति
प्रश्नस्य किं केनचित्क्रांटीकृतं चैतन्यं विषयः किं वा निरस्तसम-
स्तभेदं, नाद्यः, तस्य कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् न द्वितीयः तस्यैकत्वेन
तदनिश्चयासिद्धेः शुद्धचित्त एकत्वेन यस्तुतोऽसंसारित्वेऽप्यवर्ण-
विशेषपक्षिद्वयशालिस्थाश्रिताविद्यायशात्संसारित्वकल्पकत्वमोक्षा-
र्थयतमानत्याशुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“अज्ञानादिति” ॥ ३० ॥

नन्यनादौ संसारे कस्य चित्तत्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा, आये
इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् जीवस्यैकत्वात् अन्ते संप्रदाया-
सम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भवे इति चेन्नेत्याह—“संसारस्येति” ।
एतदुक्तं भवति न ह्यसंप्रदायिकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिविरोधि अप-
र्यजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् किं तु कारणासत्त्वं तत्रास्ति इदानीमुप-

शास्त्रप्रामाण्यदाढ्येन प्रवृत्तिरपि सम्भवेत् ॥ ३१ ॥

तत्त्वज्ञानप्रवृत्त्यर्थं वामदेवादितद्विदां ।

मुक्तिकीर्तनमेतेन न जीवानेकता भवेत् ॥ ३२ ॥

स्वप्नवत् सर्वभेदस्य प्रातिभासिकभावतः ।

देष्टादिकारणस्य कल्पनासुहृदस्य सत्त्वात् जीवैक्यस्य प्रमाणसि-
द्धत्वे संसारोपलम्भ एवातः पूर्वं तत्त्वज्ञानानुदये प्रमाणम् । न च त-
त्त्वधिस्येन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां मुक्तिर्नाभून्मम तु
भविष्यतीति कथं श्रद्दध्यादिति वाच्यं शास्त्रप्रामाण्यदाढ्यादिति
गृहाण अन्यथा तेषां महानुभावानां मुक्तत्वेपि मम भविष्यति न
येति शङ्कापिशाच्या प्रवृत्तिप्रतिषन्धापत्तेरिति ॥ ३१ ॥ 'तद्धै(६)तत्प-
यन्नुपि वामदेवः प्रतिपेदे' इत्यादिश्रुतिषु मुक्तत्वकीर्तनमपि तेषां
तद्धानां मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये न जीवभेदे प्रमाणमित्याह—
'तत्त्वज्ञानेति' । तथा च न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥

ननु तर्हि श्रुतिप्रामाण्यबलादेव तत्सिद्धां जीवभेदः पूर्वमपि के-
रां चिन्मोक्षश्चाभ्युपेयतां श्रूयते हि 'तद्यो(१)यो देवानां प्रत्ययुध्यत स
ख तदमयस्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां' 'अ(२)जोह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येतां भुक्तभोगामजोम्यः' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां' मि-
त्यादि, स्मर्यते च 'यह(४)यो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' । 'इदं शा-
नमु(५)पाधित्य मम साधर्म्यमागता' इत्यादि. तथा च कथं जीवैक्य-
मित्याशङ्कोक्तवाक्यानां सार्वलौकिकमसिद्धभेदानुवादकत्वेन तत्प-
रत्वाभावाज्जीवैक्यबोधकवाक्यानां च मानान्तराप्राप्तस्वार्थपरत्वा-
त्स्वप्नग्यायेन भेदस्य कल्पितत्वोपपत्तेश्च ज्ञानस्तुतिपराणि वाक्यानि
नात्मभेदं प्रमातुं शक्नुवन्ति तात्पर्यवद्वाक्यविरोधेनातात्पर्यवद्वा-
क्यानां गुणवादत्वोपपत्तेश्चेत्यभिप्रेत्याह—“ स्वप्नवदिति ” ।

(१) ङ. १।४।१०।

(२) वे. ४।४।

(३) भगवद्गीता ४ अ. श्लो. १०।

(४) म. १४ अ. श्लो. २।

(५) ङ. १।४।१०।

बद्धमुक्तादिनिष्ठस्य सम्भवात्स्याद्वयस्थितिः ॥ ३३ ॥

अनादिभावरूपैकचैतन्यविषयाश्रया ।

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यात्रास्त्वविद्या तत्त्वविन्मता ॥ ३४ ॥

पूर्वस्मिन्नोत्तरज्ञाननिवर्त्येऽतिप्रसङ्गनम् ।

न ज्ञानप्रागभावे वाऽनादिभावपदद्वयात् ॥ ३५ ॥

अज्ञानभ्रमयोर्भाववैलक्षण्येऽपि युक्तितः ।

एकजीववादे नानाशाङ्कापङ्कप्रक्षालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारयैवास्ती-
ति भावः ॥ ३३ ॥

॥ एकजीववादे सर्वकल्पनोपपत्तिः ॥

केपमधिष्ठेत्यपेक्षायामाह—“ अनादीति ” । रूप्योपा-
दानाज्ञानमप्यनादिचैतन्यधितस्त्रादनाद्येव उदीच्यं शुत्पादिकं तु
तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिः भावत्वं चात्राभावविलक्ष-
णत्वमात्रं विवक्षितं अत आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽप्यभावविल-
क्षणत्वस्वीकाराव्याप्तिरिति । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धेऽतिव्या-
प्तिस्तस्याप्यविद्यात्मकस्याज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे नातिव्याप्तिरिति तात्पर्या-
र्थः ॥ ३४ ॥

अनादिभावपदयोः सार्थक्यमाह—“ पूर्वस्मिन्निति ” ।
अनादिपदस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने भावपदस्य ज्ञानप्रागभावे ज्ञा-
नजन्यकार्यप्रागभावे चातिव्याप्तिवारकत्वेन सार्थकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥
ननु भ्रमे भावविलक्षणाज्ञानोपादानत्वं न घटते भ्रमस्य भावविलक्षणत्वे
उपादेयत्वायोगात् भावत्वे च भावोपादानकत्वनियमादित्याशङ्क्य
समाधत्ते—“ अज्ञानेति ” त्रिभिः । एतदुक्तं भवति न हि भाव-
स्यमुपादानत्वे उपादेयत्वे वा प्रयोजकं आत्मनि तददशनात् किन्त्व-

भवेद् द्वयो रूपादानोपादेयत्वं विदां मतं ॥ ३६ ॥
 अन्वितं कारणत्वं स्यादुपादानत्वसाधकं ।
 सादित्वं साधकं तद्वदुपादेयत्व इष्यते ॥ ३७ ॥
 नोभयत्राऽपि नियतं भावत्वमिति निर्णयः ।
 ध्वंसेऽपि चेत्तदापत्तिः किञ्चिच्छिन्नमितो भवेत् ॥ ३८ ॥
 साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानत्वेनास्तु लक्षणं ।
 न तत्राऽसम्भवोऽव्याप्तिरतिव्याप्तिर्न वा भवेत् ॥ ३९ ॥
 तत्राज्ञानेऽहमज्ञोऽस्मि मामन्यं च न वेदम्यहं ।
 सौषुप्तमपि चाध्यक्षं नाहङ्किञ्चिदवेदिपं ॥ ४० ॥

अधिकारणतदुपादानत्वे तन्त्रं सादित्वमुपादेयत्वे तदुभयं च न भा-
 प्रत्यनियतं अत उपादानोपादेयभावोऽपि न भावत्वनियतः न चैवं
 ध्वंसस्याऽप्युपादेयत्वापत्तिः इष्टापत्तेः अतः सद्विलक्षणयोरज्ञानघ्नम-
 प्यर्थुक्त उपादानोपादेयमात्र इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लक्षणान्त-
 रमाह—“ साक्षादिति ” । नन्वसम्भवः कल्पितत्वेन दोषज-
 न्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वाभावविलक्षणस्य च रूप्य-
 षड्नादित्वायोगादिति—“ तत्राह नेति ” । कल्पितत्व-
 मात्रं हि न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रं किं तु
 प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वं सादिकल्पकवत्त्वं विद्या-
 अनिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा तन्त्रं न
 च तत्प्रकृतेऽस्ति तथा च नासम्भवादिदूषणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ अविद्या लक्षणोपपादनम् ॥

तत्र चाज्ञाने त्रिविधमनुभवं प्रमाणयति—“ तत्रेति ” ॥ ४० ॥

अज्ञानानाश्रयत्वेऽप्यहमर्थस्याज्ञताप्रथा ।

सास्त्यज्ञानाश्रयीभूतचितोऽन्तःकरणैक्यतः ॥ ४१ ॥

सुखादौ शुक्तिरूप्यादौ न जानामीत्यसम्भवः ।

नवेद्मीत्यन्यसौख्यादौ प्रमात्रज्ञानतो भवेत् ॥ ४२ ॥

मयि ज्ञानं न चास्तीति भावरूपैकगोचरं ।

सामान्याभावभानस्य व्याहतत्वेन युक्तितः ॥ ४३ ॥

सर्वत्रानुभवे भावरूपमज्ञानमेव हि ।

निर्णीतं तार्किकज्ञानाभावखण्डनयुक्तिभिः ॥ ४४ ॥

न(१)सुपुत्तिगविज्ञानं नाज्ञासिपमिति स्मृतिः ।

नन्यहमर्थस्या ज्ञानानाश्रयत्वेन कथमयं प्रत्ययो भावरूपाज्ञानपक्षे-
पपद्यते इत्यत आह—“अज्ञानेति” ॥ ४१ ॥ ननु साक्षिवेद्ये च
खटुःखाद्यानादौ प्रातिमासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र न ज्ञा-
नामीति प्रतीतिः कथमुपपद्यते इति नेत्याह—“सुखादाविति”
॥ ४२ ॥ ननु भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञ इति प्रत्ययस्य
मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानाभावविषयात् प्रत्ययादघटं भूतलमिति प्रत्य-
यस्य घटो नास्तीति प्रत्ययादिव विशिषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना
इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतिरिति तत्राह—“मयी-
ति” । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावज्ञानस्य
व्याहतत्वेन मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वेन वि-
षयभेदाप्रतीतेर्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ फलितमाह—“सर्वत्रेति” ॥ ४४ ॥

सौपुत्तानुभवोऽपि भावरूपाज्ञानविषय इत्यत्र चार्त्तिकवचनमुदाह-

कालाद्यव्यवधानत्वाच्च ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥ ४५ ॥
 न(१)भूतकालस्पृक्प्रत्यङ्ग चागाऽऽमिस्पृगीक्ष्यते ।
 स्वार्थदेशः परोऽर्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ॥ ४६ ॥
 न(२)चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।
 नावेदिपं सुषुप्तेऽहमिति धीः किंबलाद्भवेत् ॥ ४७ ॥
 साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रोऽप्यज्ञानवृत्तयः ।
 सुप्त्याख्या वृत्तिरेकैवाप्यस्तु तत्र न वा क्षतिः ॥ ४८ ॥
 अज्ञाने भावरूपेऽस्मिन्ननुमानं प्रमावहं ।

रति—“ नेति ” । कार्योपाधिविनाशसंस्कृतमज्ञानमात्रमेव प्रल-
 योपमं सुषुप्तिरित्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥ अभावरूपाज्ञानक्षण्डने एव
 धार्तिकवचनद्वयं पुनरुदाहरति—“ न भूतेति ” । तमोगुणात्मका-
 परणमात्रालम्ब्यता का चिद्वृत्तिः सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचेत-
 यस्य तत्राशेनैव नाशात्तत्कालीनाज्ञानानुभवजनितसंस्कारवशेन
 किञ्चिदवेदिपमिति स्मरणमभ्युपेतमिति धार्तिकविघरणयोर-
 विरोधः अतएवोक्तं धार्तिककारैरुपस्तग्राहणे ‘ न चेदिति ’ पद्यं
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सुषुप्तौ वृत्तिप्रयमेकैव चाऽविद्यावृत्तिरस्तु न तत्राप्र-
 द इत्याह—“ साक्षीति ” । निर्विकल्पकस्यापि स्मरणजनक-
 त्वं अहङ्कारोपरागकालीनत्वाभावेन तत्तानुल्लेख इति भावः ॥ ४८ ॥
 तत्र विघरणोक्तमनुमानं प्रमाणमित्याह—“ अज्ञान इति ” ।
 विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनि-

उक्तं विवरणाचार्यैस्तथान्यैर्बहुधेरितम् ॥ ४९ ॥

किं च ज्ञानविरोधित्वं सर्वज्ञानविरोधिगम् ।

अनादिभावतातुल्याधारकं दृश्यभाववत् ॥ ५० ॥

अनाद्यभावभिन्नत्वं सर्वज्ञानविरोधिगम् ।

अनाद्यभावभिन्नैकनिष्ठत्वादभिधेयवत् ॥ ५१ ॥

प्रमाणं श्रुतयोऽप्यत्र न विन्दन्त्य(१)नृतेन हि ।

वर्त्येवदेशगतयस्यन्तरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकरत्वात् अन्य-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभायदिति अत्र प्रमाणपदं प्रमाणवृत्तेरेव प-
क्षत्वेन सुखादिप्रमाणां साक्षिचैतन्यरूपायामज्ञानानिवर्तिकायां बा-
धधारणाय धर्म्यशप्रमाणावृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्ति-
कायाः पक्षयहिर्भावाय विवादपदमिति विशेषणं विशेषाकारा प्र-
माणवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ ४९ ॥

तथान्यैरित्युक्तं विवृणोति—“ किंचेति ” । ज्ञानविरोधित्वं
अनादिभावत्वसमानाधिकरणं सकलज्ञानविरोधिवृत्तिस्त्वात् दृश्य-
त्ववत्, यद्वा अनाद्यभावविलक्षणत्वं ज्ञानविरोधिवृत्ति अनाद्यभा-
वविलक्षणमात्रवृत्तिस्त्वात् अभिधेयत्ववदिति एवमभावविलक्ष-
णाज्ञानेऽनुमानान्यूहनीयानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एवं श्रुतयश्च भावरू-
पाज्ञाने प्रमाणं तत्र ज्ञान्दोग्येऽष्टमाध्याये 'तद्यथा हिरण्यनिधिं नि-
हितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा
अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इति

प्रत्यूढा इति छान्दोग्ये नीहारेणा(१)वृता जनाः ॥५२॥
 न(२)तं विदाथ इत्याद्या अन्याः सन्ति प्रमापिकाः ।
 भावत्वेऽस्य तथा ज्ञाननिवर्त्यत्वे श्रुतिर्भवेत् ॥ ५३ ॥
 विश्वमायानिवृत्तिः स्याद्भूयश्चान्ते इति प्रमा ।
 अज्ञानेऽनन्तशक्तित्वान्मायाशब्दोपपत्तिः ॥ ५४ ॥
 जीवस्याप्यनवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशनात् ।
 साऽन्यथानुपपत्तिश्च मानमज्ञान इष्यते ॥ ५५ ॥
 जीवस्य ब्रह्मरूपत्वादानन्दैकस्वरूपता ।
 तदभानान्यथापत्तिः कथं स्यात्तिमिरं विना ॥ ५६ ॥

श्रुतिर्ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकस्येनानृतं सुवाणा तादृगज्ञाने प्रमाणं 'न तं
 विदाथ य इमा जजाने'त्याद्यारण्यकं च, अन्याः अप्येवमेवेत्यर्थः ॥५२॥
 ॥ ५३ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वे 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यादिश्रुति-
 मानमित्याह—“ विश्वेत्यर्धेन ” । अज्ञानस्यैव चानिर्घञनीय-
 विचित्रशक्तियोगाच्च विचित्रशक्तिमति मायाशब्दप्रयोगानुपपत्ति-
 रित्याह—“अज्ञान इत्यर्धेन” । कश्चिन्मणिमन्त्रादौ तत्प्रयोग-
 स्तूपचारादिति द्रष्टव्यं ॥ ५४ ॥ जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रका-
 शान्यथानुपपत्तिश्च तत्र प्रमाणमित्याह—“ जीवस्येति ” ॥५५॥
 तदेव द्रढयति—“ जीवस्येति ” ॥ ५६ ॥

॥ अविद्यार्या प्रमाखोपन्यासः ॥

सा चाविद्या साक्षिवेद्या न तु शुद्धचित्प्रकाश्या साक्षी च अवि-

साऽविद्या साक्षिचिद्वेद्या साक्षी तद्भूतिगो मतः ।
 शुद्धचैतन्यभास्यत्वे तस्यावस्तुत्वमापतेत् ॥ ५७ ॥
 भास्या स्वावृतचिद्धाम्नाऽविद्या राहुवदिष्यते ।
 आश्रयो विषयश्चास्याः शुद्धं ब्रह्मैव सम्मतं ॥ ५८ ॥
 उपाधेः प्रतिबिम्बैकपक्षपातितया ततः ।
 संसारो जीवगो नेशे विम्बभूते चिदद्वये ॥ ५९ ॥

धावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं तेन निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य पार-
 मार्थिकत्वापत्तिर्मोक्षेऽपि तत्प्रकाशापत्तिर्न च तदानीमविद्याया निवृत्त-
 र्वात्तत्प्रकाशाभायः प्रतीतिमान्शरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगा-
 दित्यादिकोपानवकाश इत्यभिप्रेत्याह—“सेति” ॥ ५७ ॥ अतएवोच्यते
 राहुवरस्त्रावृतचैतन्यप्रकाश्याऽविद्येत्याह—“भास्येति” (१) ।

॥ अविद्याप्रतीत्युपपत्तिः ॥

अविद्याया आश्रयस्तु शुद्धं ब्रह्मैव विषयश्चेत्याह—“आश्रयइति”
 ॥ ५८ ॥ दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत्प्रति-
 बिम्बे जीवे संसारः न विम्बे ब्रह्मणि, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपाति-
 र्वादित्याह—“उपाधेरिति” ॥ ५९ ॥ ननु कथं चैतन्यमज्ञाना-

(१) नचैव कदाचिदविद्याया अप्रतीत्यापत्ति इत्यापत्ते समाधी तद्याऽभ्युपगमात् ।
 न चाऽविद्याद्वेनेर्दोषजन्यत्वादय कथमविद्यावृत्तिरविद्याया एव दोषत्वात् न च इतिरपि
 इत्यन्तरप्रतिबिम्बितचित्प्रतिभासत्वेऽनवस्था, स्वस्या एव स्वभावाभाधित्वात् ननु प्रमाणा-
 गम्यायामविद्याया प्रमाणापत्त्यासदेष्यते न च प्रमादेरसद्वृत्तिभावो दोषत इति वा-
 च्यम् । अज्ञानमवृत्ततां तदाऽसद्वृत्तिविवेकासामर्थ्यादिति चेन्न प्रमाद्योपनीतासद्वृत्ति-
 तिविभ्रटाज्ञानं हि साक्षिणा वृत्तते तथा चासद्वृत्तव्युपपन्नयने प्रमाणायां चरितार्थत्वा-
 न्न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

न चिन्मात्रं विरोध्यस्याः साधकत्वेन सम्भवेत् ।
 तदेव बुद्धिवृत्तिस्थं विरोधि श्रुतिमानतः ॥ ६० ॥
 चितोऽपि वृत्त्यवच्छेदादज्ञानेन विरोधिता ।
 तृणादेर्भासकस्यापि दाहकत्वं यथा रवेः ॥ ६१ ॥
 चितोऽज्ञानाश्रयत्वेपि प्रमाणं श्रुतिरिष्यते ।
 मायां(१)तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं ॥ ६२ ॥
 अज्ञानानाश्रयत्वेऽपि जीवोऽज्ञ इति सम्भवेत् ।
 अज्ञानकार्ययोगित्वाद्यपदेशोऽस्य नो परे ॥ ६३ ॥

अयस्तस्य प्रकाशस्वरूपत्वात् तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-
 यादिति चेन्नेत्याह—“ नेति ” । अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न
 चैतन्यमात्रं किं तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं तच्च नाविद्याश्रयः यद्यावि-
 द्याश्रयस्तच्च न विरोधि इत्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तर्हि शुद्धचितोऽज्ञानविरोधित्वाभावे घटादिवदप्रकाश-
 त्वापत्तिरित्यत आह—“ चित इति ” । वृत्त्यवच्छेदेन तस्या एव
 अज्ञानविरोधित्वात्स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्य-
 कान्तावच्छेदेन स्वमास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत्स्वतोऽविद्यातत्का-
 र्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तदाहकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ६१ ॥
 चिन्मात्रस्याविद्याश्रयत्वे प्रमाणमाह—“ चित इति ” ॥ ६२ ॥ न
 च ‘ ज्ञा(१)ऽज्ञावीशानीयौ ’ इति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति
 शङ्का, तदाश्रयत्वाभावेपि तत्कार्ययोगितया अज्ञत्वव्यपदेशोपप-
 तेरित्याह—“ अज्ञानेति ” ॥ ६३ ॥ नन्यचाश्रयस्य चैतन्यस्य

नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्बो यथेष्ट्यते ।
 व्योम्नोप्यचाक्षुपस्थेव ब्रह्मणः किन्न सम्भवेत् ॥ ६४ ॥
 वस्तुतस्तु श्रुतेरेव प्रतिबिम्बश्चितेर्मतः ।
 उपाधिविम्बसम्बन्धानादित्वान्नास्य सादिता ॥ ६५ ॥
 सर्वतः प्रसृतत्वेन चितोऽप्यव्यवधानतः ।
 आभिमुख्यस्य सद्भावात्प्रतिबिम्बोऽञ्जसा भवेत् ॥ ६६ ॥
 अवच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्यतः ।
 बन्धमोक्षोपपत्तिश्च युक्तिभिः श्रुतिभिस्तथा ॥ ६७ ॥

गन्धरसादिवत्प्रतिबिम्बतानर्हत्वात्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य सादित्वा-
 पाताच्चेत्याह— “ नीरूपस्येति ” । रूपवत् एव प्रतिबि-
 म्बइत्यस्या व्याप्तेरुपादौ व्यभिचाराद्यया भङ्गः एवमाकाशादौ व्य-
 भिचाराच्चाक्षुपस्थेव प्रतिबिम्ब इत्यस्या अपि व्याप्तेर्भङ्गः, वस्तुतस्तु
 श्रुतिपलाशितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचाराद्येयं व्याप्तिः तथा
 च रसादिव्यावृत्तं फलैकाद्येयं प्रतिबिम्बप्रयोजकं, नापि जीवस्य
 सादित्वापत्तिः उपाधिविम्बसम्बन्धानादित्वेनासादित्वोपपत्तेरिति
 द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

चिन्मात्राभिमुख्यसम्भवादपि तत्प्रतिबिम्बसम्भव इत्याह—“स-
 र्वत इति ” ॥ ६६ ॥ बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमप्यस्तीत्याह—
 “ अवच्छेद्यांश इति ” ॥ ६७ ॥

॥ अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः ॥

ननु शुद्धब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञविरोधः न

सर्वज्ञत्वं विशिष्टे स्यान्न तदज्ञानमन्तरा ।
 स्वतोऽसङ्गतयाऽसङ्गश्रुतेर्नास्ति विरोधिता ॥ ६८ ॥
 स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितं ।
 तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिद्ध्यति ॥ ६९ ॥
 जीवाश्रिताप्यविद्या स्वीकृता वाचस्पतेर्मते ।

च विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यं 'तुरीयं सर्ववदकसदेति' शुद्ध-
 सैष सर्वज्ञत्वोक्तेरित्याशङ्क्य सर्ववदकपदेन सर्वेषां दृग्भूतं चै-
 तन्यमित्युच्यते न तु सर्वज्ञ तुरीयं तस्माद्विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यं त-
 षाविद्यां विना न सम्भवतीत्यविद्यासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—“ स-
 र्वज्ञत्वमिति ” । 'अ(१)सङ्गोद्भयं पुरुष' इत्यसङ्गत्वश्रुतिरपि स्वतः
 सङ्गाभावविषयत्वेनोपपद्यते इत्याह—“ स्वतइति ” ॥ ६८ ॥
 सर्वज्ञो हि प्रमाणत एकरूपज्ञस्या वा तत्र प्रमाणस्य भ्रान्तेश्च अवि-
 द्यामूलक्यात् असङ्गस्वरूपज्ञतेश्च अविद्यां विना विषयासङ्गतेरि-
 त्यत्र वृद्धसमतिमाह—“ स्वरूपत इति ” ॥ ६९ ॥

॥ सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयोपपत्तिः ॥

मतान्तरमाह—“ जीवाश्रितेति ” । ननु जीवाश्रिताऽविद्या त-
 त्प्रतिविम्बितचैतन्यं वा तदवच्छिन्नचैतन्यं वा तत्कल्पितभेदं च जीव
 तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न किमयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ शसौ
 स्थितौ वा, नाद्य. अनादित्वादुभयो, अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेपि चितः
 एकरूपकारत्वेन तदभास्यत्वात्, न तृतीय. स किं परस्परश्रितत्वेन
 वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् तत्र, उभयस्याप्यसिद्धेः

तथैव कल्प्यते सर्वं भूतभौतिकविश्वकं ॥ ७० ॥
 स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्ब्रह्मटादिकं ।
 तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥ ७१ ॥
 चिन्मात्रं विषयोऽस्त्यस्याः स्वयं ज्योतिरकल्पितं ।
 नान्यदज्ञानकार्यत्वादप्रसक्तप्रकाशनं ॥ ७२ ॥
 स्वयम्भानार्हमावृत्त्या न भातीत्याततं सुखं ।
 प्रकाशमानताऽध्यासाधिष्ठानत्वेन चेष्ट्यते ॥ ७३ ॥

अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चितिः अविद्याभित-
 र्यतदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न चैवमन्योन्याधीनताक्षति-
 समानकालीनयोरपि अवच्छेद्यावच्छेदकभायमात्रेण तदुपपत्तेर्घटत-
 दवच्छिन्नाकाशयोरिवन्ति तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

तत्राभियुक्तसंमतिं दर्शयति—“स्वेनेति” ॥ ७१ ॥

॥ अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

अविद्याया विषयोऽपि सुवच इत्याह—“चिन्मात्रमिति” । चि-
 न्मात्रमेव विषयोऽविद्यायाः तस्याः कल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादि-
 दोषाप्रसक्तेः स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसम्भ-
 वाच्च, नान्यत् तस्याज्ञानकल्पितत्वात् अप्रसक्तप्रकाशत्वेन आवर-
 णरुत्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शुद्धरूपायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि
 तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात् तदर्थं तस्या एवावर-
 णकल्पनात् परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्र-
 त्वमित्यभिप्रेत्याह—“अद्वयेति” । आवरणमहिम्नैव परिपूर्णं ब्रह्म
 नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रति-
 घन्धश्च अध्यासाधिष्ठानादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धा परिपूर्णा-
 द्याकारेण इदानीं व्यवहारामावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपा-
 यादिति सान्द्रतात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

पूर्णानन्दात्मनाऽभानेप्यपरोक्षत्वयोग्यता ।

जीवमध्यस्तभेदं प्रत्यावृतत्वाच्चितः स्वतः ॥ ७४ ॥

उभयोरप्यनादित्वान्नानन्तर्यं मिथोऽनयोः ।

तद्भेदापगमे शुद्धचैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥ ७५ ॥

त्वदुक्तमर्थं नो वेदनीत्येवं भातेऽपि वस्तुनि ।

अज्ञानानुभवात्साक्षी नाज्ञानेन विरुद्ध्यते ॥ ७६ ॥

ननु दीपावरकघटादिवच्चैतन्यावरकाविद्या चैतन्यस्यान्यसं-
बन्धं प्रतियध्नातु अन्यं प्रति चैतन्यमाछादयतु न तु चैतन्यं प्रत्येव
वैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा नहि दीपो घटावृतोऽपि
स्वयं न प्रकाशते तमःसम्बन्धापातात् । न च कल्पितभेद जीव-
चैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाछादयतीति घाच्यं । आवरणं विना भे-
दकल्पनस्यैवायोगात् यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्र-
काशस्तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्चेति चेन्नस्याह—“जी-
वमिति” साद्धेन । कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वान् ।
न च भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वादिदमयुक्तमिति घाच्यम् ।
भेदावरणयोरुभयोरप्यनादित्वेन परस्परमानन्तर्याभावात् । यद्यो-
क्तं मोक्षे भावी चैतन्यस्य चैतन्यं प्रति प्रकाशः तदभाव इदानीमज्ञा-
नसाध्य इति तत्र, मोक्षे जन्यस्य प्रकाशस्याभावात् कल्पितभेदा-
पगमे शुद्धचैतन्यं प्रत्येव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि सम्भवात् ॥ का-
चिदप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यद्योक्तं प्रकाशस्वरूपे चै-
तन्ये कथमज्ञानं नह्यालोके तम इति तत्राह—“त्वदुक्तमिति” ।
तथा च सविषयाज्ञानसाधकत्वात्साक्षिरूपविषयप्रकाशोपि नाज्ञान-
विरोधीति भावः ॥ ७६ ॥

प्रमाणवृत्त्युपाख्यप्रकाशत्वेन चिन्मयम् ।

निवर्त्तकमविद्याया न चित्सामान्यमिष्यते ॥ ७७ ॥

अहङ्कारोऽस्त्यविद्योत्थोनात्मात्मग्रहणे लये ।

ननु न जानामीति ह्यसिबिरोधित्वस्यैवानुभवात्कथं वृत्तिविरोधित्वं त्वन्मते चैतन्यस्यैव ह्यसित्वात् चैतन्याज्ञानयोरविरोधे जा-
नत्वाज्ञानत्वायोगादिति तत्राह—“ प्रमाणेति ” । मन्मते वृ-
त्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जानामीति व्यवहारविषयः, तथा च न आ-
जामीत्यनेन वृत्तिचितोद्भयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते एव
च न चैतन्ये अज्ञानविरोधित्वं नापि वृत्तौ वृत्त्युपाख्यचित् एव प्र-
काशकत्वेन तथात्वमित्यर्थः । तस्मादविद्या स्वरूपत आश्रयतो वि-
षयतश्च सुनिरूपा तत्तद्वाहङ्कारादिसृष्टिरिति भावः ॥ ७७ ॥

॥ अविद्याया विषयोपपादनम् ॥

ननु हर्म्यं आत्मैव तस्य कथमविद्यातः सृष्टिः । न च सुषुप्तौ स्वयंप्र-
काशमग्नस्यात्मनः सम्मयेप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावः यदि च सुप्ता-
वहमर्थः प्रकाशेत तर्हि स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः अनुभूतेः स्मर-
णनिप्रमाभावेपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्यादिति वाच्यम् । हेतौ असि-
द्धिस्तर्क इष्टापते नैवद्यापि स्वप्रकाशात्मान्यत्वमहमर्थे सिद्धमस्ति
आत्मान्प्रत्ययेनास्वप्रकाशत्वसाधने तेन च तदन्यत्वसाधने भयो-
न्यायः नचाहमर्थस्यापरामर्शः सुखमहमस्त्वाप्स न किं चिद्वेदि-
गिमिति तस्यैव परामर्शादित्याशङ्क्य निराचष्टे—“ अहमिति ” ।
अहङ्कारोऽविद्याकार्यत्वाद्नात्मा लये सुप्तौ आत्मग्रहणेपि अस्या-
हङ्कारस्याग्रहात् यतो जागरे अस्याऽस्मृतेः स्मरणाभावात् ततः सुप्तौ
ग्रहणाभावात् अतः—“ स्वयंज्योतिषः सत्ताशास्त्रिन्नो नात्मा-
यमहङ्कार ” इति योजना । अहङ्कारस्नायद्विद्यादिविशिष्ट एव
गृह्यत इत्यापयो. सभं सुप्तौ च नैवद्या इति कथं तदाऽहमर्थानु-

अस्याग्रहात्स्वयंज्योतिर्भिन्नोऽतो जागरेऽस्मृतेः ॥ ७८ ॥
 सुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासान्निश्रयोऽहमः ।
 अहमस्वाप्समित्यात्मैक्यारोपेणापि सम्भवेत् ॥ ७९ ॥
 अविद्योपाधिकं सुप्तौ चैतन्यमनुभूय तत् ।

वः । न चेच्छादिगुणविशिष्ट एवाहमर्थो गृह्यत इत्यत न नः संप्रति-
 त्तिरिति वाच्यं गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वात् अन्यथा रूपा-
 हीनोऽपि घटः प्रयेत न च रूपादिरहितानां तेषामसत्त्वं तत्र धी-
 मिति वाच्यं पूर्वनाशप्रिमरूपानुत्पत्तिलक्षणाद्यक्षणादौ तद्विनापि
 त्वात् एवं च गुणाग्रहणे कथं गुणिग्रहणं तथा च निर्गुण एवात्मा
 ह्यते इति स्वीकर्तव्यं अनुभवाभावे च न तस्य जागरे परामर्शः
 ।या चाज्ञानाश्रयत्वेन सुपुत्तावनुभूयमानावात्मनोऽहङ्कारो भिन्नः ए-
 मेषात्मान्यत्वे सिद्धे अस्त्रप्रकाशत्वसाधने नान्योन्याश्रय इति ता-
 पर्यायः ॥ ७८ ॥

ननु यद्यहमर्थो ॥ परामृश्येत तर्ह्येतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो-
 वेति संशयः स्यात् नत्वहमेवेति निश्चय इति चेन्नेत्याह—“सुप्तीति” ।
 पथा पूर्वदिनानुभूतदेवदत्तभिन्नतया अनुभूते चैत्रे सौर्यं नवेति न
 संशयः किं तु स एवेति निश्चयः तथा सुपुत्तिकालानुभूतात्मैक्या-
 ध्यासात्स एवाहमिति निश्चयो युज्यते इत्यर्थः । नन्वेतावन्तं कालमहं
 स्वप्नं पश्यन्नासं जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशो
 परामर्शत्वानुभवात्कथं तत्रापरामर्शत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—
 “अहमिति” । परामृश्यमानात्मैक्यारोपात्तज्ज्ञानांशो परामर्शत्वा-
 मिमानात् । नचापरामर्शो परामर्शत्वारोपो न दृष्ट इति वाच्यं तद्वि-
 श्वे तत्वेनानुभूयमाने परामर्शत्वारोपदर्शनादित्यर्थः ॥ ७९ ॥ नन्वहम-
 र्थत्वावत्स्मर्त्ता सचाविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा अन्तःकरणवच्छिन्न-
 चैतन्यं वा, आद्ये योऽहमकार्षं सोऽहं सौप्तिकाज्ञानादि स्मरामीत्यनु-

८४ सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे । [१ परिच्छेदे-

बुद्ध्यवच्छेदतः स्मर्तुं न वैरूप्यं तयोर्भवेत् ॥ ८० ॥

स्थूलः स्यामिति वत्सुप्त्यै प्रवृत्तिरुपपद्यते ।

सुप्तौ हेत्वात्मना तस्य स्थितः सर्वोपपत्तितः ॥ ८१ ॥

चिन्मात्राज्जायते सर्वमहङ्कारसुखं जगत् ।

भवविरोधः अन्त्ये त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यं स्मृतिर्ल-
स्कारानुभवानामेकाध्याणामेव कार्यकारणभावात् योऽहमन्वभूयं
सोऽहं स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्याण्ड्य परिहरति—“अविद्येति” ।
अविद्यावच्छिन्ने यथास्तःकरणावच्छेदाच्चानयोः अनुभवितृस्मर्तृवै-
ष्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

नन्वेवं सुपुत्तावहमर्थाभावे अहं निर्दुःखः स्यामिति च्छया सु-
प्त्यर्थे प्रवृत्त्ययोगादिति चेन्नेत्याह—“स्थूलः स्यामिति ” ।
कृताऽहंस्थूला भवामीति वत्प्रवृत्त्युपपत्तेः न च तत्र कादयोदिनिष्क-
ष्टस्य शरीरसंघे स्थौल्याधिकरणतया विवेकितामुद्देश्यमिति वा-
च्यम् । प्रवृत्तेऽप्यन्तःकरणादिनिष्कृष्टस्यैव ननुद्देशाविषयत्वात् । ननु
योऽहं सुप्तः सोऽहं आगर्भि योऽहं पूर्वघुरकार्षं सोऽहमद्य करोमीति प्र-
त्यभिज्ञानानुपपत्तिः अहमर्थस्य भेदारुतहास्यादिदोषापत्तिरित्याण्ड्य
परिहरति—“सुप्ताविति ” । तस्याहङ्कारस्याविद्यात्मना नि-
तस्य मयंजगद्वहारीसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ अविद्योपहिताच्चेत्याह-
हङ्कारादिदर्शादिरित्युक्तं पूर्वं तद्विदुषोति—“चिन्मात्रादिति ”

कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासादात्मनिकर्तृत्वादेरुपपत्तिः ॥८५॥

अनात्मत्वमहङ्कारे सिद्धं भ्रान्त्या समुत्थिते ॥ ८२ ॥
सुप्तौ विलयमायाति जागरादौ स जायते ।
आत्मभानेऽप्यभानात्स्यादनात्माऽसौ विनिश्चितः ॥ ८३ ॥
भौतिकत्वाद्दिनाशित्वाद् दृश्यत्वाच्च जडत्वतः ।
विकारत्वादनात्मत्वमहङ्कारस्य सिद्ध्यति ॥ ८४ ॥
यथा देहघटादीनामनात्मत्वं विनिश्चितं ।
तथैवास्याहमोऽप्यस्ति विचाराच्छ्रुतियुक्तिभिः ॥ ८५ ॥
कर्तृत्वमात्मनो नास्ति स्वभावादक्रियस्य यत् ।
कर्तृत्वादिविशिष्टाया बुद्धेरध्यासतो हि तत् ॥ ८६ ॥

॥ ८२ ॥ तस्यानात्मत्वं स्फुटयति—“ सुप्ताविति ” त्रिभिः ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ अहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः ॥

ननु कर्तृत्वं यद्यनात्मधर्मः स्यात्कथमात्मनि भासेत न च ज-
पाकुसुमस्य लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्य-
स्यते न तु तत्त्विकं निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात् सुप्तौ बुद्ध्यभावे-
ऽकर्तृत्वदर्शनाच्चेति वाच्यं एवं हि रक्तं कुसुममिति घटकदाचिन्मनः
कर्त्रिति प्रत्यक्षप्रमा लोहितः स्फटिक इति वक्ष्येतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च
स्यादित्याशङ्काह—“ कर्तृत्वमिति ” । कर्तृत्वविशिष्टान्तःकर-
णस्य चैतन्यात्मनाध्यासेन तथा प्रतीतिः कुसुमस्य स्फटिकात्मना
नाध्यास इति वैषम्यादिति भावः ॥ ८६ ॥ ननु बुद्धिगतं कर्तृत्वं कि-
महमर्थे अहमर्थगतं वा आत्मनि अध्यस्यते आद्ये आरोपितस्याप्य-

चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वाद् द्व्यंशोऽहङ्कार इष्यते ।
 तत्राचिदंशे बुद्धौ हि कर्तृत्वं धर्म ईक्ष्यते ॥ ८७ ॥
 बुद्धेस्तु तद्विशिष्टायाश्चित्यैक्याध्यासमन्तरा ।
 अहं कर्तेति भानस्यायोगेनाध्यास इष्यते ॥ ८८ ॥

नर्थस्यात्मन्यभावे तस्य बन्धमोक्षानधिकरणत्वापत्तिः द्विर्नाये अन-
 ध्यासेनैवाहं कर्तेति प्रतीत्युपपत्तौ किमध्यासेनेत्याशङ्क्याह—
 “ चिदचिदिति ” । अहङ्कारस्तु चिदचिद्ग्रन्थिरूपतया द्व्यंशः त-
 त्राचिदंशे बुद्धौ कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाया बुद्धेश्चित्यैक्या आसं-
 चिनाऽहङ्कृतेति प्रतीतेरयोगेनाध्यासस्यावश्यकत्वात् । एतेनारोपित-
 कर्तृत्वस्याप्यभावे आत्मनो बन्धमोक्षानधिकरणत्वं स्यादिति निरस्त-
 मिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ८७ ॥

ननु ‘कर्त्ता(१)शास्त्रार्थवत्त्वा’दित्यधिकरणे त्वयापि सांख्यरीत्या
 बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते तज्जीवस्येवेति सिद्धान्तितत्वेन विरोधः स्यादिति
 चेन्नेत्याह—“ बुद्धेरिति ” । बुद्धेरेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चैतन्य-
 स्येति पूर्वपक्षं कृत्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमेन भो-
 क्तृत्ववत्कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तव्यमित्युक्तं न तु बुद्धेरकर्तृत्वं आत्मनो वा
 स्वाभाविकं कर्तृत्वमिति ‘यथा(२)च तक्षोभयथे’त्युत्तराधिकरणे
 पूर्वाधिकरणोक्तस्य आत्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं पूर्वपक्षयित्वौ-
 पाधिकत्वस्य स्थापितत्वात् अतो न तदधिकरणविरोध इति तात्प-
 र्यार्थः ॥ ८८ ॥ ननु कर्तृत्वाद्यनर्थरूपबन्धस्य बुद्धिगतत्वेन मोक्ष-
 स्यापि तदन्वयापत्तिः अनर्थतन्निवृत्त्योरैकाधिकरण्यनियमादिति

अहमितिप्रतीत्यर्थत्वेनात्मनिदेहेन्द्रियाद्यैक्यतद्धर्माध्यासोपपादनम् ८७

अतोऽन्तःकरणाध्यासात् कर्तृत्वं भाति चिद्वने ।

तद्वद्वारा बन्धमोक्षादिव्यवहारोपि सिद्ध्यति ॥ ८९ ॥

तथा देहेन्द्रियाद्यैक्याध्यास आत्मनि युज्यते ।

द्व्यंशत्वेनाहमित्यस्य चिदंशे कर्तृतादिवत् ॥ ९० ॥

ब्राह्मणोऽहं मनस्योऽहं कारणोहमिति भानतः ।

तत्तदात्मविशिष्टैक्याध्यास आवश्यको मतः ॥ ९१ ॥

देहेन्द्रियादितद्धर्माध्यास आत्मनि चिद्वने ।

सिद्धो न तं विना कश्चिद्व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ९२ ॥

चेन्नेत्याह— “अत इति” । कर्तृत्वादेधेतनगतयैवानर्थात् शुद्ध-
स्य भोक्तृत्वाद्यनर्थानाश्रयत्वेप्युपहितस्य शुद्धात्स्वाभाविकभेदा-
भावेन बन्धमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तेरिति सिद्धं मनसः कर्तृ-
त्वमात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ ८९ ॥ नन्वहमर्थस्यानात्मरूपेऽहं ब्रा-
ह्मणोऽहं काया इत्यादि प्रत्यक्षं देहेन्द्रियादौ आत्मैक्याध्यासे प्र-
माणां न स्यात् वैक्यबुद्ध्यात्मनोऽधिपयस्यादिति चेन्नेत्याह—

“तथेति” । अहमित्यस्य द्व्यंशत्वेन चिदंशे कर्तृत्वादिविशि-
ष्टान्तःकरणैक्याध्यासवद् ब्राह्मणत्वकाणत्वादिविशिष्टदेहेन्द्रियाद्यै-
क्याध्यासेनात्मैक्याद्यप्यसम्भवात् तथा चात्मनि देहेन्द्रिया-
द्यैक्याध्यासो युज्यत एवेति न का चिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

तस्मादाभीरसाधारणादहं गौर इत्यादि प्रत्ययादात्मन्यन्तःकर-
णैक्याध्यासादेहादितद्धर्माध्यासोऽपीति सिद्धमित्याह— “देहेति”

॥ ९२ ॥ आत्मन्यध्यासोपपादनम् ।

नन्वेवमविद्यायां तन्नियन्धनाध्यासे च सिद्धेऽपि न तस्या-

अविद्यायां तदध्यस्ते कार्येऽध्यासेऽखिले मतं ।
 मानलक्षणसद्भावादनिर्वाच्यत्वमेव हि ॥ ९३ ॥
 सतः सति विभिन्नत्वे भिन्नत्वेऽप्यसतः सति ।
 तथा सदसद्भिन्न-त्वमनिर्वाच्यत्वलक्षणं ॥ ९४ ॥
 सत्त्वास-त्त्वाख्यधर्माभ्यां विचारं सहते न यत् ।
 तथैव सदसत्त्वेन तदेवास्त्वस्य लक्षणं ॥ ९५ ॥
 स-त्त्वावच्छिन्नभेदस्य सन्नेति प्रत्यये ध्रुवं ।
 सद्बैलक्षण्यमेवास्ति सिद्धान्ते हि प्रयोजकं ॥ ९६ ॥
 नैकत्रोभयभिन्नत्वं व्याहृतं चेति सांप्रतं ।
 अतात्त्विक-त्वस्वीकाराद्यन्निषेधसमुच्चये ॥ ९७ ॥

मनिर्वाच्यस्यसिद्धिः लक्षणप्रमाणयोरभावादित्याशङ्क्य लक्षणप्रमा-
 णसद्भावाग्रहस्याह—“अविद्यायामिति” ॥ ९३ ॥ सद्विलक्षणत्वे
 सत्यसद्बिलक्षणत्वे सति सदसद्बिलक्षणत्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां वि-
 चारासहत्वे सति सदसत्त्वेन विचारासहत्वं वा प्रतिपन्नोपाधौ
 याध्यत्वं वा इत्यादिलक्षणे निरवयवसम्भवादित्याह—“ सत
 इति ” द्वाभ्यां ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ननु सतोऽपि सद्भन्तरविलक्षण-
 रथात्सिद्धसाधनं स्यादिति नेत्याह—“ सत्त्वेति ” । न हि सति
 सद्भन्तरभेदेऽपि सन्नति प्रतीतिरतो न सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ ९६ ॥
 एयं च सत्यरहितत्वे मनि असत्यरहितत्वे सति सदसत्यरहित-
 त्वमपि साधु निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वाद्वाकारात् व्याहृतिरि-
 त्याह—“ नैकत्रेति ” ॥ ९७ ॥ तर्हि सदादिव्यलक्षण्योक्तिः क-

स्वरूपाद्दुर्निरूप्यस्य किं चिद्रूपं न वास्तवं ।

अतः सदादिभिन्नत्वमनिर्वाच्यत्वलक्षणम् ॥ ९८ ॥

न ह्यतात्त्विकरूपे द्वे प्रतिषेधसमुच्चये ।

सत्त्वासत्त्वे विरुद्धेते दृष्टस्तद्गोचरो विधिः ॥ ९९ ॥

उभयातात्त्विकत्वं नाप्येकत्रेदं विरोधभाक् ।

यथा स्यात्तात्त्विकत्वे वाऽप्युभयस्य विरोधिता ॥ ३०० ॥

वल्मीकादौ यतो दृष्टं स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः ।

अतात्त्विकत्वमेकत्र नैवं तात्त्विकरूपयोः ॥ १ ॥

यमित्यपेक्षाया माह—“ स्वरूपादिति ” । तत्तत्प्रतियोगिषुर्निरूपतामात्रप्रकटनाय तदुक्तिरिति भावः ॥ ९८ ॥

अतात्त्विकविधिसमुच्चयापत्तिस्त्विष्टेत्याह—“ नहीति ” ।

न ह्यतात्त्विकसत्त्वासत्त्वे निषेधसमुच्चयेऽपि विरुद्धेते अतात्त्विकत्वादेव भ्रान्तेर्याधस्य सत्त्वप्रतिषेधस्याप्रतिक्षेपात् सत्त्वस्यातात्त्विकत्वाच्च तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ९९ ॥ उभयातात्त्विकत्वादेव निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं न चोभयतात्त्विकत्ववत् उभयातात्त्विकत्वमप्येकत्र विरुद्धमित्याह—“ उभयेति ” । ननु निषेधसमुच्चयस्या-

तात्त्विकत्वं किमुभयातात्त्विकत्वाद्वा, एकैकातात्त्विकत्वाद्वा, नाद्यः उभ(१)यतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वस्यापि विरुद्धत्वात् विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वापाताच्च एकैकप्रतियोगिनात्त्विकत्वापत्तेरेव न द्वितीयोऽपि, तात्त्विकात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवातात्त्विकत्वादिति चेन्नेत्याह—“ वल्मीकादाविति ” । न च परस्परविरुद्धरूपयोरेकत्रोभयोः तात्त्विकत्वं विरुद्धं एकत्र तन्त्वादौ घटतत्प्रागभावयोरुभयोरपि अतात्त्विकत्वदर्शनादिति भावः ॥ ३०१ ॥ सत्त्वा-

(१) मिथो विरुद्धयोरेकधर्मेति तात्त्विकतयेनातात्त्विकतवाऽपि स्थितिर्विरुद्ध-

ति भावः ।

सत्त्वादिना विचारैकासहत्वं द्विविधं मतम् ।

सत्त्वादिसर्वकालीनाभावाधारत्त्वमादिमम् ॥ २ ॥

सद्रूपत्वाद्यभावोऽन्यो नातिव्याप्तिरतश्चिति ।

निर्विशेषैकंसद्रूपतया कोपोऽन्यथाश्रुतेः ॥ ३ ॥

न सत्यादिगिरा साक्षाद्वक्तुं शक्यं चिदद्वयं ।

लक्षणाऽङ्गीकृता तस्मादनिर्वाच्यत्वमक्षतं ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं चागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

प्रमाणं तावदत्रास्ति प्रत्यक्षमविपर्ययम् ॥ ५ ॥

दिना विचारासहत्वं सत्त्वाद्यस्यन्ताभावाधिकरण्यात्वं, न चातिव्याप्तिर्ब्रह्मणि सत्यवत्तदस्यन्ताभावस्याप्यभावात् अन्यथा निर्विशेषत्वाद्विधुतिविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—“ सत्त्वेति ” ब्राह्म्यां ।

यद्वा सत्त्वादिना विचारासहत्वं सद्रूपत्वाद्यभावः सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि यथा ब्रह्मणः सद्रूपत्वं तथोपपादितमधस्तादित्यतो न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—“ नातिव्याप्तिरिति ” ॥ २ ॥ ३ ॥

नन्वेवं सदात्मके ब्रह्मणि ध्यौतसत्यपदादौ लाक्षणिकत्वं न स्यादिति तत्राह—“ नेति ” । सत्त्वधर्मविशिष्ट्याचक्ष्य तस्य निरर्थमके लक्षणाया आवश्यकत्वात् न हि निर्द्वैतसत्त्वरूपमात्रवाचकत्वं कस्य(१)चिदपि पदस्यास्ति तस्मात् शुक्तिरूप्यप्रपञ्चसाधारणानिर्याच्यत्यलक्षणानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

॥ अनिर्वाच्यत्वलक्षणोपपत्तिः ॥

लक्षणमुक्ता प्रमाणमाह—“ प्रत्यक्षमिति ” । तत्र प्रत्यक्षे तावदाह—“ प्रत्यक्षमिति ” ॥ ५ ॥ न च मिथ्याशब्दोऽसत्पर्यायः य-

(१) यद्यपि विशिष्टवाचकत्वं यद्वापि अतिरिक्तं तथापि विशिष्टवाचकत्वमप्येव निमित्तं तावत् न स्यादिति व्यपदिष्टं चाकाशादिपदव्यापि यद्वा अतिरिक्तं सर्वसम्बन्धेति भावः ।

अमान्मिध्यैव रजतमित्यनिर्वाच्यगोचरं ।

न ख्यायमानरूप्यादौ नृशृङ्गसदृशं मृषा ॥ ६ ॥

विमतं सत्त्वशून्यत्वे सत्यसत्त्वविलक्षणम् ।

सत्त्वासत्त्वविनिर्मुक्तं बाध्यत्वाद्विमतं ध्रुवं ॥ ७ ॥

दोषप्रयुक्तमानत्वाद्यन्तैवं स्यान्न तत्तथा ।

यथा ब्रह्मेति नात्र स्यादप्रसिद्धविशेषणं ॥ ८ ॥

सामान्यतो ऽपि तत्सिद्धेर्नाशतः सिद्धसाधनं ।

क्ष्यमाणयुक्त्या नृशृङ्गादिसाधारणासत्त्वस्य ख्यायमानरूप्यादौ वक्तु-
मशक्यत्वात् । न चैतावन्तं कालमसदेष रजतमभादिष्यनुभववि-
रोधः अनिर्वाच्यत्वैकदेशसत्त्वव्यतिरेकविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति तात्प-
र्याथः ॥ ६ ॥ अनुमानमाह—“विमतमिति” । सत्त्वरहितत्वे सति

असत्त्वरहितत्वे सति सत्त्वासत्त्वरहितं बाध्यत्वात् दोषप्रयुक्तमान-
त्वाद्वा यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्म, न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्त्वासत्त्वे
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्रूपररसवत्, स-
त्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठं असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणानिष्ठं धर्म-
त्वाद्रूपवर्धितं सामान्यतमसिद्धेरिति द्वयोस्तात्पर्याथः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मिथ्यात्वे यथा मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वादेर्न व्यभिचारस्तथा-
ऽस्यापि चादिविशेषं प्रति पक्षदेशसाधनेन साध्याप्रसिद्धशङ्काऽपि,
तथा हि सत्त्वस्यातिवादिनं प्रति असद्विलक्षणं विमतं सद्विलक्षणं
बाध्यत्वात् शुक्तिरजतसंसर्गवत्, असत्त्वस्यातिवादिनं प्रति सद्विल-
क्षणं विमतमसद्विलक्षणं अपरोक्षधीविषयत्वात् घटवत्, पक्षधर्मता-
यलादनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति भावः । ननु सत्त्वासत्त्वयोः परस्पर-
विरहरूपतया साध्यं व्याहृतं स्यादिति चेन्नेत्याह— “ने”त्य-

न साध्यं व्याहृतं वा स्यात्समाहिततया पुरा ॥ ९ ॥
 नार्थान्तरं भवेद्वाधान्नाभाससमता तथा ।
 न वा सत्प्रतिपक्षश्च ख्यातिबाधाद्यभावतः ॥ १० ॥
 ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्याऽप्यनिर्वाच्यत्वमक्षतं ।
 ततोऽनुमानमप्यत्र प्रमाणमिति साधितं ॥ ११ ॥
 ख्यातिबाधान्यथासिद्धिरूपार्थापत्तिरप्यमुं ।
 प्रमाणं साधयत्यर्थं तथैवात्र निदर्शयते ॥ १२ ॥
 रूप्यं सच्चेन्न बाध्येत न प्रतीयेत यद्यसत् ।

ज्ञेयं । अतात्प्रकृत्येन परस्परधिरहानात्मकत्वेन च समाहितत्वा-
 दित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु ब्रह्मवासरत्वरहिच्येऽपि सद्रूपत्वेनानिर्वाच्य-
 त्वाभावोपपत्त्या अर्थान्तरमित्याशङ्क्य सत्त्वरहितस्य प्रपञ्चस्य सद्रू-
 पत्वे मानाभावेन बाधाद्ब्रह्मणि च शून्यतापत्तिरव सद्रूपत्वे प्रमाण-
 मित्यभिप्रेत्याह—“ नार्थान्तरमिति ” । ननु धिमतं सदसदा-
 त्मकं बाध्यत्वात् व्यतिरेके ब्रह्मवदित्यामाससाम्प्यं, धिमतं असत्स-
 त्वानधिकरणत्वान्मृद्भवदिति सत्प्रतिपक्षश्चेत्याशङ्क्य ख्यातिबाधा-
 न्यथाऽनुपपत्तिलक्षणविपक्षबाधकतर्कस्य यद्यमानत्वेनामाससाम्य-
 सत्प्रतिपक्षयो रमावादित्यभिप्रेत्याह—“ नभाससमते ” त्यादि ॥ १० ॥

॥ अनिर्वाच्यस्य साधकानुमानोपन्यासः ॥

ख्यातिबाधाद्यभावत इत्युक्तं चिद्वृणोति—“ बाधे ” त्यादि ॥ ११ ॥
 यद्यमानमेव दर्शयति—“ ख्यातीति ” ॥ १२ ॥

प्रतीयतेऽतो निर्वाच्यं सदसद्भिन्नमिष्यते ॥ १३ ॥

प्रामाणिकत्वं सत्त्वं स्यात्तत्त्वावेदकता प्रमा ।

सा च शुद्धपरब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यगा ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽप्यज्ञानविनिवृत्तये ।

साफल्यं स्यात्प्रमाणस्य प्रवृत्तेर्न क्षतिस्ततः ॥ १५ ॥

अतत्त्वावेदकत्वेऽपि रजताद्यप्रमात्वके ।

बाध्यं प्रयोजकत्वं स्याद्बाधके न्यूनसत्त्वतः ॥ १६ ॥

अर्थापत्तिस्थरूपमाह—“रूप्यमिति” ॥ १३ ॥ सस्यं किं

स्वरूपमित्यत आह—“ प्रामाणिकत्वमिति ” । तथापि त-
त्त्वावेदकत्वमेव, तत्त्वावेदकता शुद्धब्रह्मबोधकवेदान्तवाक्ये न तु
निर्दिशेत्तयादिधर्मप्रतिपादके अतो न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । ननु
ब्रह्मणि स्वतो भासमाने चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणि-
कत्वाबाध्यत्वयोर्व्याप्तिप्रदो न स्यात् प्रत्युत ब्रह्मभिन्न एव प्रामाणि-
कत्वसत्त्वेन तस्य बाध्यत्वेनैव सह व्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मणः
स्वप्रकाशत्वेऽपि व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तेः स-
फलत्वमित्याह—“ ब्रह्मण ” इति । अत एव न बाध्यत्वेन सह
प्रामाणिकत्वस्य व्याप्तिः ब्रह्मणि व्यभिचाराद्विरोधाच्च न हि तत्त्व-
मावेदयता वेद्यमतस्यं नामेति भावः ॥ १५ ॥ ननु रूप्यादिबाधक-
स्य तत्त्वावेदकत्वेऽद्वैतहानिः अतत्त्वावेदकत्वे तन्निवन्धनं रूप्यादे-
रप्रामाणिकत्वं न स्यादिति चेन्नेत्याह—“ तत्त्वेति ” । बाधक-
स्यातत्त्वावेदकत्वेऽपि रूप्याद्यप्रामाणिकत्वे प्रयोजकतैव बाध्यान्यु-
नसत्ताफलस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ यद्वा ऽबाध्य-

अबाध्यत्वं हि वा सत्त्वं न चापाद्या विशिष्टता ।

त्रैकालिकनिषेधस्याप्रतियोगित्वमेव तत् ॥ १७ ॥

प्रतीत्यभावेऽप्यसतोऽसन्नृशृङ्गमितीष्यते ।

तत्र सर्वोपपत्तिः स्याद्विकल्पेनैव शब्दतः ॥ १८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती स्याद्वस्तुशून्यो विकल्पकः ।

विकल्पस्याऽपि ज्ञानान्यवृत्ति-त्वे बाधकं न हि ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिविषयत्वस्याऽन्यथासिद्धिरपि प्रमा ।

तमेव सत्त्वमिति पक्षान्तरमाह—“अबाध्यत्वं” मिति । न च त-
र्ह्यापाद्यावैशिष्ट्यं अबाध्यत्वं हि त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वं तेन
च विपरीतप्रमाविषयत्वाभाव आपाद्यत इति नापाद्यावैशिष्ट्यं
व्यवहारस्यापाद्यत्वेन वा नापाद्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्यसत्त्वं चेन्न प्रतीयेतैत्युक्तं तदयुक्तं असन्नृशृङ्गमित्यादिषा-
ण्यादसतोऽपि प्रतीतेः अन्यथाऽसद्वैलक्षण्यज्ञानायोगः अस्तप्रती-
तिनिरासायोगश्च अस्तपदस्यानर्थक्यत्वे प्रयुक्तपदानां सम्भूयका-
दित्यायोगे बोधकत्वानुपपत्तिः असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असद्यवहा-
रानुपपत्तिः तद्युक्तं ‘असद्वैलक्षण्यज्ञातौ ज्ञातव्यमसदेष हि । तस्मा-
दस्तप्रतीतिश्च कथं तेन निधार्यते’ इत्याशङ्क्य परिहरति—
“ प्रतीत्यभाव ” इति द्वाभ्यां । विकल्पस्य ज्ञानान्यवृत्ति-
त्वे बाधकाभावात् शशविषाणमनुभवामीत्यप्रत्ययात् वस्तुशून्यता च
सोपाख्यधर्मानुल्लेखित्वं अतो न कोऽपि दोषः विकल्पस्य ज्ञानस्ये
तु तदन्येज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्यः शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे च प्रती-
तिविषयत्वं विकल्पान्यप्रतीत्यविषयत्वं याऽनुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वं
सिद्धमिति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवं प्रवृत्तिविषयत्वाऽन्यथाऽनुपप-
त्तिरपि तत्र प्रमाणमित्याह—“ प्रवृत्तीति ” । इदमंशस्यासद्-

मानसत्त्वेन चासत्त्वे सदसत्त्वे भवेद्यतः ॥ २० ॥

ख्यातिवाधान्यथासिद्ध्याऽनिर्वाच्यत्वं मतं दृढं ।

वाध्यत्वमप्यनिर्वाच्ये न सत्ये नासतीष्यते ॥ २१ ॥

एवं च सत्यनिर्वाच्यभाव एव प्रयोजकः ।

प्रतियोगित्वमुख्येऽपि न सत्त्वादिविकल्पकः ॥ २२ ॥

असत्त्वं निःस्वरूपत्वं तद्विज्ञाः सस्वरूपताः ।

सस्वरूपत्वमेतस्माद्भाति निष्प्रतियोगिकं ॥ २३ ॥

नासति प्रतियोगित्वं शशशृङ्गादिवस्तुनि ।

प्यात्मना प्रतीतौ सामग्रीविरहस्योपपादनादित्यर्थः ॥ २० ॥

ख्यातिवाधान्यथाऽनुपपत्त्युपन्यासः ।

केचित्तु वाध्यत्वं सत्यसति चानुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वमित्याहु-
रित्याह—“ वाध्यत्वमिति ” ॥ २१ ॥

एवं च सत्यनिर्वाच्यत्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमिति
स्थितमित्याह—“ एवमिति ” ॥ २२ ॥ नन्वसद्वैलक्षण्यापेक्षया
लघुत्वात्सन्धमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमस्तु तथा चानिर्वाच्य-
त्वेऽपि प्रतियोगित्वादिकमनुपपन्नमेवेत्याण्ड्या सत्त्वमेव यत्किञ्चि-
त्कालायाध्यत्वरूपं तत्र प्रयोजकं न तु त्रिकालायाध्यत्वरूपं गौर-
वात्तथा चानिर्वाच्यत्वपक्षे नानुपपत्तिः असत्त्वं तावन्निःस्वरूपत्वं
तद्वैलक्षण्यं सस्वरूपत्वं तच्च निष्प्रतियोगिकमेव तथा च नासति
प्रतियोगित्वप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“ सत्वमिति ” ॥ २३ ॥

ननु शशशृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षत एवासति निषेधप्रतियोगित्वमनु-
भूयते इति चेन्नेत्याह—“ नासतीति ” । योग्यानुपलब्धिस्ताव-

न योग्यानुपलब्धिः स्यादसत्युक्तं तदप्यतः ॥ २४ ॥

दुष्टोपल(१)म्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।

तस्यां नाऽनुपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥ २५ ॥

न च योग्यतया व्याप्ता शशशृङ्गाऽस्तिता क्वचित् ।

यद्वलादुपलम्भस्त आपाद्येत कथं चन ॥ २६ ॥

नासदासीन्नो सदासीदित्याद्याः श्रुतयोऽखिलाः ।

प्रमाणं स्युरनिर्वाच्यभाव एव विचारतः ॥ २७ ॥

नचाऽत सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ मतौ ।

द्वितीयप्राहिका योग्यता च शशशृङ्गादीनां दोषघटिता घाच्या तस्यां
गानुपलम्भमनुपलम्भेन न सेति योग्यानुपलम्भेरसम्भव इत्यर्थः ॥

॥ २४ ॥ तत्र वृद्धसंमतिमाह—“दुष्टेति” ॥ २५ ॥ ननु प्रतियोगिसत्य-

विरोध्यनुपलब्धिरेव तद्वहिका सा प्रकृतेऽस्त्येवेत्याद्यद्वय निराचष्टे-

“ नचेति ” । सत्समात्मनि योगस्यप्रसिद्ध्या पिशाच उपलम्भा-

पादनं सम्भवति शशशृङ्गास्तित्थं न योग्यतया व्याप्तं यद्वलात्तेन

उपलम्भ आपाद्येत तथा च नात्र प्रतियोगिसत्यविरोधिनी अनुप-

लब्धिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

‘ना(२)सदासीन्नो सदासीदित्यादिश्रुतयोऽप्यनिर्वाच्यत्वे प्रमाणं

न चात्र सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ ‘न(३)मत्तप्रासवुच्यत’ इत्यादौ

भूतं प्रयोगात् ‘यदन्यद्वायोरन्नरिक्षार्थतत्सद्वायुरन्नरिक्षं च स्य-

दिति’ श्रुतेर्भेदं घाच्यं । प्रमिद्धपरत्वे सम्भवति अप्रमिद्धपरताया

अनुक्तत्वात् न हि भूते सदसच्छब्दौ प्रमिद्धौ किन्तु पारमार्थिका-

प्रसिद्धपरतां त्यक्त्वा नाप्रसिद्धगतिर्नयः ॥ २८ ॥
 न भूते सदसच्छब्दौ प्रसिद्धौ वस्त्ववस्तुगौ ।
 श्रुत्यन्तराऽविरोधाय सदेकं ब्रह्म चिद्धनं ॥ २९ ॥
 सदासीत्तन्न चासीद्वा सदसद्भ्यां विलक्षणं ।
 नासदासीदिति श्रुत्या ऽनिर्वाच्यं सिद्धतीत्यतः ॥ ३० ॥
 प्रमाणसम्भवादेवानिर्वाच्यख्यातिरिष्यते ।
 न चाऽसदन्यथाख्यातिः प्रमाणविरहान्विता ॥ ३१ ॥
 असदेवमभाद्रूप्यमित्येवं सहिलक्षणं ।
 विषयीकुरुते मानं नासद्वाधकसम्भवात् ॥ ३२ ॥
 नानुमानमसद्धाने बाधाद्युक्त्या पुरोक्त्या ।
 तथाऽङ्गीकारतस्ते स्यात्प्रवेशः सौगते मते ॥ ३३ ॥

पारमार्थिकयोरेवेति सार्द्धं योजना ॥ २८ ॥ २९ ॥ नो सदासीदि-
 त्यत्र सच्छब्दस्य परमार्थसत्परस्ये व्यावहारिकसतो रज प्रभृतेर्नि-
 पेधस्य ततः प्राप्त्यभावात् 'आनीदवातं स्वधया तदेक'मिति वा-
 क्यशेषाद्ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः 'तम आसीदिति' वाक्या-
 दविद्याया इवेति चेत् नेत्याह—“ श्रुत्यन्तरे ” इति सार्द्धेन ।
 सदेकं ब्रह्मेयं सदासीन्न सदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थपर्यवसानादि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्मादनिर्वाच्यख्यातिरेव प्रमाणसम्भवात् ॥ त्व-
 सदन्यथाख्यातिः प्रमाणविरहात् न चाऽसद्धाने असदेव रजतम-
 भादिति प्रत्यक्षं मानं अनन्तरोक्तबाधकेन सहैलक्षण्यविषयत्वादि-
 त्याह—“ प्रमाणेत्यादि ” युग्मेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

असद्धाने नानुमानं प्रमाणमित्याह—“ नेति ” ॥ ३३ ॥ ननु

न वा सदुपरागोऽत्र विशेषः सोऽप्यसन्मतः ।

ततोऽसदन्यथाख्यातिरसाध्वी दुष्टसम्भता ॥ ३४ ॥

न वाऽन्यत्र स्थितस्यैव रूप्यादेर्भानतो भवेत् ।

अन्यथाख्यातिरत्तापि सन्निकर्षाद्ययोगतः ॥ ३५ ॥

संस्कारस्मृतिदोषाणां प्रत्यासत्तित्वमत्र नो ।

रूप्यप्रत्यक्ष एतस्य संयोगः कारणं मतं ॥ ३६ ॥

ततोऽनिर्वाच्यमेवेदं सर्वं विश्वं सहेतुकं ।

तच्चानिर्वाच्यमज्ञानोपादानकमितीरितम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात्तथात्वं तस्य साधितं ।

यौद्धमतात्सदुपरागो विशेषः स्यादिति नेत्याह—“ नवेति ” ।

तथाऽप्यसत्तत्त्वात्सापतेस्तद्वत्त्वमिति नासदन्यथाख्यातिरित्य-
र्थः ॥ ३४ ॥ अन्यथाख्यातिरप्यसाध्वीत्याह—“ नवेति ” ।

अस्यन्तासत्त इवान्यत्र सतोऽपि अपरोक्षप्रतीतिप्रयोजकसन्निकर्षा-
नुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ संस्कारादीनां प्रत्यासत्तित्वं नि-

राकरोति—“ संस्कारेति ” । रजतप्रत्यक्षमात्रे रजतसंयोग-
त्वेन कारणत्वायधारणात्सन्निकर्षान्तरसत्त्वेऽपि तदभावे रजतप्र-

त्यक्षोत्पत्तेर्नकुमशक्यत्वात् न तेषां प्रत्यासत्तित्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥
फलितमुपसहरति—“ तत ” इत्यर्हेन ।

॥ असत्त्वात्त्यादिनिरासः ॥

किमुपादानकं तदित्यत्र आह—“ तच्चेति ” । नन्येवं रु-

प्यमुत्पन्नं नष्टं चेति धीमसद्भूतैकालिकनिषेधप्रतीतिश्च न स्यादिति
तत्राह—“ तत्त्वज्ञानेति ” । फलप्रलेनास्यन्ताभायधीसाम-

यद्वाऽस्य न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधने ॥ ३८ ॥
 प्रतियोगत्वमपि तु तात्त्विकत्वेन सम्मतं ।
 प्रतीतं तात्त्विकत्वं तत्प्रतीतिकमिहेष्यते ॥ ३९ ॥
 लोके वा तात्त्विकत्वेन प्रसिद्धरजतस्य तत् ।
 त्रैकालिकनिषेधैकप्रतियोगित्वमिष्यते ॥ ४० ॥
 नेह नानेति वेदान्ते किं चनेति पदेरणात् ।
 सर्वस्याऽपि निषिद्धत्वान्न प्रपञ्चान्तरोत्थितिः ॥ ४१ ॥

यथा एव यलवत्त्वेन तथास्वमनिर्योक्तत्वं तत्तद्वैकालिकनिषेधस्यैवं प्रा-
 यप्रसाधितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पक्षान्तरेणापि तद्वद्वयति—“ यद्वेति ” । न च पारमार्थि-

कारणस्यापि प्रतिभाससमये प्रतीतत्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं न
 सम्भवति रजतप्रतियोगित्वेनानुभवविरोधश्चेति वाच्यम् । प्रतीति-
 कालप्रतीतं पारमार्थिकत्वमपि प्रातीतिकमेवेति न तन्निषिध्यते
 किं तु अन्यत्र वृत्ति तदिति तेनाकारेण रजतस्यैव निषेध इति न
 तत्प्रतियोगित्वेऽनुभवविरोधोऽपीति भावः ॥ ३९ ॥ यद्वा लौकिक-
 परमार्थरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकनिषेधः न च तर्हि नेह नानेति नि-
 षेधायापि तात्त्विकप्रपञ्चान्तरोत्थिकारापत्तिः नेह नानेति निषेधस्यले
 किञ्चनेति पदसंदंशात् सर्वनिषेधे प्रतीयमाननिषेधस्यावश्यकतया
 निषेध्यत्वेन प्रपञ्चान्तरकल्पनाया गौरवकरत्वात् प्रकृते तु सर्व-
 त्वेन प्रतियोग्यनुल्लेखात् आपणस्य रूप्यनिषेधस्य इदम्यावश्यकत्वे-
 नाप्रतीतनिषेधकल्पनैव युक्तेति हृदि निधायाह—“ लोक ” इति

“ लोक ” इति नन्वेवमपि रूप्यस्य कथमज्ञानमुपादानं

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्त्यज्ञानेऽस्ति हेतुता ।

उपादानं तदेवास्तु नोपादानान्तरं भवेत् ॥ ४२ ॥

सर्वधीप्रत्ययानां हि स्वस्वगोचरशूरता ।

प्रतीतिकाले रूप्यस्य सत्त्वं सिद्धमितीष्यते ॥ ४३ ॥

अध्यस्तत्त्वेऽपि द्वैरूप्यं नेदन्त्वस्य प्रसज्यते ।

स्वप्रकाशतयेदन्त्वाधिष्ठानस्य चिदात्मनः ॥ ४४ ॥

इदं रूप्यमिति ज्ञानं त्र्यात्मकं नात इष्यते ।

स्वप्ने तु न चतुरूपं ज्ञानं शङ्क्यं कथं चन ॥ ४५ ॥

तदनुविद्धतया अप्रतीतेः इदमंशानुविद्धतया प्रतीतेरिदमंश एव
सत्यविकाराविरोधेन मिथ्याविकारात्मना विधर्तते इत्यङ्गीक्रियता-
मित्याशङ्क्य परिहरति—“ अन्वयेति ” । तत्फलपनाया एवा-
भ्यर्हितत्वावुपादानान्तरासिद्धेरिति भावः ॥ ४२ ॥

फलितमाह—“ सर्वेति ” ॥ ४३ ॥

॥ आविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः ॥

नन्वेयमिदमंशस्याऽप्यध्यस्तत्त्वेन इदमिति द्यात्मकं इदं रूप्यमिति च
त्र्यात्मकं स्वप्ने इदं रूप्यमिति ज्ञानं चतुरात्मकं स्यादिति चेन्नेत्याह—

“ अध्यस्तत्त्वेऽपीति ” द्वाभ्यां । इदन्त्वस्याध्यस्तत्त्वेऽपि नेदमिति

द्यात्मकं इदन्त्वाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात् न हि धर्मं सर्वत्राऽप्यास्ते
द्यात्मकानां धूमः अपित्वन्तःकरणवृत्तिसञ्चयेक्षाधिष्ठानप्रकाशे अत
एवेदं रूप्यमिति न त्र्यात्मकं स्वप्ने तु चतुरात्मकत्वशङ्का सर्वथा

ऽनुपपद्येति द्वयोर्योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत्रोपपत्तिमाह—“ द्वयो-

द्वयोरध्यसनीयत्वादिदं रजतयो रपि ।

स्वप्रकाशतयाऽविद्याधिष्ठानस्य चिदात्मनः ॥ ४६ ॥

चाक्षुषेदं मनोवृत्त्यवच्छिन्नचितिगाऽस्ति या ।

अविद्या तद्विवर्तत्वे चाक्षुषत्वोपचारतः ॥ ४७ ॥

स्वत एवास्त्युपाधित्वमविद्यावृत्तिभासके ।

चैतन्येऽस्मिन्नविद्याया वृत्तेर्नान्यदपेक्षणम् ॥ ४८ ॥

साक्षिवेद्यतया वृत्तौ नाज्ञानं यद्यपीष्यते ।

तथाऽपि तदवच्छिन्ने शुक्तयवच्छिन्नगं तमः ॥ ४९ ॥

रिति ” । अधिद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ननु रूप्यज्ञानस्याचाक्षुषत्वं रूप्यं पश्यामीति चाक्षुषत्वानुभवविरोध इति नेत्याह—“ चाक्षुषेति ” । चाक्षुषेर्दृष्ट्यवच्छिन्नचैतन्यस्याधिद्यापरिणामत्वेन चाक्षुषत्वोपचारादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु रूप्यज्ञानस्याऽविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकतया प्रातिभासापेक्षयाभावेनाध्यस्तविषयज्ञानस्य चाध्यस्तत्वनियमेनाधिद्यावृत्तेरपि अधिद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वं एवं तस्य तस्यापि इत्यनयस्येति चेन्नेत्याह—“ स्वत ” इति । सत्यमेतत् न पुनरनयस्या अविद्यावृत्तिप्रातिभासिकचैतन्ये अविद्यावृत्तेः स्वत एवोपाधित्वेन वृत्त्यन्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नन्विदं वृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेव नास्तीति चेन्नेत्याह—“ साक्षीति ” । वृत्तेः साक्षिवेद्यत्वेन यद्यपि तद्गोचराज्ञानं नास्ति तथाऽपि तदवच्छिन्ने चैतन्ये शुक्तयवच्छिन्नगोचराज्ञानस्य सत्त्वात् तथा चेद्वृत्तिराश्रयावच्छेदिका न तु विषयावच्छेदिकेति वस्तुस्थितिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ४९ ॥ ननु त्वन्मते य-

नाज्ञाननाशिकाऽविद्यावृत्तिः किं त्विदमाकृतिः ।

धीवृत्तिस्तदभिव्यक्तचैतन्यं रूप्यभासकं ॥ ५० ॥

नह्यवच्छेदकान्यत्वं फलभेदकरं मतं ।

किं तु व्यञ्जकभिन्नत्वं तथा च परमार्थसत् ॥ ५१ ॥

चैतन्यं स्यादधिष्ठानमध्यस्तस्य च तद्विधा ।

व्यावहारिकसच्चैकं द्वितीयं प्रातिभासिकं ॥ ५२ ॥

स्वप्नजागरयोस्तुल्या प्रतिभासैकसत्यता ।

अधिष्ठानमविद्यावच्छिन्नचैतन्यमेव हि ॥ ५३ ॥

या क्रममिदंरूप्याकारान्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बिताभ्यां वा तदभिव्यक्ताभ्यां वा इदमंशावच्छिन्नतदनवच्छिन्नाभ्यां वा इदमंश-
रूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा वेद्यत्वेनावच्छिन्नफलस्य भेदात्कथं
फलैषयमनवच्छिन्नफलीभूतचिन्मात्राभेदस्य सर्वत्र समानत्वात् न
हीदमंशेऽपि तदवच्छिन्नमेव चैतन्यमुपादानं आत्माभवात् न वा
रूप्ये इदमंशानवच्छिन्नमुपादानं इदं रूप्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेरित्या-
शङ्क्य परि हरति—“ नाज्ञानेति ” त्रिभिः ॥५०॥५१॥५२॥

भ्रमस्य वृत्तिद्वयत्वापपत्तिः ।

मन्वेद्यं सत्त्वैविध्यविभागो तोषपक्षेने प्रातिभासिकादप्यपकृतस्य
स्थाप्ररूप्यस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टाया अधिष्ठानिवृत्तेः सद्भावादि-
ति चेन्नेत्याह—“ स्वप्नेति ” । स्वप्ने प्रातिभासिकनिरूप्यत्वे प्र-
माणाभावात् तथा हि प्रातिभासिकत्वं हि प्रतिभासमात्रसत्त्वं तच्च
स्वप्नजागरयोः समानं । ननु जागरे अधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशस्या-
धिकसत्ताकत्वं स्वप्नकाले तस्याऽपि प्रातिभासिकत्वमित्येष निरूप्य-
मिति चेन्न । स्वप्नं हि इदमो नाधिष्ठानावच्छेदकत्वं तुल्यवशादप्य-
त्वात् तत्राधिष्ठानमविद्यावच्छिन्नमेव चैतन्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मरूपाऽस्तु वाऽविद्यानिवृत्तिरथ वाऽस्तु सा ।

अनिर्वाच्येति नैवास्ति विभागान्यूनता मनाक् ॥५४॥

ब्रह्मभिन्नं मृषा सर्वमित्येवं वदतो विदः ।

विभागातात्त्विकत्त्वस्यापीष्टत्वमिति न क्षतिः ॥५५॥

सत्त्वत्रैविध्यमप्यत्र व्यावहारिकमीरितं ।

तात्त्विकत्वं न कस्याऽपि ब्रह्मभिन्नस्य वस्तुनः ॥५६॥

अबाध्यत्वं स्वकालेऽस्त्यनध्यस्ताध्यस्तयोः समं ।

यद्वाऽविद्यानिवृत्तेः सत्त्वभावेन सत्त्वविभागे न तदसङ्ग्रहनिब-
न्धनो दोषः पस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा अनिर्यचनीया
चेति न विभागान्यूनता न च विभागस्य तात्त्विकत्वे अपसिद्धान्तः
अतात्त्विकत्वे त्रिविध्यत्वं गतमेवेति वाच्यं । ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विक-
मिति वदतो विभागातात्त्विकत्वस्येष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ ब्रह्म-
रूपेति ” द्वाभ्यां । बाध्योध्यत्वं न तात्त्विकत्वे प्रयोजकं किं त्व-
बाध्यत्वं तच्च न ब्रह्मातिरिक्तवृत्ति नेहनानेत्यादिना बाधादिति भावः
॥ ५४ ॥ ननु तर्हि तात्त्विकत्रैविध्यहानिः स्यादित्याण्ड्या को हि त्रैवि-
ध्यस्य तात्त्विकत्वं प्रवीति किं तु व्यावहारिकत्वमेवेत्याह—“ स-
त्येति ” । न च त्रिविधसत्त्वाङ्गीकारे ब्रह्मैव सदिति स्वमतवि-
रोधः तस्य परमार्थ सद्ब्रह्मैवेत्येतत्परत्वादिति न कश्चिद्विरोध इ-
त्यर्थः ॥ ५६ ॥ व्यावहारिकसत्यप्रातिभासिकसत्ययोरध्वान्तर-
मेदमादायैव त्रैविध्यकथनमित्याह—“ अबाध्यत्वं ” मिति ।
यथा प्रातिभासिके रजते ज्ञानैकसदेकं रजतत्वं लौकिकपरमार्थर-

अतोऽवान्तरभेदेन सत्त्वत्रैविध्यमिष्यते ॥ ५७ ॥

सप्रकारकज्ञानादिवाध्यत्वेनैव तद्विदा ।

तान्त्रिकं सदधिष्ठानं शुद्धं निर्द्धर्मकं मतं ॥ ५८ ॥

जते आहृतं सदपरं रजतस्य तदुभयानुगतं आरोपितानारोपित-
साधारणं रजतस्य रजतशब्दालम्बनं एवमाकाशादाचारोपितैका स-
त्यता चिदात्मनि चानारोपिताऽपरा तदुभयसाधरणी चान्या व्या-
घहारिकी सत्यता सत्यशब्दालम्बनमित्यर्थः तदुक्तं ' आकाशादौ
सत्यता(१)तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या । सत्संपर्कात्स-
त्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्रेति ' । आरोपिता-
नारोपितयोरेकसामान्याभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वादिति स-
द्विदोपत्वेऽपि व्याघहारिकस्य प्रपञ्चस्य नानारोपितविशेषत्वमपीति
भावः ॥ ५७ ॥

ननु व्याघहारिकप्रातिभासिकयोर्वाध्यत्वाविशेषे भेदः किं नि-
बन्धन इत्यत आह—“ सप्रकारकज्ञानादीति ” । सप्रकार-
कनिष्प्रकारकज्ञानवाध्यत्वाभ्यां शुद्धब्रह्मधीवाध्यत्वतदन्यधीवाध्य-
त्वाभ्यां वा महावाक्यार्थजन्यधीवाध्यत्वतदन्यधीवाध्यत्वाभ्यां वा
स्ववाचकधीवाध्यत्वतदन्यधीवाध्यत्वाभ्यां वा भेदसम्भवोऽस्ती-
त्यर्थः । शुद्धशब्देन निर्द्धर्मकाधिष्ठानमात्रमेवात्र विवक्षितमित्याह—
“ तान्त्रिक ” मिति । निर्द्धर्मकं यद्वस्तुगत्या तन्मात्रगोचर-
ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् निर्द्धर्मकत्वादेस्तदुद्भावाद्युपायत्वमात्रं न तु त-
दुद्भौ विषयत्वमिति भावः ॥ ५८ ॥

॥ सत्त्वत्रैविध्योपपत्तिः ॥

तदेवं दृश्यमिध्यात्वं सिद्धं ब्रह्माद्वयं तथा ।

अखण्डार्थपरं वाक्यं तत्त्वावेदकमित्यतः ॥ ५९ ॥

अविद्यातत्कृतं बन्धमपवाध्य स्वया दृशा ।

भजन्ते यं महान्तोऽपि तं भूमानं हरिं श्रये ॥ ३६० ॥

इति सिद्धान्तसारे श्रीसदानन्दविदा कृते ।

जगन्मिध्यात्वनिष्ठोऽयं प्रथमः पूर्णतां गतः ॥ १ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्गहे प्रथमः परिच्छेदः ।

तदेवं दृश्यस्य प्रपञ्चस्य मिध्यात्वात्तदतिरिक्तब्रह्मरूपाखण्डा-
र्थनिष्ठवेदान्तवाक्यं परं तत्त्वावेदकं सखण्डार्थविषयकं सर्वमत-
त्वावेदकमेवेत्याह—“ तदेव ” मिति ॥ ५९ ॥ प्रकरणान्ते भग-
वन्तमनुसन्धत्ते—“ अविद्ये ”ति ॥ ३६० ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसामिलापिथीसदा-
नन्दविदा कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्गहे जग-
न्मिध्यात्वनिरूपणं नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे ।

द्वितीयः परिच्छेदः शारभसते ।

आनन्दैकरसं ब्रह्म वेदान्तैकप्रमाणकम् ।

मुकुन्दमनिशं वच्चे हृदि स्थितमन्तामयम् ॥ १ ॥

हेयं निरूप्य बन्धाख्यं तन्निवृत्तेर्निबन्धनम् ।

यज्ज्ञानं तदखण्डार्थमादेयमधुनोच्यते ॥ २ ॥

विशुद्धं सर्ववेदान्तप्रमेयं ब्रह्म चिद्वनम् ।

एन्दे स्वानन्दमद्वैतं कृष्णमद्भुतसुन्दरम् ॥ १ ॥

एवं दृश्यमिष्ट्यात्वं संपरिकरमुपवर्णयेदानीं इत्तरत्वं निरूपयि-
ष्यन्भगवन्तं मङ्गलमूर्तिं वेदान्तप्रमेयं श्रीकृष्णतत्त्वमनुसन्धत्ते—

“ आनन्दे ” ति ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरपरिच्छेदयोः सङ्गतिं प्रदर्शयन्

चिर्कार्पितं प्रतिजानीते—“ हेयमिति ” । अविद्यामूलकं कर्तृ-

त्वाधनर्घजातं सर्वथा हेयत्वेन शास्त्रे प्रदर्शितं दृश्यबन्धं श्रुत्यनुकू-

लतर्कमिष्ट्यात्वेन निर्णीतं तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्य सम्यङ्किरूप्येदानीं त-

न्निवृत्त्यैकहेतुं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यसहकृततत्त्व-

मस्यादिमहावाक्यप्रमाणकमखण्डब्रह्मात्मैक्यविषयं ज्ञानं तद्विषय-

तत्त्वम्पदार्थतत्त्वतदैकवाक्यार्थभूतमखण्डनत्वं संपरिकरं निरूप्यते

इत्यर्थः ॥ २ ॥ निरूपणप्रकारमेवाह—“ अखण्डार्थ ” मिति।

अखण्डार्थ द्विधा तच्च श्रौतलौकिकभेदतः ।

पुनः पदार्थवाक्यार्थनिष्ठत्वेन द्विधा मतम् ॥ ३ ॥

तत्त्वम्पदार्थनिष्ठं तद्विधिविधं वैदिकं मतम् ।

सत्यं ज्ञानमिति श्रौतं तत्पदार्थपरं मतं ॥ ४ ॥

योऽयं प्राणेषु हृद्यंतरित्यादि त्वम्पदार्थगं ।

महाप्रकाश इत्यादि लौकिकं स्यात्पदार्थगं ॥ ५ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु श्रौतं वाक्यार्थतत्परं ।

सोऽयमित्यादिवाक्यार्थनिष्ठं तल्लौकिकं मतं ॥ ६ ॥

तत्रापर्यायशब्दानामखण्डार्थत्वमाश्रितं ।

तस्याखण्डार्थ द्विविधं एकं पदार्थनिष्ठमपरं वाक्यार्थनिष्ठं पर्यकं
च पुनः श्रौतलौकिकभेदेन द्विविधमिति योजना ॥ ३ ॥ पदार्थनिष्ठं
वैदिकमपि द्विविधं तत्पदार्थनिष्ठं त्वम्पदार्थनिष्ठं च तत्र 'सत्यं ज्ञान-
मनन्त'मित्यादि तत्पदार्थनिष्ठं, 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्त-
ज्योतिः पुरुष' इत्यादि त्वम्पदार्थनिष्ठं, प्रकटप्रकाश इत्यादि तु लौ-
किकं पदार्थनिष्ठमित्याह—“ तत्त्व ” मितिद्वाभ्यां ॥ ४ ॥ ५ ॥

वाक्यार्थनिष्ठमपि द्विविधं दर्शयति—“ तत्त्वमसीति ” ॥ ६ ॥

ननु किमखण्डार्थत्वं न तावन्निर्भेदार्थत्वं यतो निर्भेदत्वस्य श-
ब्दबोधोऽर्थत्वे विशेषणताया मुपलक्षणतायां च निर्घटं भूतलमिति
यत्सर्वखण्डार्थत्वमेव स्यात्तद्व्याधीयत्वे तु वस्तुगत्या यन्निर्भेदं ब्रह्म स-
द्वोधकसगुणवाक्यानामप्यखण्डार्थत्वापत्तिरित्यादिदूषणं पर्यालो-
क्य स्वाभिमतं लक्षणमाह—“ तत्रेति ” । अपर्यायशब्दानां
पदवृत्तिस्मारिताऽतिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वमखण्डार्थत्वं तथा चा-
प्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगे इत्यादि संयोगलक्षणवाक्ये नाव्याप्तिः तस्य

पदवृत्तिस्मारितार्थातिरिक्तागोचरप्रमा ॥ ७ ॥

याऽस्तितज्जनकत्वं तन्नातिव्याप्त्याऽतिदूषितं ।

संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियं ।

उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ ८ ॥

अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं ।

एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥ ९ ॥

पदवृत्तिस्मारितत्वात् नापि द्विपदज्ञभोजननिषेधकेऽतिव्याप्तिः त-
त्राऽनिष्टसाधनत्वसंसर्गस्य पदवृत्त्यस्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात् अत्र
घटः कलशः इत्यादौ संसर्गाप्रमापके एकार्थपरेऽतिव्याप्तिवारणा-
यापर्यायशब्दानामित्युक्तं, पदवृत्त्याप्येत्युक्तेऽर्थापत्या पदवृत्त्याप्यमनिष्ट-
साधनत्वमादाय विषं भुङ्क्ष्येति वाक्येऽतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणा-
यवृत्तीति । तथाऽप्यग्विधाभिधानवादिमते शक्त्याऽभिहितान्वय-
वादिमते लक्षणया वाक्यार्थभूतसंसर्गस्य वृत्तिवृत्त्यत्वात् सर्वत्र
प्रमाणवाक्येऽति व्याप्तिः स्यात्तद्वारणायोक्तं स्मारितेति सार्द्धतात्प-
र्यार्थः ॥ ७ ॥ अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं वा
तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा ऽखण्डार्थत्वमित्यभिप्रे-
त्य तत्त्वप्रदीपिकाकृद्बचनं तल्लक्षणपरमुदाहरति—“ संसर्गेति ”
तत्राप्येकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वं नत्वे-
कमात्रव्यक्तित्वं अत एकदेशस्था वृक्षा घनमित्यादौ नाव्याप्तिः त-
दुक्तं पञ्चपाद्यां ‘ पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामन्याकाङ्क्षाणा-
मव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय’ इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

तत्र कल्पतरुद्वचनमाह—“ अविशिष्टेति ” ॥ ९ ॥ ननु

प्रवृत्तिहेतुभेदं हि स्वीकृत्यैवोच्यते नयात् ।

अनन्तादिपदानां च शुद्धब्रह्मैकनिष्ठता ॥ १० ॥

शुद्धे तात्त्विकसम्बन्धाभावादपि हि लक्षणा ।

सिद्धेदतात्त्विकेनैव सम्बन्धेन श्रुतेर्गिरां ॥ ११ ॥

अखण्डार्थपरंवाक्यं सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः ।

तत्प्रातिपदिकार्थैकनिष्ठं लक्षणवाक्यतः ॥ १२ ॥

तन्मात्रस्योत्तरत्वाद्वा तत्प्रकृष्टप्रकाशवत् ।

तत्त्वमस्यादिकं वाक्यमखण्डार्थपरं मतं ।

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपर्यायार्थं स चानन्तादिपदेषु न सम्मयति शुद्धब्रह्ममात्रनिष्ठत्वादतो वेदान्तेषु लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्नेत्याह—

“ प्रवृत्तीति ” ॥ १० ॥ शुद्धे सम्बन्धाभावात्कथं लक्षणेऽप्यत-

आह—“ शुद्धे ” इति । अतात्त्विकसम्बन्धेनैव लक्षणोपपत्तेः

भ्रमप्रतीतवृत्तित्वेन शुक्तौ रजतपद्मलक्षणावत् शुद्धस्यैव सर्वकल्पनास्पदत्वेन शुद्धे न कल्पितसम्बन्धाऽनुपपत्तिः यथा चानन्तादिपदानां लाक्षणिकत्वेऽपि नान्तवत्त्वादिप्रसङ्गस्तथा धक्ष्यते इति ॥ ११ ॥

अखण्डार्थत्वलक्षणकथनम् ।

एवं लक्षणसम्भवे प्रमाणसम्भवोऽपीत्याह—“ अखण्डार्थेति ”

सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं ब्रह्माप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं वा लक्षणवाक्यत्वात्तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यवदिति पदार्थविषयाखण्डार्थत्वानुमानमिति सार्धंयोजना ॥ १२ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमिति वाक्यार्थविषयाखण्डार्थत्वानुमानमित्याह—“ तत्त्वमस्यादीति ” आर्द्धंद्वाभ्यां ॥ १३ ॥

आत्मस्वरूपमात्रैकनिष्ठं वेत्येव साध्यते ॥ १३ ॥

अकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति वस्तुतः ।

सामानाधिकरण्याद्वा तन्मात्रस्योत्तरत्वतः ॥ १४ ॥

सोऽयमित्यादिवृत्तित्वं मानमतानुमानकं ।

सत्यादियाक्ये तन्मात्रप्रश्नोत्तरतया मतं ॥ १५ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोतीत्यत ब्रह्मात्मवेदनं ।

इष्टसाधनभावेन घुमुत्सा तत्र युज्यते ॥ १६ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तन्मात्रप्रश्न उत्तरं ।

कोऽहमित्यात्मरूपस्य प्रश्नोत्तरतया भवेत् ॥ १७ ॥

यद्यप्येकं परं लक्ष्यं सत्यादिकगिरां मतं ।

॥ १४ ॥ १५ ॥ नवसत्यादियाक्ये तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वमसिद्धमित्याह—

“ब्रह्मवि” दिति । तन्मात्रस्यैव प्रश्नविषयत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं त-

त्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वं नासिद्धमित्याह—“तत्त्व-

मिति” । कोऽहमित्यात्मरूपस्यैव प्रश्नविषयत्वेन तदधिकप्रयुत्तर-

स्यायुक्तेरित्यर्थः ॥ १७ ॥ यद्यपि सत्याद्यन्यतमपद स्वरूपलक्षणपरं ब्र-

ह्मणोऽन्यस्य तदामासत्वात् तथाऽपि परैरपि सत्यस्य सत्ये सति ब्रह्म-

नत्वस्य सत्यत्वे सति आनन्दत्वस्य शून्यतादिनाऽपि सत्त्वरहितज्ञाना-

नन्दात्मकत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राह्नि कारान्मिलितं विना न निर्विचि-

कितसब्रह्मसिद्धिरिति मिलितं लक्षणं, यद्यपि सर्वेषां सत्यादिप-

दानां लक्ष्यमेकमेव निर्विशेषं ब्रह्म तथाऽपि निश्चितनीयांसाधिक्येन

तथाऽपि विनिवर्त्याशाधिक्येनेष्टं पदान्तरं ॥ १९ ॥

अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्येऽखण्डसिद्धावुपायता ।

स्वरूपलक्षणस्थात्ताविरोधित्वादखण्डिते ॥ १९ ॥

अभेदेऽपि धियो वृत्तिप्रयुक्ताकारभेदतः ।

लक्ष्यलक्षणभावोऽपि सिद्ध्येदावृततादिवत् ॥ २० ॥

शुद्धब्रह्मैकताकारा धीवृत्तिर्निष्कारिका ।

शुद्धब्रह्मैकविषयाज्ञानस्य विनिवर्तिका ॥ २१ ॥

न पदान्तरवैयर्थ्यमित्याह—“यद्यपीति” ॥ १८ ॥ अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्यस्याखण्डसिद्धावुपायत्वाच्च तद्विरोधितेत्याह—“अत-
इति” ॥ १९ ॥

अभेदे कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्याह—“अभेदेऽपीति” ।
आवृततादिवत्—आवृतत्वानावृतत्ववत् अन्यथा स्वरूपलक्षणतद-
खलक्षणविभागो न स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ अज्ञानविषयश्च शुद्धं ब्रह्म
अज्ञानकल्पितस्य तदितरस्याज्ञानविषयत्वायोगात् तथा च शुद्धब्र-
ह्मकारा चित्तवृत्तिर्निष्कारिकाज्ञाननिवर्तिका प्रकारमात्रस्या-
ऽप्यविद्याकल्पितत्वेन तद्विषयाया वृत्तेरविद्यासमविषयत्वाभावा-
दित्यभिप्रेत्याह—“शुद्धब्रह्मेति” । यथा चाविद्यातत्कार्यवि-
पर्यं ज्ञानं तदनिवर्तकं तथा व्युत्पादितं प्राप्नोति भावः ॥ २१ ॥

नन्वस्तु सप्रतिपक्षस्तथाहि सत्यादिवाक्यनात्पर्यविषयः सं-
सृष्ट्यपः संसर्गरूपो वा प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात्संमतवत्
सत्यादिवाक्यं स्वतात्पर्यविषयज्ञानावाप्यसंसर्गपरं स्वतात्पर्यविष-
यज्ञानावाप्यस्वरूपकप्रमाविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरं वा प्रमा-
णावाक्यत्वादभिद्वोक्तादिवाक्यवत् विषं मुद्धवेत्यादौ वाच्यार्थसं-

न वा सत्प्रतिपक्षोऽत्र शङ्क्योऽखण्डार्थसाधने ।

प्रतिकूलो यतस्तर्कः सर्वेषु प्रतिहेतुषु ॥ २२ ॥

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं न शङ्क्यं लक्षणेप्यते ।

सर्गपरत्वाभावेऽपि स्वकरणकप्रमाविषयपदार्थसंसर्गपरत्वात् व्य-
भिचारः खं च्छिद्रं कोकिलः पिक इत्यादौ चान(१)तिभिन्नार्थत्वे सा-
मानाधिकरण्यायोगेन छिद्रकोकिलादानां स्वपिकादिशब्दवाच्यत्व-
संसर्गपरत्वात् व्यभिचार इत्याशङ्क्य निरस्यति—“ न वेति ” ।

आद्यानुमानेः संसृष्टरूप इति साध्ये संसर्गे संसर्गरूप इति साध्ये
च संसृष्टरूपे पदार्थे व्यभिचारात् तयोरपि प्रमाणवाक्यतात्पर्य-
विषयत्वात् द्वितीयानुमाने प्रमाणवाक्यत्वस्याप्यपरत्वमात्रेण
प्रमितिर्विषयपरत्वमात्रेण धोपपत्तौ विशिष्टसाध्यस्य तत्रातन्त्रत्वे-
नाप्रयोजकत्वात् अलक्षणवाक्यत्वस्योपाधित्वाच्च नाऽत्र सत्प्रति-
पक्षः सम्भवतीत्यर्थः । ननु वेदान्तजन्या प्रमा सप्रकारिका विचा-
रजन्यत्वात् संशयनिवर्तकत्वाद्वा ह्य कर्मकाण्डजन्यज्ञानवत् वेदान्त-
जन्या प्रमा ब्रह्मप्रकारविषया ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधित्वाद्ब्रह्मवि-
चारजन्यत्वाद्वा यदेवं तदेवं यथा कर्मकाण्डविचारजन्यो धिनिश्चय
इति प्रतिसाधनमस्त्वित्याशङ्क्य निरस्यति—“ प्रतिकूल ” इति ।
त्वन्यमते ज्ञानमात्रस्य सप्रकारत्वेन विचारजन्यत्वसंशयविरो-
धितयोर्व्यर्थत्वात् अप्रयोजकत्वात् निष्प्रकारकज्ञानादपि संश-
यादिनिवृत्तिसम्भवात् लक्षणवाक्याजन्यत्वस्योपाधित्वाच्च अत एव
द्वितीयानुमानमप्यपास्तम् । ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषयत्वसाधने दृष्टान्ता-
भावाच्च सर्वेषु च प्रतिसाधनेषु प्रत्योत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः प्र-
तिकूलतर्कोऽवसेय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ सत्प्रतिपक्षनिरासः ॥

ननु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं तथा हि प्रकृतप्रकाशादिवाक्यं न
तावदभिधेयाखण्डार्थनिष्ठं प्रकृष्टादिपदस्याखण्डेऽभिधेया अभावात्
त्वयाऽनङ्गीकाराच्च, नाऽपि लक्षणया प्रकृतप्रकाशस्य द्रव्यस्य गुणस्य

तत्राखण्डपरत्वेऽतोऽप्युत्तरस्योचितत्वतः ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरे उभे युक्त्या ते प्रातिपदिकार्थगे ।

चन्द्रव्यक्तिस्ततो लक्ष्या सामानाधिकरण्यतः ॥ २४ ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि किं ब्रह्मेत्येवं वाक्ये प्रकल्पिते ।

सत्यंज्ञानमिति श्रौतमखण्डार्थपरं भवेत् ॥ २५ ॥

या चन्द्रेऽन्वयोपपत्तेरन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणायाजाभावादित्याशङ्काह—“ दृष्टान्ते ” इति । यष्टी. प्रवेशयत्यादौ ‘लोकेतरसमया. पुरोडाशा भवन्ती’त्यादौ चेदे च यथाश्रुतान्वयसम्भवेऽपि यथा तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्त्या यष्टिधरपुरुषेषु सवनीयहविर्मात्रे च यष्टिपुरोडाशपदयोर्लक्षणाऽऽधिता तथैवेह तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तिनिमित्तया लक्षणया अखण्डार्थपरत्वोपपत्तेः कश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपे पृष्टे तन्मात्रस्यैवोत्तरस्योचितत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥ प्रश्नोत्तरे तावच्चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषये चन्द्रप्रातिपदिकार्थश्च प्रकृष्टप्रकाशभूतसाधारणी विशेष्यभूता व्यक्तिः न तु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति सह प्रयोगानुपपत्तेः विशेष्यव्यक्तिश्चाखण्डेत्यखण्डार्थतैवेत्यभिप्रेत्याह—“ प्रश्नोत्तर ” इति । तथा च दृष्टान्ते न साध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

‘ब्रह्मविदामोति परं’ ‘एकधैवानु द्रष्टव्य’मित्यादि वाक्यवलात्सत्यत्वादिवैशिष्ट्याविषयकस्यैव ब्रह्मविषयकवेदनस्य मोक्षजनकत्वात् कश्चन्द्र इति यत्किं ब्रह्मेत्येवं वाक्यं कल्प्यते इत्याह—“ दार्ष्टान्तिक ” इति ॥ २५ ॥ ननु सत्यादिवाक्ये सत्तु विशेषणेषु सस्तु(१)तिकविधियान्ये प्राशस्त्य इव विशेषणार्थेऽप्याका-

(१) सत्तुतिकति क्षुब्धवादादसङ्गतत्वं । असत्तिके विधौ बलवदनिष्टासाधनत्वरूपप्राशस्त्यस्यावस्यत्वात्तदपि सत्तुतिके विधी प्राशस्त्ये आह्वी आकाङ्क्षेति भावः ।

सत्यज्ञानादिवाक्येऽत यद्यप्यस्ति विशेषणं ।

नाकाङ्क्षाकल्पनं तत ब्रह्मव्यक्तिपरत्वतः ॥ २६ ॥

निष्प्रकारकबोधस्याधिष्ठानप्रत्ययत्वतः ।

भ्रमादिविनिवृत्त्या स्यान्मोक्षहेतुत्वमञ्जसा ॥ २७ ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यनेक-त्ववारणात् ।

नाऽल्पमप्यन्तरं कुर्यादिति भेदनिषेधनात् ॥ २८ ॥

केवलो निर्गुणश्चेति गुणानां प्रतिषेधनात् ।

एकमेवाद्वितीयं सदिति द्वैतनिषेधनात् ॥ २९ ॥

होण्या(१)पनीयेत्याद्यङ्ग सत्यादिवाक्ये विशेषणे सत्यपि न तद्वोच-
राकाङ्क्षाकल्पनं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र विशेषणे सत्यपि कश्चन्द्र
इति स्वरूपमात्राकाङ्क्षादर्शनात् व्यावृत्तिविशेषबोधश्च विशेषणपर-
त्वाभावेऽपि तद्वद्वारकस्वरूपज्ञानमात्रेणैवोपपद्यते इत्यभिप्रेत्याह—
“ सत्यज्ञानादीति ” ॥ २६ ॥ ननु सप्रकारकज्ञानस्यैव मोक्ष-
हेतुतया ‘ ब्रह्मविद्यामोति परं ’ ‘य एवं विद्वानमृत इह भवतीति’
श्रुत्या ‘यो वेद निहिनं गुहाया’ मित्युत्तरवाक्येन च मुमुक्षोः सप्र-
कारक एव धर्मिज्ञाने साध्ये बुभुक्सोचितेत्याद्यङ्ग निष्प्रकारकज्ञा-
नस्यैव स्वरूपोपलक्षणोपलक्षिताधिष्ठानज्ञानत्वेन भ्रमादिनिवृत्त्या मो-
क्षहेतुताया उपपादितत्वेन तदनुरोधाद्ब्रह्मविदित्यादेः सप्रकारक-
ब्रह्मज्ञानपरतायां मानाभावात् य एव विद्वानित्यस्याप्येवं प्रकारत्वं
नार्थः किंत्वेवं प्रकारोपलक्षितत्वमेकधैवेत्याद्यनुसारादित्यभिप्रेत्याह—
“ निष्प्रकारकेति. ” ॥ २७ ॥ यथोक्त एवार्थे सर्वश्रुतिसामञ्जस्यं
नान्यथेत्याह—“ एकधेत्यादि ” युग्मेन ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥

(१) यथा १३ पटोऽक्षीत्यादी रक्तान्वय विना वाक्यार्थसमाप्तिश्च नैऽपि रक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय रक्तवैज्रिटाशिऽध्याकाङ्क्षा कल्प्यते तथा सत्यत्वाद्यन्वय विना तत्स-
म्बन्धेऽपि सत्यादिपदावैयर्थ्याय तत्र सा कल्प्यतामिन्नर्थः ।

सर्वतोऽप्यनवच्छिन्नवस्तुमात्रपरौ मतौ ।

अनन्तब्रह्मशब्दौ तद्वाक्यं चाखण्डतत्परम् ॥ ३० ॥

एकत्वभेदाभावादेः स्वरूपत्वेन वस्तुतः ।

न विशिष्टपरत्वं स्यादुक्तवाक्यस्य कर्हि चित् ॥ ३१ ॥

संसर्गाविषयेऽप्यस्त्याकाङ्क्षदीनां सुसम्भवः ।

अनन्तादिशब्दसामञ्जसमप्येवमेवेत्याह—“ सर्वत ” इति ।

ननु तेषामैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदान्तमात्रस्याखण्डार्थ-
त्वासिद्धिः सत्यश्रुदान्धमिथ्याविशिष्टार्थपरत्वे प्रामाण्यायोग इ-
त्याशङ्क्यभेदाभावादीनां स्वरूपत्वेन विशिष्टपरत्वस्यैवाभावात्
भेदाभावादेः कल्पितप्रतियोगितया कल्पितत्वे सत्यादिपदबहि-
षार्थाभिधानाद्याः स्वरूपपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—

“ एकत्वेति ” ॥ ३१ ॥

॥ इष्टान्ते साध्यवैकल्यादीनां परिहारः ॥

नन्यखण्डार्थसाधका हेतवः प्रतिकूलतर्कपराहताः तथा हि प-
क्षइष्टान्तलक्षणमैक्यपरवाक्यं यदि संसृष्टार्थं न स्वादात्म्यमेव न
स्यादाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्त्वाभावात् आकाङ्क्षा हि अभिधानाप-
र्यवसानं तच्च येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य त-
देवापर्यवसानं, सन्निधिस्त्वव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः यो
ग्यता चैकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मशून्यत्वं नैतन्नयं संसर्गाविषये सम्भवनीत्याशङ्क्य परि-
हरति—“ संसर्गेति ” । एतदुक्तं अयति अखण्डार्थेप्येतद्वित-

तयसम्मद्योऽस्ति तथा हि निराकाङ्क्षयोरपि यत्किञ्चिदन्वयानुभाव-
कतया तात्पर्यविषयान्वयानुभावकत्वमेवाकाङ्क्षा वाच्या तथा
चान्वयांशो व्यर्थः येन विना यस्य तात्पर्यविषयानुभावकत्वमि-

न वाक्यत्वक्षतिर्दोषो वेदान्तेऽखण्डबोधके ॥ ३२ ॥

यद्यप्यखण्डवाक्यार्थचिद्धातोः स्वप्रकाशतः ।

स्वतः सिद्धत्वमेवेष्टं तथाऽप्यस्यप्रमाणजां ॥ ३३ ॥

विना वृत्तिमविद्याया विनिवर्त्तकता न हि ।

मानवृत्तिरविद्यैकनिवृत्तिफलभागिनी ॥ ३४ ॥

निष्प्रकारमपि ज्ञानं निर्विकल्पकमिष्यते ।

त्येतावन्मात्रस्यैव सामञ्जस्यात् तात्पर्यविषयश्च क्वचित्संसृष्टः क्वचि-
दखण्ड इति न विशेषः अतः सा तात्पर्यविषयाऽप्यखण्डार्थानुभवज-
ननात् प्राग् वेदान्तवाक्येऽप्यस्त्येव आसत्तिरप्यव्यवधानेन शाब्द-
बोधानुकूलार्थोपस्थितिमात्रं न त्वन्वयप्रतियोगित्वमिशेषितपदार्थो-
पस्थितिः गौरवात् सा च संसर्गाबोधकेऽप्यस्त्येव योग्यताऽपि तात्प-
र्यविषयायाध एव न त्वेकपदार्थसंसर्ग इत्याद्युक्तरूपेति न वाक्य-
त्वानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपरग्रहतिरिति ॥ ३२ ॥

ननु संसृष्टार्थत्वं न चेत्तदा वेदान्तानां निर्विषयत्वापत्तिरख-
ण्डवाक्यार्थस्य स्वप्रकाशचिन्मात्रस्याविद्याद्यध्यासाधिष्ठानत्वेन त-
त्साक्षित्वेन च नित्यसिद्धत्वादिति तत्राह—“ यद्यपीति ” ।
अनाद्यविद्योपहितत्वेनादोषात् स्वतः सिद्धस्यापि प्रमाणवृत्तिमन्त-
रेणाविद्यानिवर्त्तकत्वाभावात्प्रमाणावृत्तेऽप्यविद्यानिवृत्तिफलोपहित-
त्वात्त काऽप्यनुपपत्तिरिति द्वयोरर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु वेदान्त-
वाक्यजन्यं ज्ञानं निष्प्रकारकं चेत् ज्ञानमेव न स्यात् ज्ञानस्येच्छा-
दितुल्यतया सविषयत्ववत्सप्रकारकत्वस्यापि नियमात्कञ्चित्प्रकारं
विना वस्तुनो बुद्धावनारोहाच्चेद्याप्यासिद्धेर्मेवमित्याह—“ निष्प्र-
कारक ” मिति । तार्किकादिभिरपि निर्विकल्पकज्ञानाभ्युपग-
मात् शब्दवाच्यं तु कञ्चित्प्रकारमन्तरेण सम्भवति न चेति वादिनो

तार्किकैरपि किं वाच्यं वेदान्तैर्निर्विशेषम् ॥ ३५ ॥

विचारस्याऽपि वेदान्ततात्पर्यैकविनिश्चये ।

फलवत्त्वेन निर्विघ्नब्रह्मज्ञानार्थता भवेत् ॥ ३६ ॥

आपातदर्शनं यस्मान्नाज्ञानविनिवर्त्तकम् ।

अतो विचारशास्त्रस्य प्रारम्भः सफलो मुनेः ॥ ३७ ॥

(व्यावृत्ताकारतो ब्रह्माज्ञातत्त्वादिष्यो मतः ।

स्वरूपनिश्चयाधीनं प्रयोजनमपीष्यते ॥ ३८ ॥

निश्चयो मुक्तिफलकोऽखण्डार्थज्ञानमेव सः ।

सिद्धान्तपूर्वपक्षौ द्वौ कल्पितत्वालम्बिनौ ॥ ३९ ॥

विचदन्ते तस्यास्माभिर्ग्रहणो नाभ्युपेयते आकाशादिपदध-फञ्चितप्र-
योगोपाधिमादाय तदपि सम्भवत्येवमित्यायः ॥ ३५ ॥ विचार-
विधिसम्भवोऽप्यस्तीत्याह—“ विचारस्येति ” द्वाभ्यां । विचा-
रस्य वेदान्ततात्पर्यनिश्चयादिफलकतया निष्प्रत्यूहनिष्प्रकारकब्र-
ह्मज्ञानार्थत्वोपपत्तेः आपातदर्शनस्य प्रतिबद्धत्वेनाज्ञानानिधर्मेक-
त्वात् विचारशास्त्रस्याऽपातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिरूपस्य प्रारम्भो मुनेः
व्यासस्य सफलोऽभिमत इति द्वयोः समुदितोऽर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शुद्धब्रह्मविषयाणामधिकरणानामप्यारम्भो नाऽनुपपन्नः विष-
यादिपञ्चकसम्भवादित्याह—“ व्यावृत्तेति ” । व्यावृत्ताकारे-
णाज्ञातो हि विषयः ब्रह्म च तथा भवत्येव विषयस्वरूपनिर्धारणा-
धीनं च प्रयोजनं न निर्धारणे सप्रकारकत्वमपेक्षते निष्प्रकारे व-
स्तुनि स्वरूपनिर्धारणत्वाव्याघातात् अद्वैताद्युपलक्षिताखण्डार्थज्ञा-
नं च निर्धारणं तदधीनं च प्रयोजनं मुक्तिरेव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ च
कल्पितप्रकारालम्बिनौ संशयोऽपि कल्पितसमानधर्मधीजन्मैवेति
नानुपपत्तिः अत एव विषयादिपञ्चकं निर्विशेषे कथं स्यादिति
परास्तम् । उक्तरीत्योपपत्तेरिति त्रयाणां समुदितोर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

संशयोऽध्यस्तसामान्यधर्मधीजननो मतः ।

तस्मात्सम्यग्धिः सिद्धौ शास्त्रारम्भादिसम्भवः ॥ ४० ॥

स्वरूपस्य प्रमेयत्वादुद्देश्यत्वविधेयते ।

सत्यादिद्वारतो ज्ञानादसाधारणनिश्चयः ॥ ४१ ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः ।

बीजत्वान्नान्वयासिद्धेः प्रकृते सैव सम्मता ॥ ४२ ॥

॥ प्रतिकूलतर्कनिराकरणम् ॥

॥ ४० ॥ एकस्मिन्नापि कल्पितोद्देश्यविधेयभावसम्भवाद्प्राप्तविधे-
यमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य नास्त्रण्डार्थत्वव्याघात इत्याह—“ असाधा-
रणेति ” । असाधारणस्वरूपस्य प्रमेयतया विधेयत्वात्सत्यत्वा-
दिद्वारकस्वरूपज्ञानेनासाधारणज्ञापनपर्यवसानात् द्वारकलाभ्या-
मप्राप्तप्रापणसम्भवात् तथा चोद्देश्यता विधेयता च स्वरूपमात्रप-
र्यवसन्नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सत्यादिपदानां लक्षणा न स्यात् अशक्यासदृशान्धप्र-
तियोग्युपस्थितिरूपायास्तस्या असम्भवात्तद्वीजस्यान्वयानुपपत्ते-
श्चात्राभावादित्याशङ्काह—“ लक्षणेति ” । वृत्त्या हि पदार्थो-
पस्थितिर्न तु सैव वृत्तिरतो नोत्तरूपा लक्षणा किं तु शक्यसम्बन्धः
स च प्रकृतेऽप्यस्त्येव उपस्थितिरूपत्वेऽपि लक्षणायास्तात्पर्यानुकू-
लोपस्थितिरेव सा नोक्तोपस्थितिरूपा अतात्पर्यविषयताद्वगुपस्थितौ
गतत्वात् नाऽपि बीजानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तेरेव बीजत्वादित्या-
ह—“ तात्पर्येति ” । तात्पर्यानुपपत्तिः यद्यर्थे तत् नान्वया-
सिद्धेरेव बीजत्वं प्रकृते तात्पर्यानुपपत्तिरेव बीजत्वेन संमतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाच्यार्थभेदात्सत्यादिगिरां पर्यायता न हि ।

आदायाध्यस्तधर्मत्वं ब्रह्मव्यक्तिपरत्वतः ॥ ४३ ॥

त्रिकालावाध्यताद्यैश्चानृतत्वादेरपोहनात् ।

व्यावर्तकत्वं प्रत्येकं सत्यादीनां गिरां भवेत् ॥ ४४ ॥

न पदान्तरवैयर्थ्यं स्वरूपैक्यपरत्वतः ।

व्यावृत्तिभेदबोधित्वात्प्रामाणिकतया तथा ॥ ४५ ॥

• स(१)त्तादीनां तु जातीनां व्यक्तीतादात्म्यकारणात् ।

सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिरित्येति—“ वाच्यार्थभेदा-
दिति ” । सत्यत्वं ह्यस्मन्मते त्रिकालावाध्यत्वं परमते कुम्भादि-
साधारणी परजातिः सत्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानानन्दपदयोरपि
अस्मन्मते अन्तःकरणवृत्त्युपभ्रान्तलब्धभेदचिदानन्दविशेषानुगते ज्ञा-
नस्यानन्दत्वे परमते तु स्वभावलब्धभेदज्ञानानन्दनिष्ठे अपरजाती
प्रवृत्तिनिमित्ते तथा च लक्ष्यार्थभेदेऽपि न पर्यायताशङ्का । ननु कु-
म्भाद्यनुगतसत्तायां ब्रह्मलक्षणात्वायोगः मिथ्यासत्यानुगतसामा-
न्याभावात् तथा चानृताद् व्यावृत्त्यसिद्धेः त्रिकालावाध्यत्वं ब्रह्मणि
श्रूयतेति त्वन्मतहानापत्तेर्भेदित्याशङ्काह—“ आदायेति ” ।
ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानतया तद्रूपसत्तायाः सर्वानुस्यूतत्वेन जातिरव-
यवपदेशान् कल्पितधर्मत्वमादाय ब्रह्मव्यक्तिकत्वाच्च सत्त्वं त्रिका-
लावाध्यत्वमेवेति न तस्य श्रूयतेत्वहानिः तस्यानृतं प्रत्यधिष्ठानत्वेऽपि
अनृताश्रितत्वाभावेन तत्त्वावच्छेदकत्वसम्भवात् आनन्दस्यादिकैलिप-
तजातिसाहित्येन लक्ष्योक्तिः परीत्येति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
स्वरूपमात्रपरत्वेऽपि न पदान्तरवैयर्थ्यं व्यावृत्तिभेदबोधनेन पदस-
मुदायात्मकस्य वाक्यस्य प्रामाणिकत्वेन च साफल्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥
नन्वेवं निर्द्धर्मकत्वव्याकोपः व्यावहारिकस्य धर्मस्य सत्त्वेऽपि

लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्तादि न जहाति नः ॥ ४६ ॥

तात्पर्याविषयत्वेन धर्मा वेदप्रकाशिताः ।

अतात्त्विका यतो वेदप्रामाण्यं तात्त्विके मतं ॥ ४७ ॥

सत्यमिध्यात्त्वभेदोऽपि लोकेऽवान्तरभेदतः ।

वस्तुमात्रपरत्वेऽपि बाधकत्वं श्रुतेर्मतं ॥ ४८ ॥

दोषाप्रयुक्तभानत्वं सत्यत्वे हेतुतां भजेत् ।

एवसमानसताकधर्मविरहेण तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य कल्पतरुद्वय-
नमुदाहरति—“ सत्तादीना ” मिति । गौर्नित्यो गौरनित्य इ-
त्युभयत्राप्येकदेशान्वयार्थं लक्षणाऽभ्युपगमेपि जातिव्यक्त्योरुभयो-
रपि तार्किकैर्गोपदार्थत्वाभ्युपगमाच्चेति भावः ॥ ४६ ॥ नन्वौपनि-
षदे पुरुषे धर्मा न प्रत्यक्षेण प्राप्ताः किं तु तत्त्वावेदकेन वेदेन तथा
च कथं व्यावहारिका इति चेन्नेत्याह—“ तात्पर्येति ” । वेदा-
दापाततः प्रतीतानामपि वेदतात्पर्यविषयत्वाभावाद्तात्त्विकस्योप-
पत्तेः तात्पर्यविषये हि वेदस्य प्रामाण्यं यत्र च तस्य प्रामाण्यं तदेव
तात्त्विकमिति नियम इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ वेदतात्पर्याविषयत्वेनातात्वि-
कत्वे स्थिते तत्त्वावेदकस्याध्यत्यव्यावहारिकावेदकस्याध्यत्वाभ्यां व्या-
वहारिकप्रातिभासिकव्ययस्योपपत्तेः न च तत्त्वावेदकस्य विशेष्यमा-
त्रपरत्वात्त्र याधकत्वं विशेषणबुद्धिद्वारकत्वेन तन्मात्रपरस्याऽपि
याधकत्वसम्भवात् विशेषणेऽप्यवान्तरतात्पर्याभ्युपगमाद्वेति इति
निधायह—“ सत्येति ” ॥ ४८ ॥

॥ सत्यादिपदानां लक्षणयाऽऽलम्ब्यार्थपरत्वेऽनुपपत्तिनिरासः ॥

ननु व्यावृत्तयः सत्या मिध्या चा नाथः व्यावृत्तकानामपि स-
त्यत्वापत्तेः व्यावहारिकाणां पारमार्थिकव्यावृत्त्यसाधकत्वात् नान्त्यः
शुक्तेः शुक्तितो व्यावृत्तिर्मिध्यात्वे शुक्तित्वस्य शुक्तिसमसत्ताकत्व-

बोध्यबोधकयोस्तुल्यसत्ताकत्वं न तां व्रजेत् ॥ ४९ ॥

व्यावृत्तिसमसत्ताकं नैव व्यावृत्तिबोधकं ।

स्वप्नस्त्रियाः स्वजानन्दापेक्षयापि सुखान्तरे ॥ ५० ॥

व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं हेतोर्व्यावर्तकत्वतः ।

व्यावृत्तिस्तात्त्विकी सा ते मन्मते व्यावहारिकी ॥ ५१ ॥

ब्रह्माभिन्नतया साऽस्तु सत्या मिथ्या न वा क्षतिः ।

षडनृतव्यावृत्तेर्ब्रह्मणि मिथ्यात्वेऽनृतत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्ते-
रिति चेदुभयथाऽप्यदोषान्मैवमित्याह—“ दोषेति ” । व्यावृत्ते-
र्ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिकत्वेऽपि व्यावर्तकं पारमार्थिकमिति कुतः
न हि यत्पारमार्थिकयोर्बोधकं तत्पारमार्थिकमिति नियमोऽस्ति बोध्य-
बोधकयोः समसत्ताकत्वस्य पदतदर्थोऽदौ व्यभिचारेण प्रागेव नि-
रस्तत्वात् दोषाप्रयुक्तभानत्वस्य सत्यत्वप्रयोजकत्वात् नाऽपि व्या-
वृत्तिबोधकं व्यावृत्तिसमसत्ताकमिति नियमः स्वप्नाङ्गनादेरपि स्व-
जन्यसुखापेक्षया सुखान्तरव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् कारणस्य का-
र्यव्यावर्तकत्वात् सा च व्यावृत्तिस्तव मते पारमार्थिक्येव मम तु
मते व्यावहारिकी सर्वथाऽपि प्रातिभासिकव्यावर्तकापेक्षयाऽधि-
कसत्ताकैवेति त्रयाणां योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नन्वेवं सत्य-
त्वज्ञानत्वादिधर्माणामपि व्यावृत्तिवद्ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिक-
त्वमस्त्विति शङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—“ ब्रह्मेति ” । तदेवं
व्यावृत्तेः सत्यत्वे न कोऽपि दोषः । व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वपक्षेऽपि नानु-
तत्यस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तिः एकवाचकवाध्यत्वस्योभयत्रापि तु-
ल्यत्वात् व्यावृत्तिबाधकावाध्यस्यैव प्रतियोगिनो व्यावृत्त्यधिकसत्ता-
कत्वं न त्वेकवाचकवाध्यस्यापीत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मतीन्यायेन पूर्वपू-
र्वभ्रमनिवृत्तये काव्यनिकोपदेशस्य पञ्चकोशखले दर्शनाद्येत्याह—

। उपायो बोधसिद्धौ स्यात्सर्वभ्रान्तिनिवृत्तये ॥ ५२ ॥
 सत्ये ब्रह्मणि सत्यादिशब्दा व्यावृत्तिद्वारतः ।
 पर्यवस्यन्ति तात्पर्यं श्रुतीनां ब्रह्मणि ध्रुवं ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मबोधोपयोगित्वं सत्यादेर्भावरूपतः ।
 अस्थूलत्वादिशब्दानामभावद्वारतो हि तत् ॥ ५४ ॥
 वादिनां कुमतप्राप्तातिव्याप्तिनिवृत्तये ।
 सत्यज्ञानादिशब्दानां स्यादपेक्षा समुच्चये ॥ ५५ ॥

“ उपाय ” इति ॥ ५२ ॥

तथा च मीमांसकमते अनृतस्याप्यर्थवाद्दार्ढ्यं सत्ये प्राशस्त्य
 एव मिथ्याभूतानामपि व्यावृत्तीनां सत्ये ब्रह्मणि द्वारत्वेन बोधने
 युक्तमित्यभिप्रेत्याह—“ सत्ये ” इति ॥ ५३ ॥ प्रधानस्य ब्रह्मणः
 प्रतिपश्युपयोगिनामानन्दादीनां भावरूपाणां मा(१)नन्दाद्य-प्रधान-
 स्त्वेत्यनेन स्थूलत्वादीनामभावरूपाणां मक्ष(२)रधिषां त्वधरोधः सा-
 मान्यतद्भाषाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तिमित्यनेन च सूत्रेण निर्गुणब्रह्म-
 प्रतिपत्तावेव सर्वशाखासूपसंहारस्य प्रतिपादितत्वेन द्वारसमुच्चय-
 स्त्वैवेष्टमित्यभिप्रेत्याह—“ ब्रह्मबोधेति ” “ हीति ” । श्रुतिस्मृ-
 त्सिद्धं तत् ब्रह्मबोधोपयोगि-वमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु सगुणे ब्रह्म-
 ण्युपासनार्थं भवतु शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारो निर्गुणब्रह्मप्रमितौ तु
 किं शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारेण सत्यादिपदानां प्रत्येकं लक्षकत्वेन
 लक्ष्यब्रह्मबोधने प्रत्येकमेव समर्थत्वात् सत्यत्वादेश्च प्रत्येकं लक्ष-
 णत्वात् न हि प्रकृष्टादिकमिथ सत्यत्वादिकमतिव्याप्तमित्याशङ्क्य
 प्रकृष्टप्रकाशयोरिव सत्यादिपदानामपि कुमतप्राप्तातिव्याप्तिनिवृ-
 त्थं समुच्चयापेक्षणादित्यभिप्रेत्याह—“ वादिनामिति ” ॥ ५५ ॥

सत्येनानृतव्यावृत्तब्रह्मबोधनमन्तरा ।
 ब्रह्म विज्ञानमानन्दं न सिद्धेच्छून्यतः पृथक् ॥५६॥
 एवमेकैकशब्दस्याभावेऽतिव्याप्तितर्कणं ।
 व्यावृत्तिस्त्वार्थिकी ज्ञेया न शाब्दी द्वारभावतः ॥५७॥
 लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः ।
 विज्ञानानन्तपदयोः पर्यायव्यर्थते न हि ॥ ५८ ॥
 एवं समाहितं सम्यक्पदे स्वीकृत्य लक्षणां ।
 के चित्तु लक्षणां वाक्ये प्राहुर्नैव पदे तु सा ॥५९॥
 यथा घोषो गभीरायां नद्यामित्यत्र च द्वयोः ।

तत्प्रकारमाह—“ सत्येनेति ” ॥ ५६ ॥

एतत्प्रकारमन्यत्राऽप्यति दिशति—“ एव मिति ” । तथा
 च सत्यत्वादिकमनृतादिव्यावृत्तिद्वारा शून्यवादादिव्यावृत्तब्रह्म-
 सिद्धेरुपाय इति भावः । ननु व्यावृत्तिः किं ब्रह्मविशेषणत्वेन बो-
 ध्या स्त्रतन्त्रा वा भाषे सखण्डार्थत्वं द्वितीये ब्रह्मजिज्ञासुं प्रति त-
 दुपदेशोऽसङ्गत इत्याण्ड्या व्यावृत्तिर्यद्यपि विशेषणतयैवार्थिकयोधे
 मासते तथाऽपि न शाब्दयोधे सखण्डार्थत्वं ‘यश्चायां दर्थो न स
 चोदनार्थ’ इति न्याया‘न्मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दत्वेन स स्मृत’
 इति चार्त्तिकोक्तञ्चेत्यभिप्रेत्याह—“ व्यावृत्तिरिति ” ॥ ५७ ॥
 तत्रानन्दयोधाचार्यसंमतिमाह—“ लक्ष्यार्थेति ” ॥ ५८ ॥ उ-
 क्तमनूय लक्षणायां पक्षान्तरमाह—“ एवमिति ” ॥ ५९ ॥ त-
 त्प्रकारं प्रदर्शयति—“ यथेति ” । यथा गभीरायां नद्यां घोष

गभीरनद्योरन्योन्यमन्वयज्ञानतः परः ॥ ६० ॥

विशिष्टार्थैकसम्बन्धि तीरं वस्त्वेव लक्ष्यते ।

तथैव प्रकृतेऽन्योन्यविशिष्टार्थधियः परं ॥ ६१ ॥

तत्सम्बन्धि परं ब्रह्माखण्डं वस्त्वेव लक्ष्यते ।

एकस्मिन्ब्रह्मणि द्वारीभूताया अपि तद्धियः ॥ ६२ ॥

मिलित्वा जननाच्छब्दैर्लक्षणातोऽप्यखण्डधीः ।

तात्पर्यज्ञापकाभावात्प्रत्येकं न पृथक्पदे ॥ ६३ ॥

लक्षणा समुदाये स्यात्तस्माद्वाक्येऽपि लक्षणा ।

एवं पदार्थे तात्पर्यान्वयासिद्धिकृता पदे ॥ ६४ ॥

लक्षणा तद्वद्वयासिद्ध्या वाक्यार्थे वाक्य इष्यते ।

इत्यत्र गभीरनद्योः परस्परमन्वयबोधानन्तरं विशिष्टार्थसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते तथा प्रकृते परस्परविशिष्टार्थबोधानन्तरं तत्सम्बन्ध्य-
खण्डं लक्ष्यते तथा च न वैयर्थ्यं न च तत्रापि प्रत्येकं लक्षणा तथा
सति गभीरतीरनदीतीरादिलामेन विशिष्टतीरबुद्धिर्न स्यात् । न
च तत्र गभीरनदीपदयोरिवेह सत्यादिपदानां परस्परमन्वयबोध-
कार्थं त्यज्यते नास्तीति वाक्यम् । एकस्मिन्ब्रह्मणि द्वारीभूतस्य प-
रस्परार्थमन्वयबोधस्य सत्यादिपदैर्मिलित्वा जननात् उत्तरफालं ल-
क्षणयाऽखण्डबोधस्याभ्युपगमादिनि सार्द्धद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तथा च समुदाये एव लक्षणा न प्रत्येकं तात्पर्यं ज्ञा-
पकाभावादित्याह—“ तात्पर्येति ” ॥ ६३ ॥ पदार्थे तात्पर्यान्व-
यानुपपत्तिभ्यां लक्षणा पदे वाक्यार्थे तद्वयानुपपत्त्या वाक्ये इत्यु-
भयत्र फलितमाह—“ एव ” मिति ॥ ६४ ॥

॥ वाक्ये लक्षणोपपत्तिः ॥

ननु सर्वपदानां लक्षकत्वे वाक्यार्थानुभवो न स्यादलक्षणिक-

वाक्यं लाक्षणिकत्वेऽपि भवेदेवानुभावकम् ।

अज्ञातज्ञापकत्वाच्च वेदान्ता अनुभावकाः ॥ ६५ ॥

एवं च तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानुमानकम् ।

निर्दोषं सोऽयमित्यादिदृष्टान्तोऽत्रानुकूलकृत् ॥ ६६ ॥

तत्र तद्देशकालादिविशेषणविवर्जनात् ।

विशेष्यमात्रमेकं हि बोध्यतेऽखण्डितार्थकम् ॥ ६७ ॥

प्रत्यभिज्ञा पदार्थासंभेदभ्रमनिवर्त्तिका ।

नाभिज्ञा स्यात्पदार्थैक्यविषयत्वेऽपि सा प्रमा ॥ ६८ ॥

स्थाननुभावकत्वादिति तत्राह—“ वाक्यमिति ” । एवं च प-
दयुक्तेः पदार्थोपस्थितौ पदोपक्षयानुपस्थितानां च पदार्थानामन्य-
यानुभावकत्वात्सर्वपदलाक्षणिकत्वेऽपि न वेदान्तवाक्यानामन्यया-
नुभावकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ६५ ॥

॥ सत्याद्ययान्तरवाक्याखण्डार्थतोपपत्तिः ॥

एवं च तत्त्वमस्यादिमहावाक्यपक्षकानुमानमपि निर्दोषमि-
त्याह—“ एवं चेति ” । न च सोऽयं देवदत्त इत्ययं दृ-
ष्टान्तः साध्यविकलः विशिष्टाभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वादि-
त्यत आह—“ सोऽयमिति ” ॥ ६६ ॥ उभयविशेषणपरित्यागे वि-
शेष्यमात्रमभिज्ञं बोध्यते इति सिद्धमखण्डार्थत्वमित्याह—
“ तत्रेति ” द्वाभ्यां । तत्तदन्तोपस्थितिद्वारकाभेदोपस्यैव
भेदभ्रमविरोधिनया नान्यतरपदवैयर्थ्यं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्याऽप्य-
भिज्ञाद्वयोपस्थितस्वरूपातिरिक्ताविषयत्वेऽप्युभयोपस्थितिद्वारकाभे-
दबोधनेन भेदभ्रमनिवर्त्तकत्वं तत्समानार्थं च वाक्यमेतदिति
न विशिष्टपरमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

एवं तत्त्वमसीत्यस्य सत्यादिपदवाक्यतः ।

प्रमेयैक्येऽपि भेदान्धननाशकत्वेन मानता ॥ ६९ ॥

उ(१)पाधिभेदभिन्नोऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।

तदपि स्यादखण्डार्थं महत्त्वं कुम्भखं यथा ॥ ७० ॥

तथा तत्त्वमसीत्येवमखण्डार्थावबोधकम् ।

उपाधिभेदभिन्नेऽर्थेऽप्यैक्यस्य प्रतिपादनात् ॥ ७१ ॥

सत्यज्ञानादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणी ।

अर्थे प्रमाणं मानत्वान्नयनादिप्रमाणवत् ॥ ७२ ॥

मानं वेदान्तवाक्यानि निर्गुणाखण्डसाधनात् ।

निर्गुणत्वं च तस्योक्तं श्रुत्या युक्तिसहायया ॥ ७३ ॥

एवं तत्त्वमसीति वाक्यस्य सत्यादिवाक्यात्तरपदाच्च प्र-
मेयैक्येऽपि भेदान्धननाशकत्वेन मानता भेदभ्रमनिवर्तकत्वात्
प्रामाण्यमित्याह—“ एवमिति ” ॥ ६९ ॥ कल्पतकृद्भवनं
तत्रोदाहरति—“ उपाधीति ” ॥ ७० ॥ प्रकृते फलितमाह—
“ तथेति ” ॥ ७१ ॥ चित्सुखाचार्योक्त्याऽपि तद्वद्वयति—“एव”
मिति । सत्यादिवाक्यमेतत्पदार्थसंसर्गव्यतिरेक एवार्थे प्रमाण-
मिति साधधारणं साध्यं विवक्षितं तेन संसर्गातिरिक्तसंसर्गिण्यपि
प्रामाण्याङ्गीकाराच्च सिद्धसाधनमिति भावः ॥ ७२ ॥ फलितमुप
सहरति—“ मान ” मिति ॥ ७३ ॥

॥ तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्याखण्डार्थत्वोपपत्तिः ॥

निर्गुणस्तावदात्माऽस्ति कैवल्यश्रुतिसद्गिरा ।

उपास्त्यै सत्यकामाद्या गुणास्तत्र समर्पिताः ॥ ७४ ॥

अन्यशेषतया तेषां तत्परत्वं न तच्छ्रुतेः ।

निर्गुणप्रकृतस्थाया अद्वितीयपरत्वतः ॥ ७५ ॥

तत्परत्वेन सत्त्वैक्यबोधिनाः श्रुतिवाक्ययोः ।

प्राबल्याद्वा निषेध्यत्त्वमसद्भेदादिवोधिभिः ॥ ७६ ॥

न ब्रह्मण्यनुमानं वा सद्धर्मादिप्रमाणकम् ।

सिद्धसाधनदोषेण दूषितत्वान्निरर्थकम् ॥ ७७ ॥

कैवल्यश्रुत्या तावदात्मा निर्गुण इत्याह—“ निर्गुण ” इति ।
ननु ‘मृहन्तोऽस्य धर्मा’ इति श्रुत्या, ब्रह्म धर्मवत् पदार्थत्वादित्याद्यनु-
मानैश्च, स्वसमानसत्ताकधर्मवद्ब्रह्मेति चेन्नैवं न तावत् श्रुत्या सगु-
णत्वसिद्धिः सगुणप्रकरणस्थाया उपास्तिविधिविषयविशेषणसमर्प-
कत्वेन तत्परत्वाभावात्, न चापूर्वत्वात् सत्यकामादौ विशेषणे
तात्पर्यं अपूर्वत्वेऽप्यन्यशेषस्य अतत्परत्वदर्शनात्, निर्गुणप्रकरण-
स्थायास्तु अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनियेधापेक्षितविषयसमर्पकत-
या अन्यथासिद्धेरिति द्वयोरर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ असद्धाक्यभेदा-
क्ययोस्तु न ब्रह्मसत्त्वैक्यनिषेधकता सत्त्वैक्यबोधकयोरेव तत्पर-
त्वेन प्राबल्यादित्याह—“ तत्परत्वेनेति ” ॥ ७६ ॥ ब्रह्म ध-
र्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मवत्पदार्थत्वाद्वाववद्वा घटवदित्याद्यनुमा-
नमपि न ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मतासाधनायालमित्याह—“ नेति ”
धर्मिपदस्य यत्किञ्चिद्धर्मिपरत्वे समसत्ताककल्पितधर्मत्वेन सिद्ध-
साधनं ब्रह्मपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः घटादिधर्मे ब्रह्मसमानसत्ताक-
त्वादेरप्रसिद्धेरित्यादिदूषणग्रस्तत्वान्नानुमानं तत्र प्रमाण्यामित्यर्थः ७७

ईश्वरस्तु सदावाप्तसमस्तशुभसद्गुणः ।

स्वीकृतोऽस्माभिरप्यत्र मायावित्वेन कालतः ॥ ७८ ॥

न निर्द्धर्मकतायां स्यात्कालसम्बन्ध आत्मनि ।

हेत्वासिद्धेर्न शुद्धस्य पक्षीकरणसम्भवः ॥ ७९ ॥

आनन्दादेस्तु नित्यत्वात्तत्प्रेप्सायाश्च तत्र च ।

सामर्थ्यस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वान्न साधनम् ॥ ८० ॥

सद्धर्मकानुमाने ते सर्वत्रैवास्ति दूषणम् ।

न ब्रह्मसमसत्ताकधर्मे मानं तवानुमा ॥ ८१ ॥

अपरब्रह्मविषया श्रुतिर्निर्द्धर्मकश्रुतेः ।

ईश्वर सदावाप्तसमस्तकल्याणगुण सदा प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् यो यदा यत्प्रेप्सुर्यत्र शक्त स तदा तद्वान् यथा चैत्र ईश्वर सदा त्यक्तसमस्तदोष सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् यथैव स तथैव यथा चैत्र इत्याशङ्क्य परि हरति— “ ईश्वर इति ” । ईश्वर सदावाप्तसमस्तकल्याणगुण इत्यत्र काल व्याप्य आप्तगुणत्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् न हि निर्द्धर्मिकतायां सत्या कालसम्बन्धोऽस्ति किं च शुद्धस्य पक्षीकरणे हेत्वसिद्धि उपहितस्य पक्षीकरणे अर्थात्तर स्त्राभिघातसमस्तकल्याणगुणत्वेन सधर्मकत्वायोगाच्च सिद्धसाधनाच्च कल्याणगुणानां मानन्दादीनां नित्यत्वेन तत्प्रेप्सायास्तत्र सामर्थ्यस्य च त्वयाऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च सदा त्यक्तसमस्तदोषत्वे साध्ये चरमवृत्तिपर्यन्तं तत्त्याग सामर्थ्याभावेन हेत्वसिद्धे यदा तु तत्सामर्थ्यं तदा त्यक्तदोषत्वमिष्टमेत्यादिदोषबुद्धत्वात्त्वदुक्तानुमानं न सङ्गच्छते तस्मान्नानुमानं ब्रह्मसमसत्ताकधर्मे प्रमाणमिति च योजना ॥७९॥८०॥८१॥

॥ ब्रह्मणि तार्त्त्विकधर्मसाधकानुमानानामाभासत्त्वप्रदर्शनम् ॥

सगुणश्रुतिव्यवस्थामाह—“ परेति ” । ननु सगुणातिरि-

अविरोधितयोपास्त्यै गुणानां स्यात्समर्पिका ॥ ८२ ॥

नि(१)विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनु कंप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ ८३ ॥

वशी(२)कृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ ८४ ॥

सदेवासीदसद्वेति श्रुती कारणकार्ययोः ।

विषयीकुरुतः सत्त्वासत्त्वे न ब्रह्मतत्परे ॥ ८५ ॥

शून्यत्वस्यापुमर्थत्वादानन्दावाप्तिरिष्यते ।

मुक्तिस्तस्मादसन्नेवेत्यादिश्रुतिरतत्परा ॥ ८६ ॥

क्तस्य परब्रह्मणोऽद्याप्यसिद्धिः त्वत्पक्षे तात्त्विकगुणवद्यत्तन्तरस्या-
भाधार्तिकविषयत्वं च सगुणश्रुतेरिति चेन्नब्रह्म—“ निर्द्धर्मक-

श्रुतेरिति ” । तात्त्विकत्वपर्यन्तस्य सगुणश्रुत्या अविषयीकरणा-

न्निर्द्धर्मकत्वश्रुत्या शुद्धब्रह्मसिद्धेरित्याशयः ॥ ८२ ॥ तत्र कल्पतरु-

कृद्वचनद्वयमुदाहरति—“ निर्विशेषमिति ” ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ननु ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदसद्वा’ इदमग्र आसीदिति’श्रुती

अपि परापरब्रह्मविषये स्यातामिति नेत्याह—“ सदेवेति ” ।

तत्रेदमिति प्रपञ्चस्य प्रकृतत्वेन ब्रह्मपरत्वस्य वक्तुमशक्यतया प्रप-

ञ्चस्यैव पूर्वं कारणात्मना सत्त्वं कार्यात्मना असत्त्वं विषयीकुरुत

इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ नन्वेवं ‘अ(३)सदेव स भवति । असद्ब्रह्मेति चेद चे’-

अदिति श्रुतिरपि नासत्त्वसिद्ध्यर्थं किं तु शून्यतापत्तिरूपपरममो-

क्षपरेति स्यादिति चेन्नेत्याह—“ शून्यत्वस्येति ” ॥ ८६ ॥

ज्ञानादीनां स्वरूपत्वाद् गुणत्वासिद्धिरेव हि ।

तत्स्वरूपातिरिक्तानामाबोधं नित्यता मता ॥ ८७ ॥

औपाधिकगुणोक्त्याऽपि श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ।

मायाविदर्शिता मायानुवादिन्यो गिरो यथा ॥ ८८ ॥

स्वाभाविकीति वाक्यं तु लोके योग्यजिताद् गुणात् ।

पृथक्कोक्त्या न विद्धातौ स्वाभाविकगुणान्जगौ ॥ ८९ ॥

ननु 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः' 'एव
नित्यो महिमा ब्राह्मणत्वे'त्यादि ध्रुत्या ब्रह्मज्ञानादीनां नित्यत्वप्रति-
पादनात्सगुणत्वमित्यत आह—“ ज्ञानादीना ” मिति । ज्ञाना-
दीनां स्वरूपतया गुणत्वासिद्धिः स्वरूपातिरिक्तानां तु चरमसाक्षा-
त्कारपर्यन्तस्थापितया नित्यत्वोपचारात् 'अपामसोमममृता अ-
भूमे'त्यादौ अमृतशब्दस्य 'आभूतसङ्ख्यं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत'
इति पौराणिकोक्तमृतत्वपरत्ववदिति तात्पर्यार्थः ॥ ८७ ॥ नन्वौपाधि-
कत्वस्य औपाधिकाध्यस्तरूपत्वे ध्रुत्यप्रामाण्यपत्तिः सत्यत्वध्रुति-
विरोधश्च अन्नःकरणादिरूपोपाधिसृष्टेः प्रागेव ईक्षितृवादिश्रुतेः
रूपाध्यसम्भयस्येत्याशङ्क्य मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यवत्स्वनो-
भ्रमजनकरत्याभावेन अप्रामाण्यानापत्तेः सत्यत्वध्रुतिस्त्वन्यथैव सि-
द्धा सृष्टेः पूर्वमन्तःकरणाभावेऽप्यविद्याया उपाधेः सत्त्वान्मैवमि-
त्यभिप्रेत्याह—“ औपाधिकेति ” ॥ ८८ ॥ ननु गुणानामौपाधिकत्वे-
'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यनेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—
“ स्वाभाविकीति ” । अस्मदादायिव भौतिकोपाधिकत्वाभा-
वेन योगिष्वय योगार्जितत्वाभावेन स्वाभाविकत्वोक्तेः । न च स-
ङ्कोचाभावः निर्गुणवाक्यस्यैव सङ्कोचकत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥ नन्वेवं

सत्यंतत्त्वमसीत्यादी ब्रह्मसत्त्वैक्यतत्परे ।

सत्त्वैक्ये तात्त्विके ब्रूतः श्रुती प्रामाण्यनिश्चयात् ॥ ९० ॥

न पूर्वतन्त्रवच्चात्र व्यवस्था श्रुतिवाक्ययोः ।

तत्र प्रामाण्यहेतुत्वं समकक्षतया मतम् ॥ ९१ ॥

इह त्वेकतरस्याऽस्ति प्राबल्यं तत्परत्वतः ।

इतरस्य तु दौर्बल्यमिति वैषम्यमेतयोः ॥ ९२ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘तत्त्वमसी’त्यादिभ्यस्तुक्तब्रह्मसत्त्वैक्यादि-
कमपि तात्त्विकं न स्यादिति चेन्नैवमित्याह—“ सत्यमिति ” ।

निर्गुणश्रुतिविरोधस्यात्र तन्नेवाभावादिति भावः ॥ ९० ॥

ननु भुक्त्योर्विरोधं नैकस्यातात्त्विकविषयत्वं शास्त्रविरोधे सङ्को-
चविकल्पादना उभयप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे व्याकरणे च निर्णीत-
त्वात् तथा हि दशमाध्यायस्य प्राप्तवाधे प्रकृतियत्कुर्यादित्यादिरूप-
फलस्य चोद्देश्यं कृष्णलादाववघातवर्जमित्यादिरूपः सङ्कोच एव
एवं तार्तीयोऽपि अप्राप्तवाधे ‘गार्हपत्य’मिति द्वितीयाश्रुत्यनुसारेण-
द्दशम्युक्तमन्त्रलिङ्गस्य गार्हपत्ये गौशावादिकमेव, व्याकरणेऽपि
परेण पूर्वस्य नित्येनानित्यस्येत्यादियाध उक्तस्तत्रापि सङ्कोच एव
तथा चोक्तं ‘को हि मीमांसकां ब्रूयाद्विरोधे शास्त्रयोर्भिद्यः । एकं
प्रमाणमनन्तरत्वं प्रमाणं भवेदित्याशङ्क्य निरस्यति—“ नेति ” ।

तत्र शास्त्रयोः प्रामाण्ये समानकक्षतया एकतरस्यात्यन्तिकयाधायो-
गात्सङ्कोचेन विकल्पेन वा पाक्षिकं प्रामाण्यमाश्रितं इह त्वेकतरस्य
तत्परतया प्रबलत्वात् इतरस्य चानत्परत्वेन दुर्बलतया वैषम्या-
त्पूर्वतन्त्रोत्तरतन्त्रयोर्महद्वैषम्यमिति द्वयोर्योजना ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्वैषम्यकथनम् ॥

विकारशब्दान्नेत्यादिसूत्ररीत्याऽपि नात्र सा ।

व्यवस्था यत एकस्मिन्तात्पर्यं श्रुतिसद्गिराम् ॥ ९३ ॥

न नत्कासेडितीवात्र शब्दशास्त्रव्यवस्थया ।

ननु अत्रापि 'विका(१)रशब्दान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्' 'गौण्य(२)सम्भवा'दित्यादौःशारत्रयोर्विरोधे तात्त्विकार्थान्तरपरतौका नत्कारोपितार्थना अन्यथेक्षत्याद्यधिकरणे सिद्धान्तसाधकानामी-
क्षणधीनां साङ्ख्योच्यभिमतप्रधानादाचारोपसम्भवेन प्रधाननिरा-
करणादि न सिद्धेदित्याशङ्क्य विकारशब्दादित्यादौ न विरोधेन
तात्त्विकार्थान्तरपरत्वमर्थः किं तु स्वप्रधाने ब्रह्मणि अवयवत्वात्;
सम्भवेन पुष्टपद्गुणपरितमित्यर्थः गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रेऽपि
'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतिस्तु गौणी आकाशोत्पत्तिः
कारणासम्भवादित्यर्थः न तु तात्त्विकार्थान्तरविषयत्वं उपदेशमे-
दादित्यादौदिवि द्विष इति सप्तमीपञ्चमीभ्यामाधारत्वावधित्वयोः
प्रतीतेरुपदेशमेवेन न पूर्वनिर्दिष्टब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञानमस्तीति प्राप्तं ए-
कस्मिन्नपि द्येने वृक्षाग्रे येन वृक्षाग्रात् द्येन इति निर्वेशदर्शनात्
एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि उभयरूपाविरोधइत्यर्थः न तु तात्त्विकार्थान्तर-
परत्वं घतया च चेतन एवेक्षितृत्वदर्शनाच्चेतने ब्रह्मणि आरोपो यु-
ज्यते नाच्चेतन इति न सिद्धान्तक्षतिरित्याशयेन समाधत्ते—
“ विकारेति ” ॥ ९३ ॥

ननु मृडमृदेत्यादेर्यथा नत्कासेडिति निषेधनिषेधत्वं तद्वत्सगु-
णवाक्यानामपि निर्गुणवाक्यवाधकत्व किञ्चस्यादिति चेन्नेत्याह—

“ न नेति ” । दृष्टान्ते पर्युदासाधिकरणन्यायेन मृडमृदेत्याद्युक्त-
रत्त्वरहितसेदृक्काप्रत्ययकित्वनिषेधपरत्वेनैकवाक्यतायां वाक्यमे-
वेन निषेधनिषेधकत्वाकल्पनात् न च प्रकृतंऽपि पर्युदासार्थत्वं नेति

पर्युदासोऽस्ति नेतीति श्रुत्या सर्वः निषिध्यते ॥ ९४ ॥

द्वा सुपर्णेतिवेदार्थो बुद्धिजीवपरत्वतः ।

। न जीवब्रह्मणोर्भेदस्तथा पैग्येऽपि वर्णनात् ॥ ९५ ॥

आत्मैवेदमिति श्रौतं ब्रह्मसार्वत्स्यतत्परं ।

वाक्यं तद्विश्वमिध्यात्वे पर्यवस्यति सर्वथा ॥ ९६ ॥

मिध्यात्वब्रह्मसत्त्वात्मब्रह्मैक्यानां श्रुतेर्गिरा ।

सिद्धत्वान्नाऽत्र कस्याऽपि सामर्थ्यं तन्निषेधने ॥ ९७ ॥

अविद्यासिद्धसाक्षित्वाद्यनुवादेन निर्गुणे ।

श्रुतीनामस्ति तात्पर्यं ताटस्थ्यद्वारतो मतम् ॥ ९८ ॥

अन्यशेषतया नास्ति सार्वज्ञ्यादिनिवेदने ।

नेतीति चाप्लायाः प्रसक्तसर्वविषेधकतया विशेषपरिशेषायोगेन प-
र्युदासस्याऽऽश्रयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ९४ ॥ द्वा सुपर्णेति चा-

पयस्य न भेदपरत्वमित्याह—“ द्वेति ” ॥ ९५ ॥ ‘स एवेदं स-

र्व’ ‘आत्मैवेदं सर्वं’मित्यादेस्तात्पर्यमाह—“ आत्मेति ” ॥ ९६ ॥ वि-

श्वमिध्यात्वब्रह्मसत्त्वादीनां ज्ञाननिवर्त्यत्वादिनाऽऽक्षिप्तानां न केना-

ऽपि निषेधं सामर्थ्यमित्याह—“ मिध्यात्वेति ” । सत्यस्य ज्ञा-

नादनिवृत्ते असत्यस्याधिष्ठानत्वायोगात् भेदे सार्वज्ञ्याद्योगाच्चे-

त्यर्थः ॥ ९७ ॥ नन्वौपनिषदस्य ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यादिकमनुमानादि-

सिद्धमित्यादादुपविद्यासिद्धसाक्षित्वाद्यनुवादेन तदस्यलक्षणद्वार-

कब्रह्मपरतया गुणपरत्वाभावाद् गुणनिषेधतोऽपपत्तेर्मेवमित्याह—

“ अविद्येति ” ॥ ९८ ॥

तात्पर्यं वाक्यभेदः स्यादन्यथा श्रुतिमौलिषु ॥ ९९ ॥

‘यः सर्वज्ञ’ इति श्रुत्या ब्रह्मतत्त्वं निवेदितम् ।

तद्वत्स्थलक्षणद्वारा तात्पर्यान्नाप्युपासनम् ॥ १०० ॥

न च ज्ञाने विधिः शङ्क्योऽप्यग्रे तस्य निषेधनात् ।

आत्मप्रावण्यसिद्धौ तत्कथनं कुत्र चिन्मतम् ॥ १ ॥

अथ योऽन्यामिति श्रुत्या भेददर्शननिन्दया ।

नोपास्तिरुच्यते तत्र न सवेदेति निन्दनम् ॥ २ ॥

आनन्दाद्या इति न्यायेऽखण्डवाक्यार्थसिद्धये ।

वाच्यार्थस्योपसंहाराज्ञोपास्यत्वस्यसम्भवः ॥ ३ ॥

विषये वाचकमाह—“अन्यथेति” ॥ ९९ ‘यः सर्वज्ञः स स-

र्ववि’दित्यादावुपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेऽपि तद्वत्स्थलक्षणद्वारा ब्रह्म
प्रतिपादने तात्पर्येण विशेषणे अतात्पर्यात् अन्यथा एकविज्ञानेन स-
र्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधापत्तिः स्यादित्याह—“ यः सर्वज्ञ ” इति

॥ १०० ॥ न च ज्ञाने विधिस्तस्य निराकरिष्यमाणत्वा च च विधि-
श्रुत्यानर्थक्यं बाह्यविषयात्पराधर्त्यं चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतास-
म्पादकत्वादित्याह—“ न चेति ” ॥ १ ॥ ‘अथ योऽन्यां देव-

तामुपास्ते’ इत्यादेन स वेदेत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया भेददर्शन-
निन्दापरतयोपास्तिपरत्वशङ्कैव नास्तीत्याह—“ अथेति ” ।

॥ २ ॥ ‘आनन्दादयः प्रधानत्वेति’ सूत्रेण लक्ष्याखण्डवाक्यार्थसि-
द्धयर्थं वाच्यवाक्यार्थोपसंहारस्य क्रियमाणत्वेनोपास्यत्वानुपपत्ति-
रित्याह—“ आनन्दाद्या ” इति ॥ ३ ॥ व्यतिहारसूत्रे च

उपास्तिविषयत्वेऽपि तात्त्विकत्वं न चैक्यवत् ।

सत्यकामत्वमुख्यानां न वैक्यस्याऽप्यवस्तुता ॥ ४ ॥

विशिष्टविषयोपास्तिर्निर्विशेषे न सम्भवेत् ।

आनन्दादेरतो ब्रह्मरूपत्वादेव वस्तुता ॥ ५ ॥

भ्रमत्वं सगुणोपास्तेर्विशिष्टविषयत्वतः ।

न निर्गुणाद्युपास्तेस्तन्निर्विशेषास्पदत्वतः ॥ ६ ॥

‘तयोऽहं सो ऽसौ ऽपो सो सौऽह’ मित्युक्तस्य जीवे ईश्वरा-
भेदध्यानसेधवरे वा जीवाभेदध्यानस्योपासनाप्रकरणपठितक्षुत्पुक्त-
स्य जीवेश्वराभेदः सगुणोपासनरूपेणापि दृढीकर्त्तव्य इत्येवं पर-
तया ऐक्यस्योपासनाविषयत्वेऽपि न सत्यकामत्वादिवदतात्त्विकत्वं
न चैक्यस्य सत्यकामत्वादीनां तात्त्विकता वा अनुपासनाप्रकरणस्य-
तत्परयाकथयोर्यदितत्वाद्योदितत्वाभ्यां विशेषादित्यभिप्रेत्याह—

“उपास्तीति” ॥ ४ ॥

नन्यानन्दादिधाक्यसत्यकामादिधाक्ययोर्मौनान्तराविरोधे तद-
भातो च उपासनाविध्यभ्रवणे निर्गुणश्रुतिविरोधे च तुल्ये ऽपि भा-
नन्दादयस्तात्त्विकाः सत्यकामत्वादयस्त्वतात्त्विका इति कथं व्य-
वस्थेति तत्राह—“विशिष्टेति” । आनन्दादीनां ब्रह्मरूपत्वेन
निर्गुणश्रुतिविरोधाभावात् व्यवस्थापकाद्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु स-
गुणोपास्तेर्भ्रमत्वे निर्गुणोपास्तेरपि भ्रमतया सम्यक्फलासिद्धिर्ब्रह्मा-
सिद्धिश्च स्यादिति नेत्याह—“भ्रमत्वमिति” । खयं भ्रमोऽपि सं-
घादी यथा सम्यक् फलप्रदः । ब्रह्मतत्त्वोपासनाऽपि तथा मुक्तिफ-
लप्रदेत्युक्तं निर्गुणोपास्तेः सम्यक्फलप्रदत्वं नाऽपि ब्रह्मासिद्धि-
रुपास्तेर्भ्रमत्वेऽपि शब्दाज्ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य प्रमात्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

विशेष्यांशस्य सत्त्वेऽपि न सत्यत्वं विशेषणे । . . .

अतः सगुणवाक्यं नो गुणानां वस्तुतापरम् ॥ ७ ॥

त्रिमात्रालम्बनोपाधिविशिष्टस्यैव वस्तुनः ।

ध्येयत्वोक्त्या न शुद्धे सा नेक्षतेः स्याद्विरोधिता ॥ ८ ॥

य आत्मा अपहृतपाप्मेति गुणाः सन्ति स्वरूपगाः ।

जिज्ञास्या, न बहिर्भूताः सत्यकामादयो गुणाः ॥ ९ ॥

सगुणवाक्यस्य विशेष्यांशसत्यविषयत्वेऽपि विशेष्यांशसत्यवि-
षयत्वात् गुणादितात्त्विकत्वपरत्वमित्याह—“विशेष्यांशस्येति”

॥ ७ ॥ नन्वीक्षतिकर्मेति सूत्रे ‘ ईक्षति ध्यानयोरेकः कार्यकारणभू-
तयोः । अर्थ आत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं न धेक्षते’ इतिभामत्यां ‘ परात्परं
पुरि शयं पुरुषमीक्षते ’ इतीक्षतिकर्मणः परब्रह्मण एव ‘ परं पुरुष-
मभिध्यायीते’ इति अभिध्यातव्यत्वेनोक्त्या तद्विरोध इत्याह—“ त्रि-
मात्रेति ” । त्रिमात्रोक्तालम्बनोपाधिविशिष्टस्यैव ध्येयत्वोक्त्या-
शुद्धविषयत्वाभावेन विरोधाभावात् विशेष्यांशमादयेक्षतिस-
मानकर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु ‘ यथात्मा अपहृतपाप्मे’त्यादिभ्यः ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स जिज्ञासासितव्यः’ इति सत्यकामत्वादीनामपहृतपा-
प्मत्वादिभिः सह जिज्ञास्यत्वश्रवणाज्ज्ञेयत्वमित्याशङ्क्यापहृतपाप्म-
त्वादीनां स्वरूपतया जिज्ञासाकाटिप्रवेशेऽपि सत्यकामत्वादीनां
स्वरूपयहिर्भावेन जिज्ञास्यत्वायोगात्तच्छब्देन तेषामपरामर्शात् य-
च्चित्रगुर्वन्वयकर्णश्च समानयेत्यादौ योग्यविशेषणस्यैव तच्छब्देन प-
रामर्शदर्शनाभैवमित्याह—“ अपहृतेति ” । अस्वरूपत्वे तेषाम-
प्यपरामर्शे विशेष्यांशमात्रपरामर्शः यच्चित्रगुर्वहुधनस्तमानयेत्या-
दिवदिति भावः ॥ ९ ॥ घर्माणामपि व्यावहारिकसत्यत्वोक्तेर्ब्रह्म-

व्यावहारिकसत्त्वं स्याद्धर्माणां न तु धर्मिणः ।
 अधिष्ठानतया सत्त्वं पारमार्थिकमात्मनः ॥ १० ॥
 पृथगात्मानमित्यादिश्रुतिर्योमामिति स्मृतिः ।
 कैवल्यहेतुधीसिद्धौ सगुणोपासनं जगौ ॥ ११ ॥
 निर्गुणज्ञानतो मुक्तिं तत्परत्वाज्जगौ श्रुतिः ।
 सगुणागुणयोर्ज्ञाने महद्वैषम्यमिष्यते ॥ १२ ॥

गोऽपि सत्यत्वं तथाऽस्त्विति चेन्नेत्याह—“ व्यावहारिकेति ” ।
 ‘सत्यस्य सत्य’मिति निरतिशयसत्यप्रतिपादनविरोधादधिष्ठानत्वा-
 नुपपत्तेश्च न ब्रह्मणो व्यावहारिकसत्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥
 ननु ‘पृथगात्मान’मित्यादिश्रुतिषु ‘यो मामग्रेपदोपेत्यगुणसर्वस्व-
 यर्जितं । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चाऽन्यथा ’ । भोक्ता(१)र-
 यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वर । सुहृद सर्वभूतानां हारवा मां शान्ति-
 मृच्छती’त्यादिस्मृतिषु च सविशेषज्ञानादेव मोक्षोक्तेः सप्रकारक-
 ज्ञानस्यैव मोक्षकत्वमित्याशङ्क्य निरस्यति—“ पृथगिति ” । प-
 रममुक्तिहेतुनिर्गुणसाक्षात्कारोपयोगिसत्वशुद्धशुपायसगुणोपासन-
 यिध्यर्थवादतया साक्षान्मुक्तिहेतुत्वाप्रतिपादकत्वात् श्रुतिस्मृत्योः
 नैवं परत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न च निर्गुणज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरपि तथा तत्परत्वात्तत्परत्वाभ्यां
 वैषम्यादित्याह—“ निर्गुण ” इति । यद्यपि ‘नास्याब्रह्मवित्कुले
 भवती’त्यादि फलान्तरध्वनं निर्गुणज्ञानेऽपि स्तुत्यर्थतयोपपाद-
 नमपि समानं, संयोगपृथक्कन्यायेनोभयफलत्वोक्तिरपि समाना, त-
 याऽप्यधिष्ठानत्वावगाहित्वानवगाहित्वाक्यां निर्गुणसगुणज्ञानयोर्वि-
 शेपात् सगुणज्ञानजन्यमुक्तेरवान्तरमुक्तित्वाच्चेति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

अनन्तत्वादिरद्वैतस्वरूपपर इष्यते ।

उपास्तिप्रकृतस्थोऽपि वस्तुमात्रपरत्वतः ॥ १३ ॥

वाग्धेनुत्वादिवन्मात्र सत्यकामादयो गुणाः ।

अध्यस्ता ईश्वरान्नैतेऽन्यत्र सन्ति श्रुतेर्मताः ॥ १४ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीत सैषा नामाभिमानिनी ।

स्मरेत्तस्यां हरिं ब्रह्मेत्येवमारोपतत्परा ॥ १५ ॥

शाखेन्दुन्यायतो ब्रह्मोपदेष्टुं स्यादुपास्तिगीः ।

स्वरूपपर ' सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिवाक्ये अनन्तत्वादेः स्वरूप
एव सत्त्वेन वस्तुतत्त्वमात्रपरत्वमेव युक्तं क्वचिदुक्तीत्याद्युपास्तिप्र-
करणस्यस्यापि ' स एवानन्त' इति वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि निर्गु-
णश्रुतिविरोधेन सगुणवाक्यस्योभयपरत्वाभावात् अनन्तत्वादेस्ता-
त्त्विकत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—“ अनन्तत्वादिरिति ” ॥ १३ ॥
अन्वेष्टं सार्धदृष्टादीनां वाग्धेनुत्वादिवत्प्रातीतिकत्वापत्तिरिति ने-
त्याह—“ वागिति ” । वाग्धेनुत्वादेर्बुद्धिपूर्वकारोपधिष्यतया
प्रातीतिकत्वेऽपि सत्यकामत्वादेरीश्वरादन्यत्रासम्भवेन बुद्धिपूर्वका-
रोपधिष्यत्वाभावाच्च तथात्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ नामब्रह्मेत्यभारोपेण
मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्याभ्याम्यत्वमित्याह—“ नामेति ” ।
एव प्रतिमादावपि देवतात्वारोपेण मुख्यत्वे गौणत्वमभ्याम्यमेवे-
ति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अनात्मोपास्तेस्तु भूमाख्यब्रह्मोपदेष्टुमेव शाखाचन्द्रन्यायेनावता-
रितत्वात् ' तदेव(१)ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति गुणवि-
शिष्टोपास्यस्य ब्रह्मस्वनिषेधोऽपि सुसंपन्न इत्याह—“ शाखेति ”

नोपास्तौ श्रुतितात्पर्यमुपास्यत्त्वनिषेधतः ॥ १६ ॥

अन्यदेवेति गीः श्रौती प्रमेयादप्रमेयतः ।

घटादेः शशशृङ्गादेरन्यद्ब्रह्मेति तत्परा ॥ १७ ॥

तस्मात्साधकसद्भावाभिर्गुणं ब्रह्म सम्मतम् ।

सगुणत्वे तु बहुधा बाधकस्याऽपि सत्वतः ॥ १८ ॥

तत्परत्वात्पुमर्थैकफलत्वान्निर्गुणश्रुतिः ।

॥ १६ ॥ नन्व 'न्यदेव(१)तद्विदितादधो भविदितादधी'ति ध्रुतौ भ-
 श्रौतज्ञानस्याकार्त्स्न्येन ज्ञानस्य वा निषेध इति तदेव ब्रह्मेत्यादाय-
 श्रौतध्यानस्याकार्त्स्न्येन ध्यानस्य वा निषेधेन नोपास्यस्य ब्रह्मरथनि-
 षेधः अन्यथा तस्याभिध्यानादित्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्मैवमि-
 त्याह—“अन्यदेवेति” । अन्यदेवेत्यादौ विदितात्प्रमेयाद् घटा-
 देरविदितादप्रमेयात् शशविषाणादेर्धैलक्षणेन स्वप्रकाशत्वप्रतिपा-
 दनपरतया तदुक्तार्थादृष्टान्तत्वात् उपास्ये ब्रह्मस्वनिषेधेऽपि न 'त-
 स्याभिध्यानादिति' श्रुतिविरोधः अभिध्यानशब्दस्य निदिध्यासनधा-
 चकत्वात् ध्यानपरत्वेऽपि क्रममुक्त्यर्थत्वेन विरोधाभावादिति ता-
 त्पर्यार्थः ॥ १७ ॥ कलितमाह—“ तस्मादिति ” । न चासिद्धिः
 मिध्यात्वश्रुतेर्निर्गुणश्रुतेश्च बाधकत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

॥ ब्रह्मणः सगुणत्वे बाधकम् ॥

ननु निर्गुणवाक्यं सगुणवाक्यं बाधते न तु सगुणवाक्यं तदिति-
 किमत्र नियामकं । न च निषेधकनया निर्गुणवाक्यं प्रयत्नं 'असद्वा
 इत्यादिवाक्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यात्प्रायल्यापत्तेरिति चेन्न । अपच्छेद-
 न्यायेन प्रायस्यस्य प्रागेवोक्तेः निषेध्यत्वाच्च प्रायस्यं असद्वा इत्य-
 प्रासच्छब्दस्यानभिप्रेत्यपरत्वेनानिषेधत्वात् नैतन्न्यायेन प्राय-
 स्यमित्याह—“ तत्परत्वादिति ” । निर्गुणवाक्यस्य पुरुषार्थ-

प्रवलास्यानुसारित्वमिष्यते सगुणश्रुतेः ॥ १९ ॥

सगुणश्रुतिबाहुल्यं प्रावल्ये साधकं न हि ।

नेक्षते दत्तमन्धानामिति न्यायस्य सम्भवात् ॥ २० ॥

युक्तोऽयुक्तश्च यतार्थ आगमस्य प्रतीयते ।

स्यात्तत्र युक्त एवार्थ इत्यप्यस्मन्मते भवेत् ॥ २१ ॥

अन्तरित्यादिसूत्रेषु न तात्त्विकगुणोक्तयः ।

पर्ययसाधितया तत्पक्षत्वेन प्रावल्यात् सगुणवाक्यस्य तत्सन्निधिप-
तितस्य 'फलवासन्निधा'विति न्यायेन तद्गुणतया नेयत्वादित्य-
र्थः (१) ॥ १९ ॥ बहुत्वादिपि न प्रावलयमित्याह—“सगुणेति” ।
तथा च सर्वथा निर्गुणश्रुतेरेव प्रावलयमिति तात्पर्यं ॥ २० ॥ सा-
ध्यादिशब्दानां द्रष्टृत्वादिद्वारकप्रत्ययरूपार्थतैव युक्ता आगमस्य त-
त्रैव प्रामाण्यसम्भवादित्याशयेनाह—“युक्त इति” । नच 'न' (२)
स्तद्धर्मोपदेशात् 'अन्त' (३) र्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दित्याश-
दिसूत्रेषु धर्माणां तच्चदधिकरणसिद्धान्तसाधकतया आहतत्वात्स-
गुणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—“अन्तरिति” । आरोपितप्रत्ययमात्र-

(१) न च सगुणज्ञानस्य मीषकल तस्य प्रायेऽपि निरासत एत एव सगुणनिर्गुण-
त्वयोर्द्वयोरेकं समुच्चयाधीनात् अनुष्ठान इव च वस्तुनि विकल्पाधीनात् एकस्य प्रती-
तार्थन्यायकपे चापि वक्तव्यं निर्गुणवाक्यस्यैव सयुक्तं न तु प्रवलय सगुणवाक्यस्येति नि-
रसम् प्रावल्यामिदं न चीपकमाधिकरणत्वादेन अनुपजीतविरोधित्वात् निर्गुणश्रुते प्र-
तियोगिज्ञानापेक्षया विरुद्धत्वत्वेन लिङ्गाच्छब्देनेति शङ्क्यामिवात् पदेनोद्घोषोत्प-
दिशेषविषयत्वात् सगुणवाक्यस्य प्रावल्यामिति वाच्यम् उपक्रमधिकरणं न्यायस्य । अथवा-
पिद्वयोपसङ्गान्नवद्वयत्वात् प्रकृति च तदभावात् सगुणवाक्यस्य प्रतिशेषोपस्थापकतया मी-
षात्मिने न प्रावली यद्व्यवाक्यत्वात् प्रावल्यापत्त्या विजन्त्याभावात्प्रत्ययान् सामान्यविष-
यप्रमाणसमान कस्यैव विशेषविषयस्य प्रावल्यात् इति भावः ।

आरोपितगुणैरेव सिद्धान्ते सिद्धिसम्भवात् ॥ २२ ॥

दुःखधीर्वृत्तिरूपत्वादानन्दस्तु चिदात्मकः ।

ब्रह्मण्यध्यस्तविश्वस्य न सत्त्वं स्यात्ततः पृथक् ॥ २३ ॥

निर्विशेषत्वरूपेण विशेषप्रतिषेधनम् ।

अद्वितीयतया द्वैतनिषेध इव सम्भवेत् ॥ २४ ॥

सम्यग्निर्गुणोपादानेन सिद्धान्तसिद्ध्युपपत्तेः गुणतात्त्विकस्यैवा-
सीत्याह सगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । तस्मात्निर्गुणवाक्यस्याधात्सगुण-
वाक्यमवतत्परमिति भावः ॥ २२ ॥

नन्वेवमानन्दस्य ज्ञानमात्रत्वे तुःप्रज्ञानमप्यानन्दः स्यात् मि-
श्रत्वेऽतएवद्वयहानिः पचमेव ब्रह्मणो जगदभिन्नस्ये मिश्र्यात्वापत्तिः
मिश्रत्वं भेदसत्यत्वमित्यादितर्कवाधास्त्वदभिमतं ब्रह्मापि न सि-
द्धेदिति श्रुतिवाधात्तर्काणांभाभासत्वं त्यज्यतेऽपि समानमित्या-
शङ्क्य दुःखज्ञानस्य धृतिरूपतया आनन्दस्य नित्यचिन्मात्रानतिरेके-
ऽतिप्रसङ्गाभावात् आरम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मव्यतिरेकेण ज-
गतोऽभावाद्भेदाभेदविकल्पस्यानवकाशात् सगुणश्रुतेरतत्परतया
श्रुतिवाधस्तात्पर्योक्तेरयुक्तेः निर्गुणश्रुतेस्तु तत्परतया तदनुगृहीत-
तर्के शुभ्रत्वाभावाच्च त्यज्यतस्मात्प्रमिति तात्पर्यमनुगृह्याह—

“दुःखधीरिति” ॥ २३ ॥ ननु निर्विशेषत्वस्य भावाभावा-

भ्यां मूकोऽहमित्यवस्थयाचातः यदि निर्विशेषत्वरूपनिषेधोऽप्य-
नेनैव निषिध्यते तर्ह्ययमांश वचनक्रिया मूकोहमित्यनेनैव निषिध्यत
इति सममित्याशङ्क्य निरस्यति—“निर्विशेषत्वेति” । नि-

र्विशेषत्वस्य विशेषरूपत्वं निर्विशेषत्वेनैव रूपेण तन्निषेधस्याद्विती-
यवाक्ये द्वितीयाभावरूपद्वितीयनिषेधस्योपपत्तेर्मूकोहमित्यत्र य-
त्कृत्यतदभावाद्योरेकरूपेण निषेधमावाद्याघातोपपत्तेर्मात्रं तथात्व-
मिति तात्पर्यार्थः ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे विचारविषय-

विचारसमयेऽध्यस्तधर्मसम्भवतोऽज्ञसा ।

विचारविषयत्वं स्याच्चितो विविदिषा फलं ॥ २५ ॥

निर्विशेषं परं ब्रह्म सिद्धं श्रुत्यादिमानतः ।

सगुणत्वमितोऽध्यस्तं मायया तत्र केवलं ॥ २६ ॥

वेदान्ता निर्विशेषे स्युः प्रमाणं नान्यसम्भवः ।

त्वानुपपत्तिः 'इदमिदमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनं । इत्थम्मात्रो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिते'त्याशङ्क्य विचारकाले आरोपित-धर्मसम्भवात् विचारोत्तरकाले च इत्थमिति व्यवहारस्य स्वरूप-व्यावृत्त्यादेः कल्पितपार्थक्यमादायोपपत्तिरिति मैथमित्याह—

“ विचारसमय ” इति । ननु धर्मोपपत्त्यर्थे के चन धर्माः

सत्याः स्वीकर्तव्या इदम्प्रादिना ज्ञात एव रूप्याधरोपदर्शनात् तदुक्तं 'धर्मोपपत्तिरपि सामान्यधर्मादीनां हि दृश्येते । सर्वधर्मविही-नस्य धर्मोपपत्तिः क इदयत' इति चेन्नेत्याह—“ अंजसेति ” । इद-

त्वादेरपि स्वतत्त्वात्प्रतिपक्षेः शुद्धेऽप्यभ्यासस्योपपादितत्वाच्च आरोप्यविलक्षणधर्मवत्त्वस्यानाद्यविद्यासम्बन्धेनैवोपपत्तेर्न सत्य-धर्मकल्पनाऽपीति भावः ॥ २५ ॥

स्वरूपातिरेकिणोऽभावस्यानङ्गीकाराद्धर्ममात्रे प्रामाणिकत्वस्य निराकृतत्वाच्च निर्विशेषं परं ब्रह्मं सिद्धमित्याह—“ निर्विशेष-मिति ” ॥ २६ ॥

॥ ब्रह्मणो निर्गुणत्वोपसंहारः ॥

ननु निर्विशेषं किं प्रमाणमिति चेत् किं स्फूर्त्यर्थं वा अज्ञाननिवृत्त्यर्थं वा प्रमाणग्रन्थ आद्ये स्वप्रकाशतया प्रमा-णवैयर्थ्यं द्वितीये उपनिषद् एव प्रमाणत्वादत्त एव प्रत्यक्षमनुमानं धेत्यादिविकल्पानवकाश इत्याह—“ वेदान्तानामिति ” । ननु

तेऽपि लक्षणया ब्रह्म बोधयन्ति न मुख्यया ॥ २७ ॥

असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधकत्वेन मानतां ।

प्राप्नुवन्त्यत्र वेदान्ता निर्विशेषऽपि वस्तुनि ॥ २८ ॥

अ(१)गृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः ।

हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्तेर्बोधिताः परैः ॥ २९ ॥

जाग्रद्वज्र हि सम्बन्धं सुषुप्तो वेत्ति कश्चन ।

इति वाक्यस्य सम्बन्धं विना प्रामाण्यमीरितं ॥ ३० ॥

कथं तत्रोपनिषन्मानं जातिगुणक्रियादिरूपनिमित्ताभावेन मुख्य-
त्वेरयोगात् अस्वीकाराच्च आरंभितनिमित्तविषयप्रतीतेर्निर्विशेषे
प्रामाण्यायोगात् गौण्याच्च मुख्यार्थगुणयुक्ततयैव लक्षणायाश्च श-
क्यार्थसम्बन्धितावच्छेदकरूपयत्तयैव स्वार्थोपस्थापकतया निर्वि-
शेषे वृत्तिमात्रायोगात् पदविधया धाक्यविधया चोपनिषन्मानं न
निर्विशेषे संसर्गागोचरत्वाच्चेति चेदित्याशङ्क्याह—“तेऽपीति” ।
मुख्यगौण्यसम्भवेऽपि लक्षणायाः सम्भवात् तत्रोपनिषत्प्रमाण-
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु लक्षकपदे शक्यार्थसम्बन्धित्वावच्छेदकरूपयत्तया पद-
मात्रेऽन्वयितावच्छेदकरूपयत्तया चोपस्थितिनियमस्तस्याऽज्ञाऽभा-
वात्कथं लक्षणेत्याशङ्क्या संसर्गबोधकवाक्यस्यपदानामेव तथात्मास्त-
च्च संसर्गागोचरत्वे प्रमाणवाक्यत्वानुपपत्तिः अमंदिग्धाविपर्यस्त-
बोधकतया निर्विकल्पकत्वेऽपि प्रामाण्यस्याकाङ्क्षादिमत्तया धाक्य-
त्वस्य चोपपत्तेर्भवमित्याह—“असंदिग्धेति” ॥ २८ ॥ वृत्तिमन्त-
रेणाऽपि सुतोत्थापकवाक्यस्यैव वेदान्तवाक्यस्य निर्विशेषे प्रामा-
ण्यस्य धार्तिककृद्भिरुपपादितत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह—“अगृहीत्वेति”
लक्षणापक्षेऽपि तात्पर्यविशेषप्रहेणैवातिप्रसङ्गमङ्गो वाच्यः शक्य-
सम्बन्धस्यानेकत्र सम्भवादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तात्पर्यविशे-

प्रतिबन्धक्षये पुनः सन्बन्धग्रहणं विना ।

शब्दाज्ज्ञानं धियोऽशुद्धिः प्रतिबन्ध इहेरितः ॥ ३१ ॥

निष्प्रकारमपि ज्ञानं निर्विशेषात्मगोचरं ।

जायते शंसयोच्छेदि वेदान्तैकप्रमाणजं ॥ ३२ ॥

तस्माद्वाधकसद्भावात्साधकाभावतस्तथा ।

सगुणत्वे परं ब्रह्म निर्गुणं सिद्धमज्ञसा ॥ ३३ ॥

पग्रहश्च पुरुषविशेषस्य भवति न सर्वस्य पुरुषगतो विशेषश्चान्तःकरणशुद्धिरूपः प्रतिबन्धाभावः अन्तःकरणाशुद्धिरूपस्य पापस्य च प्रतिबन्धकत्वं 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यादिशास्त्रसिद्धं तथा च प्रतिबन्धक्षये विनाऽपि सम्बन्ध यदादात्मसाक्षात्कार इत्यभिप्रेत्याह—“ प्रतिबन्धक्षय ” इति ॥ ३१ ॥

ननु निर्धारितैककोटिप्रकारकनिश्चयं प्रत्येव धर्मिज्ञानाधीनविचारस्य जनकत्वात् कथं विचारसन्धीचीनवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वं कथं वा तादृग्ज्ञानस्य जनिरित्याशङ्क्याह—“ निष्प्रकारमिति ” । एतदुक्तं भवति संशयनिवृत्तिक्षमज्ञानस्यैव विचारफलत्वात् तस्याश्च विरोधिकोटिप्रतिक्षेपकोपलक्षितधर्मिज्ञानादप्युपपत्तेर्न तदर्थं सप्रकारकत्वनियमः । न च गौरवं प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् न च निर्विशेषविषयकस्य ज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे निर्विशेषत्वासिद्ध्या तत् सिद्ध्यर्थं विशेषाभावरूपविशेषविषयत्वस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं विशेषाभावस्य स्वरूपतया तत्स्फूर्त्तौ प्रमाणानपेक्षत्वात् अखण्डार्थसिद्ध्यनुकूलपृथक्ज्ञातपदार्थोपस्थितिविषयमात्रेण विशिष्टव्यवहारोपपत्तेरिति ॥ ३२ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ३३ ॥

॥ ब्रह्मणां निर्गुणत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

निराकारं स्वयं ज्योतिस्तमसः परमर्कवत् ।

ज्ञानानन्दैकरूपत्वमृतेनान्याऽऽकृतिर्विभोः ॥ ३४ ॥

उपास्यतत्त्वासिद्धौ वा सर्वात्मकतया विभोः ।

नियम्यगानुवादित्वात्तथोक्तेर्नान्यथेष्यते ॥ ३५ ॥

नन्वा'दित्यवर्णं तमसः परस्ता'द्यदा पश्यः पश्यते 'रूपमवर्णं'
'श्रुतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं' विश्वतश्चक्षुः 'सहस्रशीर्षा'
इत्यादिभ्रुतिभिः 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' 'सर्वतः पाणिपादं त'दि-
त्यादिस्मृतिभिः ब्रह्म सविप्रहं स्मृत्वात् पालयितृत्वादुपदेष्टृत्वा-
दित्याद्यनुमानैश्च विप्रहसिद्धिरित्याण्ड्या परि हरति—“निराका-
रमिति ” द्वाभ्यां । आदित्यवर्णमित्यस्याविद्याविलक्षणस्यप्रका-
शस्वरूपप्रतिपादनपरतया उपास्यपरतया चोपपत्तेः न च तमसः
परतथोक्तोपासनापरतवानुपपत्तिः उपास्यविप्रहोपलक्षितस्य तमसः
परतथोक्तः न तु रूपविशिष्टस्य नचै'पोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
हृदयत' इत्यत्र वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेरनारोप्यत्वं न
हि योवितोऽग्नित्वं दृश्यत इत्युच्यते इति वाच्यं प्रतीकोपासनं उ-
पास्यसाक्षात्कारनियमाभावेऽपि सगुणोपासने उपास्यसाक्षात्का-
रस्य 'स्यादद्धेति' श्रुतिसिद्धेन नियतत्वेन तस्यैव दर्शनपद्धेना-
भिधानात् विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतिस्मृतीनां सर्वात्मकतया सर्वा-
न्तर्यामितया च नियम्यजीवशरीरचक्षुःपाणिशिरःप्रभृत्यनुधा-
दित्वोपपत्तेः सर्वतःपाणिपादत्वादेस्तु असम्भवात् त्वया त्येवमेवः
यत्कल्पत्वात् अन्यथा देशविरोधावच्छेदेन परममुक्तिप्रतिपादनं ग-
म्यत्वप्रवेष्टृत्वाद्युपपादनं च त्वदीयमसङ्गतं स्यात् अनुमानेऽप्येवमेव
सिद्धसाधनं 'विक(१)रणत्वाच्चेति चेत्तदुक्त'मिति सूत्रे अविद्यापरि-
णामस्य करणस्थानीयत्वाङ्गीकारादविरोधादिति द्वयोः समुदिता-
र्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रवेष्टृत्वे च गम्यत्वेऽन्यथासिद्धे न विग्रहः ।

कल्प्योऽथ क्रममुक्त्यै वा तज्ज्ञानं वोपलक्षितं ॥३५॥

चिदानन्दस्वरूपस्य निराकारस्य वस्तुतः ।

विग्रहो मायया भाति नान्यथा तर्क्यतां वृथा ॥३७॥

नारायणादिशब्देन मायोपहितमुच्यते ।

ननु 'तदे(१)वानुप्रविश' इत्य(२)विद्याप्रोति पर'मित्यादि श्रुति
सिद्धं सधंगतब्रह्मणः प्रवेष्टृत्वं गम्यत्वं च विग्रहं विना न युज्यत इति
पाङ्कान्तिरुच्यति—“ प्रवेष्टृत्वमिति ” । स्वसृष्टकार्यमित्यक्त-
त्यस्यैवानुप्रवेष्टृत्वार्थतया व्यापकस्य मुख्यप्रवेशासम्भवात् अतः
प्राप्तस्याप्यविद्यातिरोधाननिवृत्त्यपेक्षया प्राप्यत्वोपचारेण विग्रहाना-
क्षेपकत्वात् यत्तु 'तमेव विद्वानमृत इह भवति' 'यदा पश्य' इत्या-
दिभूतौ सर्वनाम्ना सविग्रहस्यैव परामर्शाच्च ज्ञानस्यैव मोक्षकत्वे
सविग्रहत्वमिति तत्तेत्याह—“ अथेति ” । सगुणविद्यायाः क्र-
ममुक्त्यर्थत्वेनाभ्यथासिद्धेः साक्षान्मुक्तिजनकत्वपक्षे तदुपलक्षिता-
त्मज्ञानस्यैव मोक्षकत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'अपाणिपादो' 'नेति नेतीति'
श्रुतिविरोधान्मायिकत्वमेव सविग्रहत्वस्य न तात्त्विकत्वमित्याह—
“ चिदानन्देति ” ॥ ३७ ॥ नन्वे'को नानारायण आसीन्न ब्र-
ह्मा न च शङ्कर' इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युक्त्या नित्य-
विग्रहसिद्धिरित्याशङ्क्य निराचष्टे—“ नारायणेति ” । नारायणत-
त्त्वस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति' श्रुत्यनुसारेण मायोपहित-
ब्रह्मपरत्वेन विग्रहपरत्वाभावात् न चैतावता चेतनान्तरसाधारण्यं

चैतन्यं न चित्ते नास्ति विग्रहस्यापि कल्पना ॥ ३८ ॥

ज्ञानानन्दैकरूपत्वप्रतिपादनतत्परा ।

श्रुतिर्न विग्रहं वक्ति तात्पर्येणाद्वितीयगा ॥ ३९ ॥

उपासनादिसंसिद्धौ ब्रह्मणो रूपकल्पना ।

वस्तुतस्तु निराकारं निर्गुणं निर्विशेषकं ॥ ४० ॥

ज्ञानमर्थप्रकाशात्म मुक्तावप्यनपायतः ।

भस्मण्डमायोपहितस्यैव व्यावर्तकत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥

नन्वा'नन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'आम्रणखास्त्वैव एव आनन्दः' 'मोदो दक्षिणः पक्षः' 'यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक इत्यर्थात्मक' इत्यादि श्रुतेः भेदाभावेऽपि अहिङ्गुण्डलन्यायेन विशेषबलाद्विग्रहस्योपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

“ ज्ञानेति ” । आम्रणखादित्यादेश्च लीलाविग्रहावच्छेदेन

दुःखाद्यभोक्तृत्वयोपपत्तेः मोदो दक्षिण इत्यादेरानन्दमयकांशप्रतिपादकतया ब्रह्मपञ्चमाभावादिति भावः ॥ ३९ ॥ कलिनमुपसंहरति—

“ तस्मादिति ” ॥ ४० ॥

॥ ब्रह्मणो-निराकारतासिद्धिः ॥

ननु निर्विशेषे चेद्ब्रह्म ब्रह्मैवैकं ज्ञानात्मकमानन्दात्मकमद्वितीयं नित्यं साक्षि चेति ते नोपपद्यते जातिविशेषाद्यभावादित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानमिति ” । अर्थप्रकाशात्ममेव ज्ञानं

मुक्तौ अर्थाभावे तत्संसृष्टप्रकाशस्य कदाचिदर्थसम्बन्धेनाप्यनपायात् आनन्दत्वस्य निरुपाधिकेष्टत्वरूपत्वात् ज्ञानानन्दयोरभेदेऽपि कल्पितजातिभेदनिबन्धनप्रवृत्तिकतया पदद्वयप्रयोगस्य व्यावृत्तिभेदेन साकल्यात् द्वितीयात्मवोपलक्षितस्वरूपत्वमद्विती-

निरुपाधिकमानन्द इष्टरूपत्वमश्रुते ॥ ४१ ॥

ज्ञानानन्दापृथक्केऽपि साफल्यं स्यात्पदद्वये ।

अद्वितीयस्वरूपं स्याद् द्वैताभावोपलक्षितं ॥ ४२ ॥

उभयावधिराहित्यं नित्यत्वं सम्मतं विदां ।

अविद्यायां तत्कार्ये वा साक्षिचैतन्यविम्बनं ॥ ४३ ॥

शुद्धब्रह्मातिरिक्तो यो बुद्ध्युपाधिकतः पृथक् ।

साक्षी स एव वेदान्ते स्वीकृतः सर्वसाधकः ॥ ४४ ॥

यत्तं उभयावधिराहित्यं नित्यत्वं कालस्याप्याविद्यकत्वेनान्तावधिम-
त्वात् अंसस्याभ्यंसप्रतियोगिव्येष्ट्याद्याधिमत्वाच्चाविद्यातत्कार्यान्य-
तरप्रतिफलितचैतन्यस्यैव साक्षित्वाविति । ननु कथं इद्रूपस्य ब्रह्मणः
साक्षाद्रूपस्वरूपं साक्षित्वमित्यत आह—“ अविद्यायामिति ” ।
तथा च इद्रूपस्यापि उपाधिना द्रष्टृत्वमिति त्रयाणां तात्पर्या-
र्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ननु साक्षी जीवकोटिर्ब्रह्माकोटिर्वा उभयानुगतं चिन्मात्रं वा
माद्यः जीवो बुद्ध्युपाधिकोऽणुरिति पक्षे इदमंशावच्छिन्नचिद्वे-
द्यस्य शुक्तिरूप्यस्य साक्षिवेद्यत्वाद्योगाच्चक्रकाद्यापातात् अज्ञातोपा-
धिकः सर्वगत इति पक्षेऽप्यज्ञानस्यापि साक्ष्यधीनसिद्धिकम्वेता-
न्योन्याश्रयात् न द्वितीयः ब्रह्मण एव साक्षिवेद्यदुःखादिधोर्न तु
जीवस्येति वैपरीत्यापातात् न तृतीय ईश्वरेणेव चिन्मात्रेणापि स-
सारिवुःखस्य तद्वनत्वेन ब्रह्मणे मुक्तोपप्लवापात इति शङ्कां साक्षिरूपं
प्रदर्शयन्निरूपयति—“ शुद्धेति ” । तथाचाविद्यावृत्तिप्रतिफलितं
चैतन्यं साक्षी सुतावप्यविद्यावृत्तिस्वीकारस्य प्रागुक्तेः नचान्योन्या-
श्रयः प्रागेव निगमात् शुद्धस्य साक्षित्वाभावेन मुक्तोपप्लवापाता-
भावादिति तात्पर्यार्थः ॥ ४४ ॥ साक्ष्यकत्वेपि न व्यवहारसङ्कर

साक्षिणः सर्वजीवेषु साधारण्येऽपि सर्वदा ।

तत्तज्जीवादभेदेनाभिव्यक्तस्यैव बोधिता ॥ ४५ ॥

ज्ञानानन्दैकरूपं यदद्वितीयमनश्वरं ।

नित्यं साक्षि परं ब्रह्मेत्येवं सिद्धान्तदिग्जयः ॥ ४६ ॥

चितो विवर्ताधिष्ठानतयोपादानता मता ।

विवर्तकारणाज्ञानगोचरत्वात्तथेप्यते ॥ ४७ ॥

अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणं ।

इत्याह— “ साक्षिण ” इति । साक्षिणः सर्वजीवसाधारण्येऽपि तत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्य तत्तद्दुःखादिभासकतया ऽतिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ फलितमुपसंहरति— “ ज्ञानेत्यादिना ” ॥ ४६ ॥

॥ ब्रह्मणो ज्ञानानन्दद्वितीयनित्यसाक्षित्वोपपत्तिः ॥

ननु निर्विशेषं चेद्ब्रह्म कथं तदेव निमित्तमुपादानमित्यभिन्न-
निमित्तोपादानकत्वं जगतो विकारवत्कारणस्यैवोपादानत्वाद्ब्रह्म-
णोऽविकारत्वात् अन्यथा ‘ निर्विकारो हरः शुद्ध’ इत्यादिश्रुतिवि-
रोधादित्याण्डाह— “ चितइति ” । परिणामितयोपादानत्वा-
भावेऽपि विवर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वसम्भवाद्द्विवर्ताधिष्ठानत्वं च
विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तत्र धार्तिकवचनमु-

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ ४८ ॥

स्वरिमन्कार्यजनेरेव हेतुत्वं लक्षणं ध्रुवं ।

उपादानस्य तच्चास्ति विवर्तपरिणामयोः ॥ ४९ ॥

ब्रह्ममाये जगद्योनी नोभयोः परिणामिता ।

दाहरति—“ अस्मेति ” ॥ ४८ ॥ उपादानलक्षणमाह—“ स्व-
स्मिन्निति ” । आत्मनि कार्यजनिहेतुत्वस्यैवोपादानत्वलक्षण-
त्वात् तस्य च परिणाम्यपरिणाम्युभयसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥
ननु ब्रह्मैवोपादानमुताह्वानमपि आद्ये सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्त्या
अह्वानोपादानकत्वकल्पनविरोधः द्वितीये सूत्रद्वयस्य रज्जुं प्रतीव
ब्रह्माह्वानयोः समप्राधान्येन वाऽन्यथा वा कारणत्वं विवक्षितमि-
त्याशङ्काह—“ ब्रह्मेति ” । उभयापरिणामित्वेन तयोः कार-
णत्वाङ्गीकारात् न च तत्पक्षोक्तदोषावकाशः उभयोः परिणामि-
तया कारणतानङ्गीकारात् किन्त्वज्ञानस्यैव न ह्यविद्यासाहित्येऽपि
ब्रह्म परिणमते किन्तु विवर्तते न चाविद्यापरिणामत्वेऽपि सत्य-
त्वापत्तिः परिणाम्युपादानसमसत्ताकत्वरूपस्य सत्यत्वस्य परिणा-
मनिर्वाहकत्वात् ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेन तदपेक्षया परिणाम-
त्वाभावात्स्वसमानसत्ताकविकाराहेतुतया निर्विकारत्वोपपत्तेश्च
न च सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्तिः परिणाम्युपादानधर्माणामेव
मृत्युसुषर्णत्वादीनां कार्ये अन्वयदर्शनात् सत्योपादानत्वेऽप्यस-

तयोर्विकारिणी माया ब्रह्म तत्र विवर्तते ॥ ५० ॥

ब्रह्मणो निर्विकारत्वमसाधारण्यरूपतः ।

विकारित्वं तु मायायाः समसत्ताकार्यतः ॥ ५१ ॥

न ब्रह्मसमसत्ताकं जगत्तस्य विवर्तनं ।

जगत्प्रातीतिकं तस्मात्सत्यं ब्रह्मैव तात्त्विकं ॥ ५२ ॥

मायैव वाऽस्त्युपादानं निमित्तं परमेश्वरः ।

अधिष्ठानं विशुद्धा चिदिति पक्षोऽपि युक्तिभाक् ॥ ५३ ॥

घटादेः कल्पितस्यैव कुलाले कर्तृतेक्ष्यते ।

स्वरूपापत्तेरिति (१) त्रयाणां तात्पर्यार्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ननु मायोपादानं ईश्वरो निमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति पक्षे समिन्ननिमित्तोपादानत्वाभावेन त्वन्नये तदर्थस्य प्रकृत्यधिकरणा-
वेत्युपपत्तिरिति चेन्नैवमित्याह—“ मायेति ” । एकस्यैवाधि-
ष्ठोपहितत्वेनोपादानत्वस्य अधिष्ठापरिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन नि-
मित्तत्वस्यापि सम्भवात् तस्माद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं सिद्धं न
तत्र दोषकल्पनायकाश इति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

॥ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वोपपत्तिः ॥

नन्वेवं कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं कर्तृत्वमुक्तं स्या-
त् तच्च कार्यस्य कल्पितत्वे न घटते कुलालादेरकल्पितं प्रत्येव कर्तृ-
त्वदर्शनात् कल्पितं च कृत्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वाद्-

(१) नच सत्तासत्यधूमागुगतधूमत्वस्यैव सत्तासत्तागुगतोपादानकत्वस्यैव कलाभावे
इति वाच्यम् । समिन्नकार्यं जनिद्विगुणस्योक्तत्वात् न हि सत्यतासत्यत्ववैधर्म्ये साधर्म्यं
विरोधि अन्यथा किञ्चिद्वैधर्म्यं स्यात् साधर्म्यं विरोधित्वे साधर्म्यं कथोपदिशतिः अनाभा-
सविषयसत्कारज्यज्ञानविषयत्वादेवावाधानाभाससाधारण्यस्य दृष्टान्तोऽपि सत्ताचोतिता-
त्यर्थम् ।

रूप्यादौ कल्पिते साक्षिकर्तृत्वं सम्मतं विदाम् ॥ ५४ ॥

जनिकर्तुर्यतो वेति श्रुतिसूत्रप्रमाणतः ।

स्थित्याद्याधारलिङ्गाच्चोपादानत्वं प्रसिद्ध्यति ॥ ५५ ॥

तदैक्षत व्याकरोमीत्यादिश्रुत्या चिदद्वये ।

ईक्षणादिकलाधारतया कर्तृत्वमिष्यते ॥ ५६ ॥

एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानश्रुतिमौलिगीः ।

सच्च त्यच्च भवत्येवमित्युपादानतां जगौ ॥ ५७ ॥

सर्वं ब्रह्मेदमित्येवं सामानाधिकरण्यगीः ।

अधिष्ठानतया सर्वव्यापित्वे मानमीशितुः ॥ ५८ ॥

शानादित्याशङ्क्य कुलालकार्यघटादावप्यकल्पितत्वासंप्रतिपत्तेः तं प्र-
त्येव कर्तृत्वदर्शनात् कल्पितरूप्यादेरपि अकर्तृकत्वासिद्धेः तत्रापि
साक्षिण एव कर्तृत्वादित्याह—“घटादेरिति” । न ह्यदर्शनमात्रेण
कर्त्रपलापः स्वप्नमतेषु सर्वज्ञकर्तुरसिद्ध्यापत्तेरिति भावः ॥ ५४ ॥
‘यतो(१)वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति श्रुतौ ‘जनिकर्तुः प्रकृतिरिति’
सूत्रविहितप्रकृत्यर्थपञ्चमीश्रुत्या ‘तत्प्र(२)यस्यमि सविशन्तीति’ स्थिति-
लयाधारस्यालिङ्गाच्चोपादानत्वासिद्धिरित्याह—“यतइति” ॥ ५५ ॥

तदैक्षत व्याकरवाणीति ईक्षणाद्याधारतया कर्तृत्वसिद्धिश्चे-
त्याह—“ तदैक्षतेति ” ॥ ५६ ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिः
‘सच्च(३)त्यच्चाभवदिति’ श्रुतिश्चोपादानत्वे मानामित्याह—“ एकवि-
ज्ञानतः ” इति ॥ ५७ ॥ ‘सर्वं ब्रह्मेदं ब्रह्माति’ सामानाधिकरण्य-
श्रुतिरपि मानामित्याह—“ सर्वमिति ” ॥ ५८ ॥ श्रुत्यनुगृहीता-

सदुपादानकं विश्वं सत्स्वभावानुरञ्जितं ।
नानाविकाररूपत्वान्मृदस्नाव्यासघटादिवत् ॥ ५९ ॥
सुखदुःखादिवत्प्रेक्षापूर्वोत्पादितकार्यतः ।

नुमानमप्यत्रविधरणोक्तमध्यवसेयमित्याह—“ सदिति ” । महा-
भूतानि सद्भूतप्रकृतिकानि सत्स्वभावानुरक्तत्वे सति विविधविका-
रत्वान्मृदनुस्यूतघटादिवदित्यर्थः । न च विवर्त्तमते उपादानत्वा-
नुपपत्तिः सत्प्रधानप्रकृतित्वेनार्थान्तरता या आदावेव तदुपादा-
नत्वस्य स्थापितत्वात् प्रकृतेः सत्त्वाभावस्य प्रसाधितत्वेन अर्थान्त-
रानवकाशाच्च, न च जगदो गौमुण्डो गौरिति गोत्वानुरक्तज-
ण्डादौ व्यभिचारः तदनुरक्तस्ये सति तद्विकारत्वादित्यत्र तात्प-
र्यात् सदतिरिक्तगोत्वाद्यनभ्युपगमाद्येति भावः ॥ ५९ ॥

(१) एवं च जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वा-
त्सुखदुःखादिवदित्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्म सिद्ध्यतीत्याह—
“ सुखेति ” इत्याभ्यां । न च व्यर्थविशेषणार्थं प्रेक्षापूर्वकत्वात्
कार्यत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यात् न च त्वन्मते दुःखादीनामन्त-
करणोपादानकत्वेन साध्यवैकल्य मिति याच्यं अस्मिन्मतेऽ-
न्तःकरणस्य परिणाम्युपादानत्वेपि अन्तःकरणरूपेण परिणता-
ज्ञानाधारतया विवर्त्तोपादानत्वस्यानपायात् कार्यत्वादिति हेतौ स-
र्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोगस्योभयवादिसंप्रतिपक्षस्य हृष्टान्तस्य ला-
भाच्च । न च जगदुपादानं न कर्तुं द्रव्योपादानत्वान्मृदन् जगत्क-

(१) एतेन सन् घट इति वदन्नेदानीमसन् घट असन् मृदमिथादिप्रतीत्यनुसारं च
घटमृदुदिरसदुपादानत्वापरिवर्तिनिरसम् । नापि ब्रह्म न द्रव्योपादानं वेतनत्वा-
च्चैव न जगत्प्रानन्दप्रकृतिकं यद्यस्त्वभावादनुरक्तं न तत्प्रकृतिकं यथा घटस्त्वभावादनुरक्तं
घटादि न घटोपादानकमिथादिना संप्रतिपक्षत्वं नाभिपक्षधर्मतयोपापातप्रतीत्या
साध्येऽपि नुत्यनुपदेष्टुं स्थापनार्थं बलवत्तात् द्वितीयानुमाने कपास्रभावादनुरक्ते घटे
व्यभिचार कपास्रं घट इत्यप्रतीते न च सत्त्वेन तदनुरक्तत्वमस्तीति वाच्यम् । सत्त्वेना-
ऽवाप्यनुरक्तत्वस्य समानतादिति भावः ।

अभिन्नहेतूपादानं जगदित्यनुमानतः ॥ ६० ॥

ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानं सिद्धमितीष्यते ।

न वा सत्प्रतिपक्षोऽत्र श्रुतिमौलिविरोधतः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वमवेद्यत्वे सति ध्रुवं ।

अपरोक्षार्हतात्यन्ताभावानाश्रयतात्मकं ॥ ६२ ॥

तस्याव्याप्तिर्न मोक्षेऽपि स्वरूपत्वेन सत्त्वतः ।

तां वा न द्रव्योपादानं कर्तृत्वात्कुलालादिधदित्यादिना सत्प्रतिप-
क्षत्वं श्रुतधिराधेन हीनबलत्वात् आद्यानुमाने जडत्वस्य द्वितीया
नुमानं सर्वानन्तर्यामित्वस्य चापाधित्वात् बाधांश्चीततया पक्षेतर-
त्वंपि दोषत्वात् तस्माद्ब्रह्म जगदुपादानं कर्तुं च सिद्धमिति द्वयो-
स्तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

ननु परिणाममानाविद्याधिष्ठानत्वेनोपादानत्वं वाच्यं अधिष्ठा-
नस्य तु नाधेयस्य तद्वदनार्थं प्रमाणोपेक्षायामन्यान्वाभवात् न च
स्वप्रकाशतया तदनपेक्षमंवाधिष्ठानमिति वाच्यं स्वप्रकाशताया
यत्तुमशक्यत्वात् तथाहि किमिदं स्वप्रकाशत्वं वृत्त्यव्याप्यत्वं वा
फलाव्याप्यत्वं वा, अथवात्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा, तद्यो-
ग्यत्वं वा, तद्योग्यत्वात्त्वन्तामाधानधिकरणत्वं वा, नाद्यः ब्रह्मणो-
ऽप्यावरणमद्वाय चरमवृत्तिव्याप्यत्वात् न द्वितीयः अतीतादौ नि-
त्यातीन्द्रियं चातिव्याप्तेः न तृतीयः सुषुप्त्यादौ व्यघट्टारामाधेना-
व्याप्तः न चतुर्थः योग्यस्वरूपधर्मस्य मोक्षकाले अभावेन तदा ब्र-
ह्मण्यव्याप्तेः नापि पञ्चमः अनधिकरणत्वस्यापि धर्मत्वेन मोक्षद-
शायां तस्याप्यभावेनाव्याप्तिरित्याशङ्क्य पञ्चमपक्षस्यैव शोदस्मदस्या-
भेयमित्याह—“ ब्रह्मण इति ” । अथेष्टात्वे सति अपराक्ष-

स्वरूपत्वेऽपि तस्यास्ति लक्षणत्वं गुणत्ववत् ॥ ६३ ॥
यद्वाऽत्र योग्यतात्यन्ताभावो ब्रह्मैव तत्त्वतः ।
फलाव्याप्यतया त्वस्यावेद्यत्वमपि सम्भवेत् ॥ ६४ ॥
फलव्याप्यत्वमेवेष्टं घटादौ न तु चिद्वने ।
साक्षिभास्यत्वमेवेष्टं सुखादौ रजतादिके ॥ ६५ ॥
फलाव्याप्यत्वतुल्याधिकरणत्वस्य सम्भवात् ।

व्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्व स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणो-
स्तीत्यर्थः । न च मोक्षे अव्यतिरिक्त्याह—“ तस्येति ” ।
अनधिकरणत्वस्य स्वरूपतया नदापि स्यात् । न च स्वरूपत्वे ल-
क्षणगतादुरपत्तिः त्वत्रयं ब्रह्म भिन्नानन्दादौ गुणव्यवहारवत् ।
स्वरूपभूतेऽप्यनधिकरणत्वे लक्षणत्वव्यवहारादिति नाप्यर्थः ॥ ६३ ॥
यद्वा व्यावहारिकात्यन्ताभावो निवक्षितं ब्रह्मणि च योग्य-
तात्यन्ताभावस्य ब्रह्मरूपत्वेन नात्रिकत्वात् नाप्यवेद्यत्वानिरुक्ति-
फलाव्याप्यत्वस्यैव तत्वात् आचरणभङ्गे चित् एव फलत्वादित्यभि-
प्रेत्याह—“ यद्वेति ” ॥ ६४ ॥ नन्वेव घटादेरपि वृत्तिवत्त्व-
तया फलत्रिपयत्ताभावाद्द्रूप्यसुखादेरपि अपरोक्षव्यवहारयोग्य-
तया त्रिशिष्टलक्षणस्यानिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—“ फलव्याप्य-
त्वमिति ” । घटादौ फलव्याप्यत्वस्य समर्थितत्वात् रूप्यसुखादौ
साक्षिभास्यतयाऽपरोक्षव्यवहारेऽपि प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तित्रिपय-
त्ताभावात्त्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ तथा च फलाव्याप्यत्वस-
मानाधिकरणत्वस्य पर्यवसिततया सकलदोषविरासादित्याह—
“ फलेति ” । न च ब्रह्मणोऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बनचिद्रूपफल-

ब्रह्मणः फलरूपत्वान्न तद्वोचरतेष्यते ॥ ६६ ॥

स्वस्मिन्स्वाविषयत्वेऽपि व्यवहारैकहेतुता ।

घटादेरप्रकाशत्वाद्विषयत्वं विना न सा ॥ ६७ ॥

चैतन्याविषयत्वं वा स्वप्रकाशत्वमुच्यते ।

भास्यत्वेन असम्भवः तस्य फलरूपत्वेन तद्विषयत्वाभावादित्याह—
 “ ब्रह्मण इति ” । अयमत्र निष्कर्षः वृत्तिप्रतिषिद्धितचिज्ज्ञ-
 न्यातिशययोगित्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलितचिता वाऽभिव्यक्ताधिष्ठान
 चिद्विषयत्वं वा फलव्याप्यत्वं चिज्ज्ञान्यातिशयश्च नावरणभङ्गो-
 नापि व्यवहारो विवक्षितः किं तु भग्नाधरणाच्चित्सम्बन्धः स च
 घटादावस्ति नात्मनि सम्बन्धस्य भेदगर्भत्वात् एवमुक्तचिद्विषय-
 त्वमपि भेदघटितं, घटादावस्ति नात्मनीति स्थितं प्रतिकर्मेव्यवस्था-
 यामिति ॥ ६६ ॥

नन्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं तद्योग्यत्वं च व्याहृतं
 तदपरोक्षव्यवहारे तद्विषयकस्फुरणस्य हेतुन्यादित्याशङ्क्यान्यत्र त-
 द्विषयस्य तद्व्यवहारजनकत्वेऽपि स्फुरणस्य स्वाविषयस्य स्वस्मिन्
 व्यवहारजनकत्वं स्वमाधमेदादस्तीत्यभिप्रेत्याह—“ स्वस्मिन्निति ”
 न च घटादावपि तथैवास्तु तेषामस्फुरणरूपत्वेन तद्विषयत्वं वि-
 ना नियामकान्तराभावादित्याह—“ घटादेरिति ” ॥ ६७ ॥
 यद्वा चिद्विषयस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वं चिदन्यस्य सत्यस्य चि-
 द्विषयत्वादित्याह—“ चैतन्येति ” आशङ्क्यं । तुच्छस्य निःस्व-
 रूपत्वेन नातिव्याप्तिशङ्का नाप्यसम्बन्धः स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन

चिदन्यस्य समस्तस्य चैतन्यविषयत्वतः ॥ ६८ ॥
 निःस्वरूपतया तुच्छे नातिव्याप्तिरसम्भवः ।
 स्वस्मिन्वृत्तिविरोधेन स्ववेद्यत्वं न युज्यते ॥ ६९ ॥
 यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तायाश्च सम्बिदः ।
 अनपेक्षत्वमेतद्वा स्वावच्छिन्नानपेक्षता ॥ ७० ॥
 स्वप्रकाशत्वधर्मस्य स्वरूपत्वमिहेष्यते ।
 नाद्वैतहानिर्वाधो वा नेदमिष्टं च वादिनां ॥ ७१ ॥
 स्वप्रकाशानुभूतिः स्यादनुभूतित्वहेतुना ।

छिदाया अवच्छेद्यत्ववत्त्वस्य स्ववेद्यत्वायोगादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
 यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदनपेक्षत्वं स्वावच्छिन्नसंविदन-
 पेक्षत्वं वा स्वप्रकाशत्वमित्याह—“ यद्वेति ” ॥ ७० ॥ ननु
 स्वप्रकाशत्वधर्मस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतव्याघातः अतात्त्विकत्वे अव्य-
 प्रकाशत्वस्यैव तात्त्विकत्वापत्त्या तत्साधकानुमानादेर्वाध इति चेन्मै-
 धमित्याह—“ स्वप्रकाशत्वेति ” । न च परेषामिदमिष्टं वे-
 द्यत्वाविरोधिस्वरूपस्य परैरनङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

॥ स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तिः ॥

न च प्रमाणामाधः अनुभूतित्वहेतोर्भ्यतिरेकिण एव प्रमाण-
 त्वात् । नन्वत्र साध्याप्रसिद्धिः न च वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ता-
 माधप्रतियोगि धर्मत्वादित्यनुमानेन सामान्यतः प्रसिद्धिरिति वा-
 च्यम् । अवेद्यत्वप्रसिद्धाद्यपि विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेस्तदवस्थत्वात्
 नचानुभूतित्वेनापि तावदेवसाध्यं वेद्यत्वस्य वृत्तिव्याप्यत्वरूपत्वे
 तु तदभासस्य चरमवृत्तिव्याप्यानुभूता याधात् फलव्याप्यत्वरूपत्वे

यन्नैवं न तदेवं स्यादित्यस्ति व्यतिरोकिमा ॥ ७२ ॥

मानानपेक्षसिद्धेर्हि स्वतः सिद्धिपदार्थता ।

तु तदभाषस्य मम घटादौ तथ घर्मादौ शुक्तिरूप्यादौ च पक्षभिन्ने प्रसिद्धत्वेनासाधारणानैकान्तिकतापत्तिः अस्वप्रकाशत्वरूपत्वे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरेव किञ्च अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कुतश्चिद्वावर्तते चेत् तत्रैव व्यभिचारः न चेद्वा व्यभिचार इति चेन्न । चिद्विषयस्वरूपस्वरूपं स्वप्रकाशत्वं अनुभूतिरवेन यदा साध्यते तदा वेद्यस्य चिद्विषयत्वमेव चिदन्यमाश्रयति पक्षः अत्यन्ताभावप्रतियोगिस्वरूपत्वं साध्यं यथा च वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयता घटादौ न ब्रह्मणि तथोपपादितमिति नासाधारण्यदाधौ नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि व्यभिचारः अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेवात्यन्ताभावप्रतियोगितया यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य केनान्वयित्वाभावात्, न चैवं ब्रह्मणि चिद्विषयत्वेऽपि तदत्यन्ताभावोपपत्त्या अर्थांतरं घटादावप्येवं साध्यसत्त्वेनासाधारण्यं चेति वाच्यम् । चिद्विषयव्यतिरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिरूपस्य साध्यत्वात् नार्थान्तरसाधारण्ये घटादौ नयोः सहाधर्मित्या भिरोध्यात् ब्रह्मणि विरोधादिति तात्पर्यं अनुसृत्याह—“स्वप्रकाशेति” ॥७२॥

ननु मृतमिद्वानुभूतिरामेत्यर्थोक्तं मृत इत्यस्य व्यनैवेत्यर्थे मयिपयापापनिः प्रमाणं विनेत्यर्थे उपायान्तरस्यानुपन्यासेनोमिद्व्यापत्तिः अन्यथा नृष्टद्वादेऽपि मिद्व्यापान इत्यादादुदाह—
“ मानेति ” । मानानपेक्षमिद्वरेण स्वतः सिद्धिरुदाधर्यात् न च नृष्टद्वादावेवं प्रसङ्गः तदसत्त्वस्यावृत्तिफलकप्रमाणाभावात् प्रवृत्ते च वृत्तिविषयतामात्रेण न सत्त्वात् सिद्धिरप्यभासति मिद्व

नृगृह्णादेरसत्यत्वान्न मानामानयोग्यता ॥ ७३ ॥
 आत्मनः स्वप्रकाशत्वं चिद्रूपत्वादपीष्यते ।
 चिद्रूपत्वं श्रुतेर्मानात्स्वयं ज्योतिर्गिरेष्यते ॥ ७४ ॥
 आत्मैवास्ययतो ज्योतिः स्वयं ज्योतिस्तदुच्यते ।
 स्वातिरिक्तानपेक्षत्वात्स्वप्रकाशत्वमात्मनः ॥ ७५ ॥
 दुर्विवेकतया जाग्रदवस्थायामनेकधा ।
 आदित्यादेः समावेशात्स्वयं ज्योतिष आत्मनः ॥ ७६ ॥
 सुविवेकतया स्वप्ने तदन्यस्याखिलस्य हि ।
 अभावाज्ज्योतिषोऽवेति सफलं स्याद्विशेषणं ॥ ७७ ॥

इति उपग्रहस्य सिद्धप्रयुक्तव्यवहारविषयतया गौणत्वमिति ता-
 तपर्यायः ॥ ७३ ॥

॥ अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥

एवं चिदभिन्नस्यात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं चिद्रूपत्वा-
 त्साधनीयमित्याह— “ आत्मन ” इति ॥ ७४ ॥ “ अत्रायं
 पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादिश्रुतिरपि स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमित्याह—
 “ आत्मैवेति ” । “ अस्तमित आदित्ये चाश्वत्थये ” इत्यादिव किं ज्योति-
 रय पुरुष इत्यन्तेन ज्ञानसाधनालोकायभावे जीवस्य कथं स्फुरणमि-
 त्युक्तं ‘ आत्मैवास्य ज्योतिः स्वयंज्योतिरित्यादिना स्वातिरिक्तानपे-
 क्षतया स्वप्रकाशत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ नन्वात्मन स्वदा स्वप्रका-
 शत्वेन श्रुतायवेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह— “ दुर्विवेकतयेति ”
 तादृशं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तथाऽऽत्मा स्वप्रकाशोऽयं स्वसत्तायां प्रकाशतः ।

व्यतिरेकविहीनत्वात्प्रकाशस्याश्रयत्वतः ॥ ७८ ॥

प्रकाशकर्तृभावाच्चेत्युक्तं विवरणे स्फुटं ।

अत एव घटादौ नाप्रकाशोऽतिप्रसङ्गतः ॥ ७९ ॥

निर्द्धर्मकतया ब्रह्मावेद्यत्वेन निरञ्जनं ।

अनन्तादिगिरां लक्ष्यं न वाच्यं हेत्वभावतः ॥ ८० ॥

लक्ष्यत्वव्यवहारोऽपि वाच्यत्वाभावहेतुकः ।

तत्र विवरणोक्तानुमानं प्रमाणमाह—“ तथेति ” इति । आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात् प्रकाशाश्रयत्वात् प्रकाशकर्तृत्वात्प्रदीपवत् स्वप्रकाश्यत्वस्य बाधिततया तदप्रकाश्यत्वेन पक्षस्य विशेषिततया वाऽर्थान्तराभावात् सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यप्रकाशत्वमेव साध्य एवं न घटादिवत् स्वप्रकाशत्वेनोपपत्तिः स्वाप्रकाश्यसजातीयाप्रकाश्यत्वेनावेद्यत्वस्य लाभात् विजातीयस्याप्रकाशत्वात् ज्ञानप्रभानुगतं च प्रकाशत्वमावेरेणामिभावकत्वं एवं च न स्वविषयस्वरूपस्वप्रकाशत्वं किन्त्ववेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति सिद्धमिति भावः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ आत्मनः स्वप्रकाशस्योपपत्तिः ॥

निर्द्धर्मकतया अवेद्यतया च ब्रह्मानन्तादिपदलक्ष्यं न वाच्यं प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्याह—“ निर्द्धर्मकतयेति ” ॥ ८० ॥

नन्ववाच्यशब्देनोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिर्लक्ष्यते चेत् अवाच्यत्वरूपमुत्पार्थस्याभावात्कथं लक्षणा भावे वा ब्रह्म न अवाच्यं किन्तु तीरवत् अवाच्यत्वरूपमुत्पार्थसम्बन्धिमात्रमिति स्यात् मुत्पार्थहीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटपदमपि घटलक्षकं स्यादित्याशङ्कायाच्चाच्यत्वरूपमुत्पार्थाभावेपि नञ्समभिव्याहृतवाच्यशब्देन

निर्द्धर्मकतया वृत्तेर्निमित्ताभावतो गिरां ॥ ८१ ॥
 सत्यज्ञानादिशब्दास्तेऽध्यस्तधर्मैकवाचिनः ।
 लक्षयन्ति परब्रह्माखण्डव्यक्तिं च तात्त्विकीं ॥ ८२ ॥
 वस्तुनः पदलक्ष्यत्वेऽप्यपदार्थत्वसम्भवात् ।

वाच्यत्वात्पन्ताभाषयोधनद्वारा स्वरूपलक्षणयैव पर्ययसामानात् एवं
 निर्विशेषपदमपि अखण्डपदलक्षकतायामेव मुख्यार्थावश्यम्भाषनिय-
 मादित्याभिप्रेत्याह—“ लक्ष्यत्वेति ” । नन्वेवं लक्ष्यपदेनापि
 लक्ष्यत्वे तीरस्यागङ्गात्थयद्ब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वापत्तिरित्याशङ्कोद्या-
 पत्या समाधत्ते—“ निर्द्धर्मकतयेति ” । सर्वथा निर्द्ध-
 मकतया लक्ष्यव्यवहारस्य च वाच्यत्वाभाषनबन्धनत्वं न चेवं
 लक्ष्यत्वाभाषेन वाच्यत्वव्यवहारप्रसङ्गः गौर्यास्य तस्यापीष्टत्वादि-
 स्पर्धः ॥ ८१ ॥ सत्यज्ञानादिपदानां वा कल्पितधर्मवाचिनां ब्रह्म-
 रूपव्यक्तिलक्षकतया सखण्डत्वानापातादित्याह(१)—“ सत्येति ” ॥ ८२ ॥

ननु निर्विशेषादिपदानां समासपदतया लक्ष्यादिपदानां च यौगि-
 कतया वाक्यतुल्यत्वाच्च वाचकतेति धक्तुमशक्यं अभिव्यक्ताभिधा-
 नपक्षे तेषामपि वाचकत्वात् अभिव्यक्तित्वान्ययपक्षेऽपि वाक्य एवाभि-
 हितान्ययस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरभिव्यक्ताभिधायकत्वाच्चाक्यतुल्य-
 त्वापि वाचकत्वात् ग्रहणः पदार्थसंसर्गरूपत्वे सखण्डत्वापत्त्या
 पदार्थत्वे वाच्यत्वापरिहारादित्याशङ्क्याह—“ वस्तुत इति ” ।

(१) नच सत्तादिधर्माश्रयतया सत्यताभावे नचसम्भितमात्रेण सत्यस्य पुं-
 सोऽमचलवत्सत्तादिधर्मभितमात्रेण सत्यस्य ब्रह्मणोऽसत्तावापत्तिरिति वाच्यम् । च
 स्थितचन्द्रत्वादिजाते परमार्थचन्द्रव्यक्तित्वादात्थ्ये नापन्तलाभावनदन्तादि सत्ताधर्माभा-
 नापत्ते यदाऽऽहु सत्ताशक्तिरपि नृज सत्तादि न कदाति न इति, यतएव स्रष्टाकाशा-
 दरेष्वस्ते यदेष्वस्ते तत्तदेष्वस्तेति साधु समर्थितो नृजवाद इति निरस्तम् ।

अखण्डत्वेऽपि वाक्यार्थभावो ब्रह्मणि सिद्ध्यति ॥८३॥

अत्रान्विताभिधानेऽपि स्वरूपे लक्षणेऽप्यते ।

अन्वितस्य न चावाच्यभावस्य क्षतिरस्ति वा ॥८४॥

अवाच्याशब्दमस्पर्शमखण्डं श्रुतयो जगुः ।

स्वार्थं मानतया तासां न चान्याय्यप्रकल्पना ॥ ८५ ॥

लक्षणास्वीकृतेः शक्तिमात्रस्यैव निराकृतेः ।

निर्द्धर्मकतया वाच्यभावबाधादुपाधितः ॥ ८६ ॥

पक्षलक्ष्यत्वेऽप्यपदार्थत्वोपपत्तिः अखण्डत्वेऽपि वाक्यार्थत्वस्योपपा-
दितत्वात् अन्विताभिधानेऽन्वितवाचकस्यापि स्वरूपे लक्षणाङ्गी-
कारात् तच्च तर्ह्यवाच्यत्वासिद्धिः अखण्डब्रह्मसिद्ध्युपायत्वेन प्राप्त-
स्यावाच्यत्वादेर्निवारकाभावेनानुपपन्नकतया सिद्धे. 'यतो वाचो नि-
वर्तन्त' 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिभुतयश्चात्रानुसन्धेयाः अवाच्य-
शब्दबन्धशब्दग्रन्थेऽपि व्याघाताभावात् नचेयं भुतिरद्भुतत्वामिप्राया
भूयमाणार्थे, बाधकाभावादन्याय्यकल्पना तत्रोचितेति त्रयाणां यो-
जना ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ननु यतो वाच इत्यत्रापि मनसा सहेति
भुतमनोवृत्तिरित्यान्तःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि सर्वथा
निषेधायोग इति चेन्मैवमित्याह—“ लक्षणेति ” । ननु तात्प-
र्येऽपि यो ब्रह्म वाच्यं वस्तुत्याल्लस्यत्वाच्च तीरवदिति चेन्मैवं नि-
र्द्धर्मकतया वरव्यत्वबाधात् तदुन्नीतसधर्मकत्वाद्युपाधिसम्भवाच्चे-
ति(१) भाषः ॥ ८६ ॥

(१) परमाण्वेवदार्ढ्यं कल्प्यं चिदाचक्षं पदत्वादित्यपि न, किमत पदत्वं न ताव-
त्सुविद्वत्तत्वं समाश्रयपदसाक्षत्वेन राजपुत्रवादी वाभिचारान् नापि प्रकृत्यं साध्या-
विशेषान् चरवधद्वारा समाश्रयपदे वाच्यत्वं चेदित्येव, नापि सत्यादिवाच्यं वाप्यायेतात्प-
र्यं चरपुत्र राजत्वादित्यपि, विष मुक्त्युत्प्रेषादी वाभिचारादिति ।

वेदान्तवाक्यजज्ञाननिवर्त्याज्ञानगोचरं ।
 बोधयन्ति प्रमाणत्वाद्देदान्ता ब्रह्म चिद्धनं ॥ ८७ ॥
 दृष्टा गुणक्रियाजातिसम्बन्धाः शब्दहेतवः ।
 नात्मन्यतमोद्घोषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ८८ ॥
 आरोपितगुणादेस्तु तात्पर्यागोचरत्वतः ।
 अवाच्यत्वेऽस्ति तात्पर्यं सर्ववेदान्तसद्भिरां ॥ ८९ ॥
 ब्रह्मण्यवाच्ये योविद्वान्वाच्यतामधिगच्छति ।
 स निरूपो निमित्तानां विरहैः प्रतिबोध्यतां ॥ ९० ॥

नन्वत्रावाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिः वाच्यार्थसम्बन्धिभवेन ज्ञा-
 तस्यैव लक्ष्यत्वात् तज्ज्ञानं च न शब्दभिन्नेन, उपनिषद्भाष्य-
 त्वात् नापि स्वप्रकाशतया, नित्यसिद्धे शब्दवैयर्थ्यात् अवाच्यशब्दस्य
 च लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात् तत्रापि वाच्यसम्बन्धिभवेन ज्ञेयत्वे अ-
 न्यस्येत्याशङ्क्य समाधत्ते—“ वेदान्तेति ” । तथा ज्ञानमुप-
 स्थितौ उपयोगि ब्रह्म स्वप्रकाशतया स्वत एवोपस्थितमिति किं तेन
 नचैव शब्दवैयर्थ्यं आचरणाभिभावकवृत्तादुपयागादत एव नानव-
 स्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥ तस्मान्प्रवृत्तिनिमित्तस्य दुर्निरूपत्वाद्वाच्यत्वमि-
 त्यत्र वृद्धसंमतिमाह—“ दृष्टेति ” ॥ ८८ ॥ न आरोपितगु-
 णाश्रयतया वाच्यता तस्य तात्पर्याविषयतया तात्पर्याविषये अवा-
 च्यत्वस्य स्थितत्वादित्याह—“ आरोपिनेति ” द्वाभ्यां ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥ तस्मान्निर्विशेषत्वादेव जीवब्रह्माभेदः सिद्धः भेदकासम्भ-

१६४ सग्राख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तमारे । [२ परिच्छेदे-

घटादीनां मिथो भेदो भेदो जीवेशयोर्मिथः ।

भ्रान्त्या प्रतीयमानत्वान्मिथ्या रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ९१ ॥

सत्तर्कैः श्रुतिभिः स्मृत्या मिदाया बाधितत्वतः ।

प्रतीत्येकशरीरस्य न भेदस्यास्ति वस्तुता ॥ ९२ ॥

भेदखण्डनयुक्तीनां तत्त्वतो भेदवारणात् ।

व्यावहारिकभेदस्यावारकत्वान्न दुष्टता ॥ ९३ ॥

घातया च जडानां जडचैतन्ययोर्मिथो भेदो जीवेशयोश्च भेदोऽप्रा-
माणिकत्वान्मिथ्यैवास्ति रज्जुसर्पादिषदित्यभिप्रेत्याह—“ घटा-
दीनामिति ” ॥ ९१ ॥

॥ ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वोपपत्तिः ॥

ननु भेदस्य प्रमाणासिद्धत्वादपलापो न युक्त इत्यत आह—
“ नेति ” । न हि घयं भेदप्रतीने स्वरूपं वा कारणं
वा ऽपलपामः किन्तु बाधितविषयत्वं घ्नमः व्याप्तिस्तधीर्चीनतया
अशुष्कैस्तर्कैरन्यपरया श्रुत्या स्मृत्या च भेदस्य बाधितत्वात् वि-
षयभेदादिना प्रत्यक्षविरोधस्य परिहृतत्वेन श्रुत्यादाद्युपचरिता-
र्थस्याभावादिति तात्पर्यार्थः ॥ ९२ ॥

नन्वभेदस्याप्येव निरासः न चाभेदखण्डनयुक्तीनां स्वस्य स्वा-
भेदोपि न सिद्ध्येदिति स्वध्याघातादाभासता भेदखण्डनयुक्तीना-
मपि भूषणयुक्त्यभेदेन स्वध्याघातकतायाः समानत्वादिति चेन्ने-
त्याह—“ भेदेति ” । तथा च स्वाध्याघातकतोपपत्तिर्भेदख-
ण्डनयुक्तीनामिति भावः ॥ ९३ ॥ ननु भेदबाधकं न भेदविषयमेव

भेदभ्रमाद्यधिष्ठानतत्त्वगोचरबोधतः ।

भ्रमे समूले विष्वक्ते नैव भेदः प्रमाणभाक् ॥ ९४ ॥

अनिर्वाच्यतया भेदो बाध्यत्वेनैव सम्मतः ।

ऐक्यं ब्रह्मस्वरूपत्वादबाध्यं श्रुतिबोधितं ॥ ९५ ॥

व्यवहारव्यवस्थापि व्यावहारिकभेदतः ।

तत्साधकतापत्तेर्नाप्यभेदविषयं एवं हि तदन्यस्तद्विरोधी तदभाषो
या नभ्रयो विषयो बाध्यः सर्वथा च भेदो दुष्परिहरः तदन्यत्वे
तद्विरोधितदभावस्वयोरयोगात् भेदाभावग्राहिणाऽपि प्रतियोगि-
विलक्षणतयैवाभाषस्य ग्रहणाच्च औदासीन्येन प्रवृत्तत्वेदमितिज्ञान-
वदबाधकत्वाच्चेति चेन्नैवमित्याह—“ भेदभ्रमेति ” । अयम-
र्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण भेदाभावविषयस्यैव बाधकत्वात् न च
भेदस्य दुष्परिहरता व्यावहारिकभेदेनैव व्यावहारिकतद्विरोधि-
त्यतदभावस्वयोरुपपत्तिसम्भवात् यस्मान्मूलरूपोक्तलिरिति न्याया-
भेदभ्रमाधिष्ठानतत्त्वगोचरं ज्ञानं भ्रमबाधकमित्युपपन्नं उक्त-
रीत्या भेदबलक्षयेन तद्ग्रहणोपपत्तेरिति ॥ ९४ ॥ भासमानो
यो भेदः स स्वरूपादिपक्षान्तर्भावार्थहिर्भाषाभ्यां वा अन्येन वा
धर्मान्तरेणानिर्वाच्य इत्याह—“अनिर्वाच्यतयेति” । नच तर्का-
भासेन अनिर्वाच्यत्वे ऐक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः भेदबाधकस्यानाभास-
ताया उक्तत्वादित्याह—“ ऐक्यमिति ” । ऐक्यभेदयोः श्रुत्य-
नुग्रहाननुग्रहाभ्यां विशेषाच्चेति भावः ॥ ९५ ॥

तात्त्विकभेदाभावेऽपि कल्पितव्यावहारिकभेदेन व्यवस्थोपप-
त्तिरित्याह—“ व्यवहारेति ” । नच कल्पितेनाकल्पितकार्य-

सिद्धा न भेदवस्तुत्वमपि साऽपेक्षते स्वयं ॥ ९६ ॥

अभेदे भेदमारोप्य धर्मधर्मिभ्रमावहा ।

माया भ्रान्तिकरी दक्षाऽप्यसम्भावितदर्शने ॥ ९७ ॥

निरपेक्षस्वरूपस्य सापेक्षत्वं न सम्भवेत् ।

प्रतिबन्धायोगः अविद्याया स्वप्रकाशरूपब्रह्मकार्यप्रतिबन्धदर्शनात् कल्पितकान्तया विच्छेदकार्यप्रतिबन्धदर्शनाच्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ९७ ॥ ननु भेदस्य व्यावहारिकसत्त्वार्थमपि स्वया अन्योन्याश्रयादिकमुद्धरणीयं परस्परमपि सापेक्षेण व्यवहारस्याप्यभावात् न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वमित्याशङ्क्याह—“ भेदइति ” अस्माकमविद्यासामर्थ्यात्सर्वानुपपत्तिविधूननोपपत्तिः न हि मायायामसम्भावनीयं नाम तथाश्च परस्परश्रितमपि इन्द्रजालवद्दर्शयिष्यति न चेश्वरसामर्थ्यात् तादृशमपि सत्यं स्यादिति वाच्यं उभयसिद्धमृपाभूतेन्द्रजालस्थले कारणादिव्यवसोलुङ्घिकार्यादिदर्शनघदन्यत्र तथा अदर्शनात् दर्शने च मृपात् एव पर्यवसानात् आपादनं च भेदस्तत्प्रतीतिश्च यदि मायिकी न स्यात् सर्वव्यवसोलुङ्घिनी न स्यात् सर्वव्यवसोलुङ्घिनी चेयं तस्मान्मायिकीति विपर्ययपर्यवसानात् मायिके व्यवसोलुङ्घनस्य दर्शनेन व्याप्तिसिद्धेः तस्मात् श्रुत्या अस्वव्याघातकयुक्ता च भेदस्य बाधादभेदस्याबाधापटे स्वाभेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वे सन्नानेऽपि स्वाभेदं परित्यज्य भेद एव सर्वथा प्रद्वेयो नाकारणक इति तात्पर्यार्थः ॥ ९७ ॥

॥ सामान्यतो भेदखण्डनम् ॥

ननु निरपेक्षस्वरूपस्य सापेक्षत्वानुपपत्तिरिति यदुक्तं तत्तादृशयुक्तं अविद्यानिवृत्तेर्जीवब्रह्मैक्यस्य च तथ मते मनद्वयेऽपि स्थितौ व्यक्तिसापेक्षस्य जातिमात्रस्य प्रतीनौ सापेक्षस्य नीलतरत्यादेरर्थप्रकाशारम्भकज्ञानस्य ब्रह्मणि ब्रह्माभेदस्य अस्ति प्रद्वेय्यादौ फाल-

क्वचिदाविद्यका सा चेदपेक्षा तेन का क्षतिः ॥ ९८ ॥
 अविद्याविनिवृत्तिश्च जीवब्रह्मैक्यमेव वा ।
 अपेक्षते प्रतीतौ तत्सापेक्षत्वं हि मायिकं ॥ ९९ ॥
 तात्त्विके निरपेक्षत्वे नविरोधोस्ति तावता ।
 न हि काल्पनिकं किञ्चिद्वस्तुतत्त्वमपि स्पृशेत् ॥ १०० ॥
 चैतन्ये कल्पिताः सर्वे ये विरोध्यनुरोधिनः ।
 तेषां सापेक्षताप्येवं कल्पिता चिह्ने पदे ॥ १ ॥

सापेक्षस्यास्तित्वस्य निरपेक्षब्रह्मव्यक्तादिरूपताया दर्शनादित्या-
 शङ्क्य समाधत्ते—“ निरपेक्षस्वरूपस्येति ” त्रिभिः । एतदुक्तं
 भवति अविद्यानिवृत्तिजीवब्रह्मैक्ययोः प्रतीतौ सापेक्षत्वस्याऽऽवि-
 द्यकतया तात्त्विकनिरपेक्षत्वविरोधित्वाभावाज्जातिमात्रस्य व्यक्त्य-
 नेदासिद्धिः । व्यक्तिसमानसत्ताकघटत्वादायभावात् व्यक्त्यसमा-
 नसत्ताकसत्तादिजातौ ॥ सापेक्षत्वस्य काल्पनिकत्वात् नीलतर-
 प्यादेर्व्यक्तिरूपत्वासिद्धौ हेतोरभावात् अर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य
 ब्रह्माभेदस्य च सापेक्षतायाः काल्पनिकत्वात् अस्ति ब्रह्मेत्यादाय-
 प्येवमेव तथा च तत्त्वतो निरपेक्षस्य सामानाधिकरण्यासिद्ध्या
 न तर्कमासना व्याप्तिसिद्धेरत एवैक्यस्यास्वरूपत्वे अद्वैतहानि-
 र्मिथ्यात्वे भेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गः (१) इति निरस्त एक्यस्य ब्रह्माभेदान-
 ङ्गीकारादिति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ सिद्धान्तरहस्यमाह—
 “ चैतन्यइति ” ॥ १ ॥

(१) यद्यदध्यासं तत्र तद्विरोधि तद्विज्ञानाभावात् यथा यत्तावच्छब्दं यत्र त
 नेक्य भावा तत्र तद्विद्वत्तद्विज्ञानाभावात् यथा दूरस्थवनस्पत्यभेद इति वा यत्र यद-
 ध्यासं तत्र तद्विरोधि तात्त्विक यथा ब्रह्मव्यवृत्तत्वस्याप्यस्तित्वं सत्यत्वं तात्त्विकमिति वा
 व्याप्तिरिति अर्थः ।

ऐक्यस्य निरपेक्षत्वे भेदभ्रान्तिनिवृत्तये ।

एकवाक्यत्वसद्भावात्स्वरूपपरसद्भिरां ॥ २ ॥

अतः काल्पनिको भेदः सर्वत्र व्यावहारिके ।

वस्तुन्यात्मन्यभेदस्तु तात्त्विकः श्रुतिबोधितः ॥ ३ ॥

सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वे द्वैतप्रसङ्गतः ।

नचैक्यस्य निरपेक्षत्वे तत्त्वम्पदार्थपराणां 'सत्यं विद्वानघन' इत्यादीनामेक्यपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यादित्या-
यङ्ग निरस्यति—“ ऐक्यस्येति ” । ऐक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्मा-
भिन्नतया स्थितिप्रतीत्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि यथालक्षितार्थभेदभ्रम-
निवर्त्तकवृत्तिजनने पदार्थसापेक्षतया स्वरूपपरवाक्यानामेकवा-
क्यतायाः सत्त्वात् भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यव-
हारादित्यर्थः ॥ २ ॥ न चैतावता सापेक्षत्वापत्तिरैक्यस्येत्याह—
अत इति ” । काल्पनिकस्य सापेक्षत्वस्यापीष्टत्वात् । न च भे-
देऽपि एवमेवास्तु भेदस्य निषेधप्रतियोगितया श्रुतत्वेन ब्रह्मरूपत्वा-
भावात् न च तत्राभेदश्रुतिरस्ति । एतेन स्वरूपेण निरपेक्षस्याप्य-
भेदस्याभेदत्वेन सापेक्षत्ववत्स्वरूपेण निरपेक्षस्याऽपि घटस्य भेद-
त्वेन सापेक्षत्वमस्तु अवच्छेदकभेदेन सप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे
अपि तद्वदिति निरस्तं, भेदस्य स्वरूपतो निरपेक्षत्वे निष्प्रतियोगि-
कत्वे च परान्प्रतीव स्वमपि प्रत्यविशिष्टतया स्वव्याघातः नचैवम-
भेदस्यापि स्यान्प्रतीव परान्प्रति तथा सति तथात्वापत्तिरिष्टापत्तेः
घटत्यादिना भेदः परं कल्पितः स्वरूपतस्तत्त्वभेद एव तथासति परं-
त्यं परं व्याहृतं न स्वरूपतमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

यथैक्यं ब्रह्मणो रूपं न तथा भेदो वस्तुनो रूपमित्यत्राचार्यसं-
मतिमाह—“ सापेक्षत्वादिति ” । घटस्य भेदत्वे एकतरप-

एकाभावादसन्देहान्नरूपं वस्तुनो भिदा ॥ ४ ॥

कल्पितो धर्मभेदोऽस्ति ज्ञानानन्दादिगोचरे ।

तदैक्यं श्रुतिसंसिद्धं भेदभ्रान्तिनिवर्तकं ॥ ५ ॥

प्रतियोग्यादिसापेक्षं भेदज्ञानं न तात्त्विके ।

ऐक्यज्ञाने प्रमाणोत्थे वस्तुतः प्रतिबन्धकं ॥ ६ ॥

अस्त्रव्याघातकैरेवं जातिभिन्नैः सदुत्तरैः ।

निरस्तं भेदमादाय स्वात्माभेदो निर्णीदति ॥ ७ ॥

रियेषापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥ नन्वेक्यस्य ज्ञानस्यानन्दस्य च
प्रहस्वरूपपक्षे एकतरपरिशेषापत्तिस्तथापि समाना न च वस्तुन
एकत्वेनेष्टापत्तिः प्रकृतेऽपि साम्यादिति तत्राह—“कल्पिते इति”
एकतरपरिशेषापत्त्या घट इति भेद इति विलक्षणव्यवहाराभाषस्या-
पादनात् न च ज्ञानानन्दादायपि विलक्षणव्यवहारो न स्यादिति
वाक्यं कल्पितधर्मभेदमादायोपपत्तेरित्यर्थः । अयं भावः भेद
स्य हि स्वरूपपक्षे इदं भिन्नमस्य भेद इति सम्यग्भित्त्वेन धीर्न स्यात्
नचानन्दो ब्रह्मण इति वस्तुपत्तिः प्रमाणसिद्धेर्लौक्ये भेदव्यवहार-
स्यौपचारिकत्वं कल्प्यते राहोः शिर इत्यादिघट न च प्रकृते तथा
ऐक्ये मानाभावाद्वाधकाच्चेति ॥ ५ ॥ ननु त्वन्मतेऽपि विम्वग्रहजी-
यानां प्रतिविम्वग्रहभावेदे इदमनेन भिन्नमस्यामुभादभेदः इमे अ-
भिन्ने एतयोरभेद इत्येवं प्रतीतिः स्यात् तथा च धर्मप्रतियोगिभा-
वधीर्द्वित्वावच्छिन्नधीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपप-
त्तिरित्याशङ्क्याह—“प्रतियोग्यादीति” । काल्पनिकभेदज्ञा-
नस्य धर्मप्रतियोगिभावद्वित्वावच्छिन्नज्ञाननिर्वाहकस्य तात्त्विकभे-
दज्ञानप्रतियन्धकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मादात्मैक्यं विजयते
तरामित्याह—“अस्त्रव्याघातकैरेति” ॥ ७ ॥

॥ विशेषतो भेदखण्डनम् ॥

न समानविशेषादिरूपभेदः प्रमाणयुक् ।

अभेदो विजयी तस्माद्वेदान्तैकप्रमाणभाक् ॥ ८ ॥

एवं प्रत्यक्षतः प्राप्तभेदस्यैव निवारणात् ।

असाक्षात्कृतजीवेशभेदादौ का कथा तत्र ॥ ९ ॥

अप्रत्यक्षतयेशस्य तद्धर्मप्रतियोगिकः ।

भेदोऽशक्यो ग्रहीतुं सोऽन्यथासिद्धस्तु तदग्रहः ॥ १० ॥

भेदानुवादिनी श्रौती गीरवच्छिन्नमात्रगा ।

स्वरूपभेदान्योन्याभावेभेदादरप्रमाणकत्वाच्च भेदगन्धोऽपि
प्रमाणपथमघतरतीत्याह—“ नेति ” ॥ ८ ॥ जीवेशभेदनिराकरणं
कैमुत्थेन प्रतिजानीते—“ एवमिति ” ॥ ९ ॥ “ अप्रत्यक्षतयेति ” ।
इंधरस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भे-
दस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु तद्धर्मिकभेदस्य
जीवाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वधर्मिकभेदस्तथाऽपि तत्प्रत्यक्षो नाहं सयंशो-
नाहं निर्दुःख इत्यनुभवान् न च योग्यप्रतियोगिकत्वमभावे योग्य-
स्थप्रयोजकमिति यावयं स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षरूपफलब-
लेन संसर्गाभावे तथात्वेपि अन्योन्याभावे अधिकरणयोग्यताया
पय तन्त्रत्याह ‘तान्यहं वेदं भव्याणि न त्वं येस्य परंतप । उत्तमः
पुरुरस्यस्य ’ इत्यादियच्चनानुमितप्रत्यक्षसिद्धत्वमेवेति चेन्नेत्याह—
“ अन्यथासिद्धस्तु तदग्रह इति ” । उक्तानुभवस्यान्तः-
कारणाद्यच्छिन्नचेतनस्य तदनवच्छिन्नचेतन्यप्रतियोगिकभेदाव-
गाहितया नुश्चैतन्यधर्मिकानिर्दुःखादिप्रतियोगिकभेदानपत्तादि-

अनवच्छिन्नचिदातोरभेदः श्रुतिसम्मतः ॥ ११ ॥

सौपुतिकानुभूतिस्त्वज्ञानावच्छिन्नभेदगा ।

न शुद्धेऽथ न जीवानां मिथो भेदे प्रमाऽक्षजा ॥ १२ ॥

नानुमानाद्भिदासिद्धिस्तयोर्निर्द्धर्मकत्वतः ।

त्यमित्यर्थः । ' द्वास्तुपर्णेत्यादिश्रुतिरप्यवच्छिन्नभेदानुधादिनी-
त्याह—“ भेदेति ” । भेदनिषेधश्रुतिस्तु अनुमानादिप्रसक्तभे-
दनिषेधपरेति भावः ॥ ११ ॥ ननु योऽहमस्वाप्सं यस्य
ममाज्ञानसंसारोऽसौऽहं निर्दुःखो नेति सुपुतिकालीनान्तः-
करणानवच्छिन्नाभेदेनाज्ञानाद्याश्रयाभेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धे
भेदप्रतीतिरित्याशङ्क्याह—“ सौपुतेति ” । एतावताऽप्यज्ञाना-
वच्छिन्न एव भेदप्रहो न तु शुद्धे न हि सुपुसौ अन्तःकरणानव-
च्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्तीत्यर्थः । चैत्रमैत्रादिजीवानाम-
प्रत्यक्षतया तत्र भेदप्रहोन्तःकरणानवच्छिन्नमेवावगाहने न तु शु-
द्धामित्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ भेदपञ्चके प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वोपपत्तिः ॥

नाप्यनुमानं जीवेश्वरौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहन-
तुहिनवदित्येवं रूपं भेदे प्रमाणमित्याह—“ नेति ” । दुःखा-
देरन्तःकरणद्विधर्मत्वेन स्वरूपासिद्धेः एकमेव निर्दुःखत्वदुःखवत्य-
योरवच्छेदभेदेन दृष्टतया धर्मिभेदासाधकत्वात् भेदमात्रे सिद्ध-
साधनात् तान्त्रिकभेदसाधने साध्यवैकल्यात् ब्रह्म तत्त्वतो जीवा-
द्विधं सर्वज्ञत्वात् व्यतिरेकेण जीववदित्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वात्
ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साध्यकरणे असाधारण्यात्
भात्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वात् पृथिवीस्वयदित्यत्रात्मैक्यया-

स्वरूपासिद्धितः साध्यवैकल्यात्सिद्धसाधनात् ॥ १३ ॥

अप्रसिद्धविशेषत्वादसाधारण्यदूषणात् ।

अन्यथैवोपपत्त्या च सर्वस्मिन्सिद्धसाधनात् ॥ १४ ॥

अभ्रान्तत्वादयो धर्मा न तयोर्भेदसाधकाः ।

ज्ञानाज्ञानप्रयुक्तास्ते न स्वरूपनिबन्धनाः ॥ १५ ॥

शुद्धयोस्तत्त्वमोर्नैव धर्मित्वमवकल्पते ।

निर्विशेषतया तत्र भेदगन्धोऽपि दुर्लभः ॥ १६ ॥

दिनं प्रत्यसिद्धे कल्पितव्यक्तिनिष्ठत्वेन सिद्धसाधनाच्च ईश्वरो जी-
यप्रतियोगिकतात्त्विकभेदयान् सर्वशक्तिर्यात् सर्वशक्त्यात् सर्वका-
र्थकर्तृत्वात्स्वतन्त्रत्वाद्वा व्यतिरेकेण जीययत् जीयो वा ब्रह्मप्रति-
योगिकतात्त्विकभेदयान् अरूपशक्तिर्यादरूपशक्त्यादरूपकर्तृत्वात्सं-
स्कारित्वाद्वा व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादिषु भेदस्य च स्वरूपत्वेन न-
द्वयसाधने बाधाश्च च विशेषमादाय तदुपपादनं तस्य स्वरूपान-
तिरेकेण तद्वत्स्यासम्पादकत्वात् अप्रसिद्धविशेषणतापत्तेश्च तात्त्विक-
भेदव्यतिरेकेऽपि उपाधिकल्पितभेदेन भव्यानिष्टपरिहारसम्भवा-
दिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतेनाभ्रान्तत्वादसम्भारित्या-
स्तदुपाननुभवितृत्वादिभ्योऽदिहेतुफानुमानान्यापि निरस्तानीत्याह—
“ अभ्रान्तत्वादय इति ” ॥ १५ ॥

उपहितस्य पक्षस्य धर्मिसमसत्ताकत्वेऽपि तारिफकृत्यासिद्धेः
सिद्धसाधनात् शोधिततत्त्वम्पदार्थपक्षस्ये तयोर्धर्मित्वमायेन बा-
धापत्तेरतोऽनुमानेन भेदमिच्छित्वाह—“ शुद्धयोरिति ” ॥ १६ ॥

अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथञ्चन ।
 'प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात्तत्र भेदानुमेप्यते ॥ १७ ॥
 शुद्धे शब्दैकगम्ये नानुमानप्रसरोऽञ्जसा ।
 तात्त्विकत्वभ्रमध्वस्त्यै भेदे तस्य फलित्वतः ॥ १८ ॥
 अप्रसिद्धविशेषत्वादन्यथैवोपपत्तिः ।
 सर्वशक्त्यल्पशक्त्यादेर्न भेदे तन्त्रता ततः ॥ १९ ॥
 जीवेश्वरभिदा सत्या खण्डिताऽऽस्माभिरादरात् ।
 गीताभावप्रकाशेऽतो यत्यते नेह विस्तरे ॥ २० ॥
 न जीवानां मिथो भेदेऽनुमानं सिद्धसाधनात् ।

शुद्धचैतन्ये धर्मानधिकरणतया अनुमानाप्रसरः यत्र प्रसरस्तत्रेष्टा-
 पतिरित्यत्र वृद्धसम्प्रतिमाह—“अप्रमेयइति” । नन्वेवमैक्या-
 नुमानमपि कथं भवेत् यद्यस्य तदैक्यानुमितिः कथमिति पठितुं श-
 क्यत्वादित्यत आह—“शुद्धइति” । शुद्धचैतन्यैक्यस्य शब्दै-
 कगम्यत्वेन तत्रानुमेयत्वस्येष्टत्वात् न च तर्हि ऐक्यानुमानो-
 पन्यासानर्थक्यं तस्य भेदे तात्त्विकत्वभ्रममात्रनिरासफलकत्वादिति
 तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥ फलितमाह—“अप्रसिद्धेति” ॥ १९ ॥
 विस्तरेण जीवेश्वरभेदनिराकरणां तु गीतासु त्रयोदशाध्यायस्यद्वि-
 तीये श्लोके भावप्रकाशे द्रष्टव्यमिति नेह यत्यत इत्याह—
 “जीवेश्वरभिदेति” ॥ २० ॥

अर्थान्तरादसिद्धेश्चांशस्योपाधित्वसम्भवात् ॥ २१ ॥

दुःखाद्यननुसन्धानमुपाधेर्न स्वरूपतः ।

सुप्तौ लयेऽप्युपाधेर्नो भेदः संस्कारतः स्थितेः ॥ २२ ॥

सुप्तप्रलीनमुक्तानामध्यासविरहाद्भवेत् ।

जीवानां मिथो भेदाऽनुमानमौपाधिकभेदमावाय सिद्धसाध-
नादिदूषणप्रस्तत्वाच्च साधित्याह—“ नेति ” । चैत्रो मैत्र-
प्रतियोगिकधर्मिज्ञानाद्याध्यभेदयान् मैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकाभेद-
वाप्तेति वा मैत्रानुसन्धितदुःखाननुसन्धात्त्वात् मैत्रस्मृतसर्वा-
स्मर्तृत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभवितृत्वाच्च घटवदित्यत्र प्रथमसाध्ये
धर्मिपदविकल्पेन द्वितीयसाध्ये तात्त्विकाभेदस्यातात्त्विकभेदेन च
सिद्धसाधनात् उपहितस्य पक्षत्वे अर्थान्तरात् चैतन्यमात्रपक्षत्वे
हेत्यसिद्धेः साधनैकदेशस्याननुसन्धात्त्वादेरुपाधित्वसम्भवाच्चेत्यर्थः ।

॥ जीवभेदानुमानमद्भः ॥

ननु यद्यात्मैक्यं स्यात्तदा चैत्रेण सर्वदुःखाद्यनुसन्धानं स्यादिति
चेदौपाधिकभेदेनाननुसन्धानोपपत्तेर्मैवमित्याह—“ दुःखादीति ” ।

नन्वन्तःकरणस्य प्रत्यहं सुषुप्तौ विलयेन पूर्वदिनानुभूतस्याननुस-
न्धानापत्तिरित्यत आह—“ सुप्ताविति ” । सुप्तौ संस्कारा-

त्मनाऽऽस्थितमैव पुनरुद्धेन तत्रान्तःकरणभेदमावादित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वेवं सुप्तप्रलीनमुक्तानामननुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणभेदमावा-
त्संसारिदुःखानुसन्धानापत्तिरित्यत आह—“ सुप्तेति ” ।

तेषामनुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणैक्याध्यासरूपसामग्रीविरहात् ना-
नुसन्धात्त्वं न हि प्रतिबन्धकमात्रेण कार्यविरहः किन्तु सामग्री-
विरहेणापि न चैवं मुक्तस्य स्वरूपसुखानुभवाऽपि न स्यादिति वाच्यं

संसार्यननुसन्धानं स्वसुखानुभवः स्वतः ॥ २३ ॥
 अविद्याध्वस्तिमोक्षस्य गतत्वेऽपि चिदद्वये ।
 तत्रैवोपहिते बन्धो न तेनास्ति भिदा तयोः ॥ २४ ॥
 उपाधेः कल्पितत्वेन निवृत्तावपि तात्त्विकम् ।
 उपधेयस्वरूपं नो मुक्तौ जातु निवर्त्तते ॥ २५ ॥
 नो वैयधिकरण्यं स्यादात्मनो बन्धमोक्षयोः ।
 विशिष्टे भोक्तृता सिद्धा न शुद्धे सा सुखात्मनि ॥ २६ ॥

तस्याजन्यत्वेनान्त फरणानपेक्षत्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवमेनेकाविद्यासम्यन्धस्य दुःखानुसन्धानरूपस्यानर्थस्य च
 त्रिगुणगतत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेन शुद्धगतत्वे पाच्ये
 यच्छुद्धं वैश्रीयदुःखानुसन्धात् तदेव भैश्रीयदुःखानुसन्धात् इति
 कथमनुसन्धानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह—“ अविद्येति ” । अविद्या-
 त्मकयन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसन्धात्स्व-
 त्सोपहितवर्तितया शुद्धभेदापादनायांगात् न च संसारस्य शुद्ध
 गतत्वे ब्रह्मणोऽपि संसारत्वापत्तिः विम्वप्रतिविम्वयोरवदातव्य-
 इयामवयवत् घटाकाशमहाकाशयोः परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नत्ववत्
 एकस्यैव नभसस्तत्तत्कर्णपुटावच्छेदेन तत्तच्छ्रुततावच्छ औपाधिक-
 भेदेन संसारित्वासंसारित्वव्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु
 दुःखाद्यनुसन्धानरूपस्यानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन तस्य कल्पितत्वेन य-
 दस्य निवृत्तिरेव न तु मोक्ष इत्यापात इत्याशङ्क्य निरस्यति—
 “ उपाधेरिति ” ॥ २५ ॥ अत एव न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकर-
 ण्यमित्याह—“ नेति ” । उपाधिसम्यन्धेन मोक्षतुतोपलक्षित-
 संसारस्तद्विरहे स्वरूपावस्थानं मोक्षोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पक्षान्तरेणापि

अविद्यात्मकबन्धस्य शुद्धवस्तुगतत्त्वतः ।

सामानाधिकरण्यं स्यादेवं वा बन्धमोक्षयोः ॥ २७ ॥

अनुसन्धातृतापीष्टा शुद्धेऽवस्थात्रयानुगे ।

सर्वदेहेषु शुद्धस्यानुप्रवेशश्रुतिर्यतः ॥ २८ ॥

बद्धमुक्तव्यवस्थाऽपि न स्वाभाविकभेदगा ।

उपाधिवाधावाधाभ्यां ताऽपि सम्यग्व्यवस्थिता ॥ २९ ॥

येनैवोपाधिना यस्य परिच्छिन्नत्वमात्मनः ।

तदुपाधेर्लयात्तस्य मुक्तित्वे नास्त्यसम्भवः ॥ ३० ॥

एकजीवमते सर्वोपाधिनाशाद्विमुक्तिता ।

इदानीं मुक्त्यभावस्य नानिष्टत्वं मते मम ॥ ३१ ॥

मिथ्याभूतस्य चोपाधेर्मिथ्याभेदैकहेतुता ।

बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमित्याह—“अविद्यात्मकेति” ॥२७॥

शुद्धस्यानुसन्धातृत्वमिष्टमित्याह—“ अनुसन्धातृतेति ” ॥२८॥

यद्धमुक्तव्यवस्थाप्यनवधैवेत्याह—“ वद्धेति ” त्रिभिः ॥२९॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ननूपाधेः कथं भेदकत्वं तथा हि उपाधिः कि-
मेकदेशेन संयद्धते कृत्स्नेन वा आद्ये त्वन्मते स्वाभाधिकांशाभाधे-
नोपाधिकत्वं चाप्य तथाचानवस्था अन्त्ये त्वभेदकता कृत्स्नस्यैको-
पाधिप्रसत्त्वात् गगनाद्यापि स्वाभाधिकांशाभाधे घटाद्युपाधिम-
ग्न्यन्धो न स्यात् तदुक्तं ‘भवेदुपाधिमग्न्यन्ध एषदेवेऽथ सर्वगः । ए-
षदेवेशेऽनयस्या स्यात्सर्वगश्चेन्न भेदक’ इत्याण्डस्य सर्वव्यापकत्वात्स-
द्वयेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वस्य प्रागेवोपपादि-

अस्ति तेन न जीवानां मिथो भेदो मनागपि ॥ ३२ ॥

एवं जडेशभेदेऽपि भेदे च जडजीवयोः ।

तात्त्विके न प्रमाणं स्यात्प्रोक्तदोषानतिक्रमात् ॥ ३३ ॥

परिच्छिन्नत्वजन्यत्वजडत्वोपाधिभावतः ।

स्यादप्रयोजकत्वाच्च हेतोरनुमितिर्वृथा ॥ ३४ ॥

स्वप्रकाशतया सर्वप्रत्यये विषयत्वतः ।

ब्रह्मसिद्धावपि श्रौती गीरज्ञाननिवर्त्तिका ॥ ३५ ॥

तत्त्वादित्याह—“ मिथ्याभूतस्येति ” ॥ ३२ ॥

॥ जीवभेदानुकूलतर्कमङ्गः ॥

परं जडेशभेदे जडजीवभेदे च तात्त्विके प्रमाणं नास्ति ब्रह्म जीवो वा
अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् पदार्थत्वाददयत् ब्रह्म जी-
वो वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् घटासम्बन्धकालसम्ब-
न्धित्वात् तदसम्बन्धदेशसम्बन्धित्वात् तज्जनकाजन्यत्वात् पटवत् प्र-
॥ जीवो वा जडप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् जडानात्मकत्वात्
यदेवं तदेवं यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्यादिषु पूर्वोक्तदोषानतिक्रमेः
परिच्छिन्नत्वस्य जडत्वस्य जन्यत्वस्य चोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्चो-
प्यभिप्रेत्याह—“ एवमिति ” ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यद्यपि सर्वजडाधिष्ठानत्वेन सर्वप्रत्ययगोचरत्वं ब्रह्मणस्तथापि
पूर्णानन्दत्वादिरूपेण वेदैकगम्यत्वमित्याह—“स्वप्रकाशतयेति” ।
स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन च ब्रह्मसिद्धावपि सविलासाज्ञा-
ननिवर्तकज्ञानाय वेदान्तसाफल्यस्य बहुधाभिधानादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं जडानामन्योन्यभेदेनानुमितिः प्रमा ।

धर्म्यादिकविकल्पैकग्रासतासानपायतः ॥ ३६ ॥

मिथ्यात्वसाधकानां हि हेतूनां प्रबलत्वतः ।

तैर्बाधान्नानुमानं ते जडानां भेदसाधकम् ॥ ३७ ॥

द्वासुपर्णेति पूर्वार्धे न प्रमेयो भिदेक्ष्यते ।

अपदार्थतया तद्वदवाक्यार्थतयाऽस्य च ॥ ३८ ॥

एवं जडानां परस्परभेदे नानुमानमित्याह—“ एवमिति ” ।

घटस्तत्त्वतः शुक्त्यभिन्नो न शुक्तिसम्बद्धकालासम्बन्धित्वात् तज्ज-
नकाजन्यत्वात् तन्नारोपितरूप्यवत् व्यावहारिकभेदस्य त्वयाऽप्य-
ङ्गीकारेण न पक्षदृष्टान्ताद्यनुपपत्तिः अन्यथा भेदसिद्धयसिद्धयो-
र्दोषतदभाषयोऽभ्यभेदेन स्वप्रक्रियाविरोधः स्यादित्यत्र तात्त्विकशु-
क्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः तत्त्वत इत्यस्य ने-
त्यत्र विशेषणत्वे सुतरामप्रसिद्धेः घटादिसमसत्ताकभेदभाषेण हे-
तोरुपपत्त्या अप्रयोजकत्वाच्च भेदस्य तात्त्विकत्वे बाधस्योक्तत्वेन बा-
धात्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मिथ्यात्वसाधकानां प्राबल्यस्योक्तत्वेन तैर्बाधान्न
न भेदेऽनुमानोदय इत्याह—“ मिथ्यात्वेति ” । तस्माद्भेदपञ्चकं
नानुमानविषय इति भावः ॥ ३७ ॥

॥ भेदपञ्चकेऽनुमानमङ्गः ॥

ननु भेदतात्त्विकत्वे ‘द्वासुपर्णा’ ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ ‘नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानां’ ‘मजोहोको जुपमाणोऽनुपेते जहात्येनां
भुक्तमांगामजोन्य’ इति भुतयो मानमित्याशङ्क्याह—“ हेति ”
॥ ३८ ॥ ननु द्वित्वस्य स्वाध्वयप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणत्वनि-

द्वौ चन्द्राविति वन्मिथ्या भेदेनाप्युपपत्तिः ।

न वास्तवस्य भेदस्याक्षेपकत्वं भवेद्विरः ॥ ३९ ॥

अतो नैवोत्तरार्द्धेऽपि तात्त्विकं भेदमाह सा ।

बुद्धिजीवपरत्वेन व्याख्याता श्रुतिरन्यथा ॥ ४० ॥

चेतनश्चेतनानां य आत्मनित्यादिवेदगीः ।

आधाराधेयभावादेस्तात्त्विकत्वे न तत्परा ॥ ४१ ॥

किन्तु कार्त्तनिकं भेदमादायैवोपपद्यते ।

श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न सा भेदपरा श्रुतिः ॥ ४२ ॥

त्रिकालावाध्यताबोधिपदाभावादजाश्रुतिः ।

यमाह श्रुतिद्वित्वार्थोपत्तिसमधिगतस्याऽपि भेदस्य धौतत्वमित्या-
 षङ्ग निरस्यति—“ द्वाविति ” ॥ ३९ ॥ अत एव नोत्तरार्द्ध-
 ण्यपि तात्त्विकभेदपरत्वं । वस्तुतस्तत्त्वाः श्रुतेः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे
 बुद्धिजीवपरतया व्याकृतत्वेन जीवेशभेदपरत्वस्य वक्तुमशक्य-
 त्वादित्याह—“ अतइति ” ॥ ४० ॥ ‘ य आत्मनि तिष्ठ ’ नित्या-
 दावाधाराधेयभावस्य ‘ चेतनश्चेतनानामिति ’ निर्द्धारणस्य ‘ अ-
 जोन्य ’ इत्यत्र भेदव्यपदेशस्य च कार्त्तनिकभेदमादायाप्युपपत्तेर्भे-
 दतात्त्विकत्वापर्यवसायित्वात् श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न भेदे कस्या
 अपि श्रुतेस्तात्पर्यमित्याह—“ चेतन ” इति द्वाभ्यां ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

नचेतच्छ्रुतिविरोधात्सैव श्रुतिरन्यपरा भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्ध-
 भेदानुवादित्वेन हीनश्रुत्यादित्याह—“ त्रिकालेति ” ।

प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वेन न तत्परा ॥ ४३ ॥

व्यावहारिकभेदे वा तत्पराऽस्त्वर्थवादवत् ।

प्रामाण्यं वैपरीत्यं वा विरोधेनाभिदाश्रुतेः ॥ ४४ ॥

तात्पर्यलिङ्गवत्वात्स्यात्प्राबल्यमभिदाश्रुतेः ।

यत्र भेदश्रुतिर्मुक्तौ सा मुक्तिः स्यादवान्तरा ॥ ४५ ॥

परमुक्तौ न भेदोऽस्ति सर्वद्वैतनिषेधनात् ।

विस्तरेण प्रकारोऽयं ज्ञेयो भावप्रकाशतः ॥ ४६ ॥

अजोऽन्य इत्यादौ त्रिकालायाभ्यस्यबोधकपदाभावात् भेदनिषेधक-
श्रुतेर्भेदतात्त्विकत्वनिषेधपरत्वेन भेदस्वरूपप्रतिपादकवाक्यस्य त-
त्प्रतिप्रसङ्गायोगात् प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्वापपत्तिः ॥

अथवाऽनुवादत्वाभावेऽपि व्यावहारिकभेदपरत्येनैव धृत्युपपत्तिरि-
त्याह—“ व्यावहारिकेति ” । न चाप्रामाण्यापातः अर्थत्रादवा-
क्यवत्तदुपपत्तेः प्रतीयमानार्थे वा भेदश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्येष्ट-
त्वाद्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ पद्विधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वादेक्यश्रुतेः प्रायदयमि-
त्याह—“ तात्पर्येति ” । ननु नायं भेदो व्यावहारिको मुक्ताव-

पि भेदस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धेरित्याशङ्क्याह—“ यत्रेति ” ।
तस्या मुक्तेरवान्तरत्वात् । नन्विदं ‘ज्ञानमुपाश्रित्य’त्यादिना सा परमा
मुक्तिरित्यत आह—“ परेति ” । परममुक्तौ भेदस्याप्रसङ्गे
व्यावहारिकत्वापपत्त्या भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्यमेवेति सिद्धं
अयं प्रकारो विस्तरेणास्मत्कृते गीताभावप्रकाशे द्रष्टव्य इ-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वापपत्तिः ॥

न वा शब्दान्तरादीनां भेदकत्वेऽपि तात्त्विके ।
 अभेदे स्याद्विरोधित्वं प्रत्यक्षसमकक्षतः ॥ ४७ ॥
 मीमांसकोऽप्यपूर्वस्त्वमन्यभेदकमानतः ।
 कल्पयस्यात्मनोभेदं नेक्षसेऽतिप्रसङ्गनम् ॥ ४८ ॥
 भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गं नास्ति श्रुतेर्मतं ।

ननु पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याये यैरेव शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद उ-
 क्तस्तैरेव जीवेशभेदोऽपि सिद्ध्यति तथाहि एष एव जीव प्रयोजयति-
 एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नात्पातकपशब्दान्तरस्य
 नित्यः परो नित्यो जीव इत्यप्रत्यभिज्ञायमानपुनः श्रुतिरूपाभ्यासस्य
 द्वास्तुपर्णेत्यादिसंख्याया अशब्दं अनश्नन् इत्यादिभेदकस्य गुणान्तरस्य
 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिप्रकरणान्तरस्य जीवेशाधिति नामधेय-
 भेदस्य सत्त्वाद्येत्याशङ्का निरस्यति—“ न वेति ” । प्रत्यक्षादि-
 समकक्षतया शब्दान्तरादीनां भेदकत्वेऽपि तात्त्विकाभेदाविरोधात्
 न तथार्थमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ शङ्कितुः शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञतां दर्शयति—
 “ मीमांसक इति ” । अदृष्टचरस्त्वं मीमांसको यः कर्मभेदे शा-
 स्त्रभेदे वा प्रमाणत्वेन क्लृप्तानां शब्दान्तरादीनां चेतनभेदे प्रमाण-
 र्थं कल्पयसि नह्यन्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदप्रयोजकता विशिष्टभेद-
 प्रयोजकस्यापि विशेषणभेदस्य विशेष्यभेदकत्वापत्तेः देवदत्त उत्ति-
 ष्ठति शिष्यं बोधयति यजति ददाति जुहोतीत्यादावपि भेदापत्तेर्न
 शब्दान्तरस्य कर्तृभेदकतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

॥ शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावापपत्तिः ॥

ननु षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यभेदस्य कथमतात्त्विकत्वं
 तथा हि आथर्वणे 'द्वास्तुपर्णेत्युपक्रमः' परमं साम्यमुपैतीत्युपसं-
 हारः तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः शास्त्रकगम्ये-
 श्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयावाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता
 'पूषयपापे विधूयेति' फलं 'असमहिमानमिति स्तुतिरूपोऽर्थवादः

मुण्डकोपक्रमादीनामद्वैतैकपरत्वतः ॥ ४९ ॥

पौर्वापर्यापरिज्ञानात्प्राह भेदपरां श्रुतिम् ।

अन्तस्तेन न वेदान्तप्रमाणं भेदगोचरं ॥ ५० ॥

अस्ति अनश्रंशित्युपपत्तिः अत्र च मायामात्रमिदं द्वैतमित्यादाविव
द्विराद्य एव भेदवाचक इत्याशङ्क्याह—“ भेद इति ” । आद्यव-
शे प्रथममुण्डके ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भ-
वतीति ’ प्रश्नानन्तरं द्वेविधे वेदितव्ये इति विद्याद्वयमवतार्य ऋग्वे-
दादिलक्षणामपरामुक्ता ‘ अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते
यत्तद्वेदस्य मग्राह्यमगोत्रमवर्णं ’ मित्यादिना परविद्याविषय प्रतिपा-
दयताऽभेदस्यैवोपक्रान्तत्वात् द्वितीयमुण्डके ‘ पुरुषं एवेदं विश्व
ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति मध्ये परामर्शात् तृतीय मुण्डकान्ते
च ‘ परेऽव्यये सर्वं एकीभवन्ति स यो ह वेतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ-
वतीत्यैक्यलक्षणफलोपसंहाराच्च मुण्डकत्रयात्मिकाया उपनिषद्
ऐक्यपरत्वे स्थिते ‘ असंयुक्तं प्रकरणादिति ’ न्यायेनाभि(१)क्रमणादि-
वन्मध्यस्थितयाक्यस्याऽपि द्वासुपर्णेत्यादेस्तदनुकूलत्वे सम्भवति
महाप्रकरणधिराधेन विपरीततात्पर्यकल्पनया भेदोपक्रमाभावात्
परमं साम्यमुपैतीत्यस्य पूर्वोक्तन्यायेनैक्यपरतया भेदोपसंहारत्या-
भावात् अनश्रंशित्य इत्यादिना न तात्त्विकभेदाऽप्यास इत्यादिविज्ञा-
नेन धृतेरैक्यपरत्वं निश्चीयते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

(१) ननु हासुपसेत्यादावेकस्याऽस्यदत्ताधीनत्वायसमाऽहं अभिज्ञमपत्तिः । इयं
 पूर्वमासी प्रज्ञस्य प्रयाजसमीपे भवति अभिज्ञानं कुर्वतीति तस्माभिज्ञानमित्यस्य असुप्त-
 नालेनाभिज्ञस्यैवयकत्वात् कुर्वतीतिना प्राकरचिकसंकीर्णानुवादात्तदुद्देशेन अभिज्ञमर्थं वि-
 शीयते प्रयाजानां सन्निधिसर्व्वेऽपि तदपेक्षया प्रकरवत्स्यत्वंवाच्यं न आवाक्यप्रकरवत्त-
 प्रयाजाह्वयेति वाच्यम् । अवाक्यप्रकरवत्स्यविनियोगकत्वे सर्व्वेदानज्ञानांतरसम्भवेन विधा-
 क्काङ्किततापत्तेरिति प्राप्ते प्रयाजाविधाय त्रीन्प्रयाजानिक्त्वा क्षमानयत उपभूत इत्यने-
 नोपभूतस्यान्यस्यार्थे कुर्व्वन्त्याध्यात्मिकेव कर्पणमानयनं विधायाभिज्ञानं कुर्व्वतीत्यु-
 च्यतापीते प्रयाजानां मिथुने वेद समिधोवह्नोरेवेत्यादिना प्रयाजानिक्त्वाह्वोरेवाभिधार-
 यतीत्यनेन प्रयाजपरामर्शान्तमुत्पन्नस्य प्रयाजप्रकरवत्स्यनिश्चयात् तत्र तन्मध्यपदादि-
 दिते तत्प्रयाजाह्वं क्षमिनिश्चयान् इति ह्यतोऽवश्यमेव नित्यम् यथा च तद्व्यायेन पूर्व-
 पदवाक्यादयोरेवमत्र प्रकरवत्स्यस्यान्यथाहासुपसेत्यादयर्थस्यापि तदिदं ।

ऐक्यमात्मस्वरूपं हि ज्ञानानन्दादिरूपवत् ।

निरपेक्षतयैक्यस्य निरपेक्षात्मरूपता ॥ ५१ ॥

तत्त्वमस्यादिमानं स्यादभेदे ब्रह्मजीवयोः ।

विरुद्धांशपरित्यागात्सोऽयमित्यादिवद्भूतं ॥ ५२ ॥

त्यागो विरुद्धरूपस्याविवक्षामात्रतो मतः ।

॥ भेदधृतेः षड्विधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः ॥

नन्वैक्यमात्मस्वरूपमुतान्यत् नाद्यः एकतरपरिशेषाद्यापत्तेः सापेक्षैक्यस्य निरपेक्षात्मस्यायोगाच्च नान्त्यः सत्यत्वे भेदेतद्धानिः मिथ्यात्वे तत्त्वमसीत्यादेरतस्यावेदकत्वापत्तेरित्याशङ्क्याद्यमेधान-
वद्यमित्याह—“ ऐक्यमिति ” । ज्ञानानन्दयोरानैक्येऽपि यथा नैकतरपरिषेपपर्यायत्वादिकं कल्पितानन्दत्वादिधर्मात् तथा प्रकृ-
तेऽपि सैम्भवात् ऐक्ये अभिहेयत्वस्य प्राशुक्तेः तस्याऽपि निरपेक्ष-
तया निरपेक्षात्मरूपत्वाविरोधात् अज्ञानाद्यधिष्ठानतया भासमा-
नात्मरूपत्वेऽपि ऐक्यस्य तद्रोचरवृत्तिविशेषस्याज्ञाननियतंकत्वेदा-
नीमसत्त्वात्संसारोपपत्तिरपीति तात्पर्यार्थः ॥ ५१ ॥ शून्यस्य निः-
स्वरूपत्वाच्च शून्यस्यैक्यरूपताऽतो जीवब्रह्माभेदे ‘तत्त्वमस्यमात्मा
ब्रह्मे’त्यादिश्रुतिर्मानमित्याह— “ तत्त्वमिति ” ॥ ५२ ॥

॥ ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः ॥

ननु सार्वश्यासार्वश्यादिविशिष्टयोरैक्यमयोग्यतापरहृतं कथमुदाह-
तश्रुत्या बोध्यमित्यत आह—“ विरुद्धांशेति ” । सोऽयमित्यादाविव
चिरुद्धाकारत्यागेन शुद्धयोरैक्यबोधनं युक्तमित्यर्थः । ननु विरुद्धाका-
रत्यागो किमविवक्षामात्रेण उतानित्यत्वेन उत मिथ्यात्वेन नाद्यः वि-
रुद्धाकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् न हि असत्त्वा इदमत्र आसीत्
सर्वं ब्रह्मे त्यादिश्रुत्या सत्त्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोर्ब्रह्माविवक्षामा-

स च ब्रह्मानुभूत्यैकागोचरत्वं न चात्ययः ॥ ५३ ॥

जडानां बाध्यरूपत्वान्निःस्वरूपत्वतोऽसतः ।

न जीवब्रह्मवत्तत्तानुस्यूताकारसम्भवः ॥ ५४ ॥

नोपजीव्यविरोधोत्तोपजीव्यांशो न बाध्यते ।

त्रेण ब्रह्मणः शून्येन जडेन च ऐक्यं सुवचं न द्वितीयः तत्त्वं भवि-
ष्यसीति निर्देशापत्त्या असीति वर्तमाननिर्देशायोगात् दशामंवेन
भेदाभेदयोः सत्त्वापत्त्या त्वयाप्यनङ्गीकाराच्च जीवेशयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्यादेर्निवृत्त्याच्च न तृतीयः निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयोर्विरुद्ध-
धर्मयोर्मिथ्यात्वायोगादित्याशङ्काह—“ त्यागइति ” । विरुद्धा-
कारत्वाविवक्षैव त्यागात् त्यागश्च ब्रह्मानुभवाविषयत्वं न त्वपायः
तस्य चरमसाक्षात्कारसाध्यत्वात् तथा च तत्तेदन्ते इवानपेते अपि
सर्वज्ञसाक्षीत्ये नाश्रयाभेदविरोधाय अधिवक्षा च प्रधानश्रुति-
र्घोहायेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

असद्वेत्यादौ सर्वं यद्विन्दं ब्रह्मेत्यादौ च शून्यजडैक्यापत्ती इ-
त्याह—“ जडानामिति ” । शून्यसतोः विज्जडयोर्घां विरुद्धा-
कारपरित्यागेन जीवब्रह्मणोरिवानुस्यूतस्याकारस्याभावात् असतो
निःस्वरूपत्वाज्जडस्य बाध्यस्वरूपत्वाच्च तद्वैक्यापत्तिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥ जीवब्रह्माभेदेप्रमाणम् ॥

नन्यैक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धं जीवमनूय ब्रह्मत्वं वा बोधनीयं श्रुति-
सिद्धं ब्रह्मानूय तस्य जीवत्वं वा उभयानुवादेनाभेदो वा विधेयः
सर्वथाऽप्युपजीव्यविरोधाक्षेप्ये प्रामाण्यं प्रत्यक्षेण जीवस्य ब्रह्म-
मिन्नत्वेन श्रुत्या च सर्वज्ञत्वादिमद्ब्रह्मप्रादिसया तद्धीनत्वेनानु-
भूयमानाज्जीवादिमिन्नत्वेन ब्रह्मणो ज्ञायमानत्वात् न चानुमानेन ब्र-
ह्मोपस्थितिः तेनापि सर्वज्ञत्वादिना ब्रह्मणो विषयीकरणेनोपजीव्य-
विरोधतादृशस्यादिति चेन्नैवमित्याह—“ नोपजीव्येति ”

यद्वाध्यते न तच्चेहोपजीव्यमिति वर्णितं ॥ ५५ ॥
 सार्वज्ञ्यादिविशिष्टं यत्तत्रैक्यं नेप्यते मया ।
 ऐक्यज्ञानं प्रमाणत्वे न तज्ज्ञानमपेक्षते ॥ ५६ ॥
 तस्मादैक्यश्रुतेः सर्वशेषित्वेन बलिष्ठता ।
 ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं स्यात्सिद्धं भेदैकबाधनात् ॥ ५७ ॥
 तात्पर्यनिश्चितेह्यैक्ये तन्निर्वाहकलक्षणा ।

शक्तिप्रहादौ तयोरुपजीव्यत्वेऽपि स्वप्रमेयेऽनुपजीव्यत्वात् तथा च
 यदुपजीव्यं तन्न बाधते यद्वाधते तन्नोपजीव्यमिति मिथोक्त्या प्रा-
 र्ग्वर्णितमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु यद्धि यदपेक्षं यस्य बाधे स्वस्य बाधापक्षिश्च तत्तस्योपजीव्यं
 प्रकृते च धर्मादिप्रादुक्तस्यैव स्वप्रामाण्यप्रादुक्ततया तद्बाधे स्वबा-
 धापक्षिरिति चेत्तस्यमित्याह—“ सार्वज्ञ्यादीति ” । सार्व-
 ज्ञ्यादिविशिष्टं न तद्धर्मिः किन्तु ब्रह्मस्वरूपमात्रं विशिष्टधर्मिज्ञानप्रा-
 माण्यमैक्यज्ञानप्रामाण्यं नापेक्ष्यते किन्तु स्वरूपज्ञानप्रामाण्यमात्र-
 मित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तस्मादुपजीव्यविरोधाभावात् प्रत्युताभेदश्रुतेरेव
 सर्वशेषितया भेदश्रुतिं प्रत्यप्युपजीव्यत्वात् भेदश्रुतेरेव तद्विरोधेन
 तदानुकूल्यतया नेयत्वात् सर्वविरोधशून्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तथा-
 चैक्यपरमिति सिद्धमित्याह—“ तस्मादिति ” ॥ ५७ ॥

॥ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधामावः ॥

नन्वेवं पदद्वयेऽपि लक्षणा स्यात् तथा च मन्मतमाश्रित्यैक-
 पदलक्षणैव लक्षणीया तथा हि द्वास्तुपर्णा सगुजेत्यादौ जीवस्य ब्र-
 ह्मसाहचर्योक्तेस्तत्साहचर्यादिति व्यपदेशः ‘वसन्तादिभ्यष्टमि’-

निर्दुष्टा न तु तात्पर्यत्यागस्तदनुरोधतः ॥ ५८ ॥

न हि मुख्यपरत्वे स्युरर्थान्तरविकल्पनाः ।

एवञ्च वसन्तसहचरिते(१)अध्ययने वसन्तपदप्रयोगस्य महाभाष्ये उ-
क्तत्वात्सन्मूलाः प्रजाः सदायतना इत्यादिकाव्यशेषात्प्रसिद्धत-
दाभितत्याद्या तदितिष्यपदेशः 'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रे समर्थ-
पदाभितस्त्वेन पदविधौ समर्थपदप्रयोगस्य महाभाष्योक्तेः 'सन्मू-
लाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा' इति वाक्यशेषात्प्रसिद्धतज्ज्ञत्वाद्या त-
त्पदप्रयोगः 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यादिवत् 'इग् यणः संप्रसा-
रण'मित्यत्र(२)संप्रसारणाज्जातोवर्णः संप्रसारणमिति भाष्योक्ते 'प्रा-
णवन्धनं हि सोम्य मन'इति वाक्यरोपेण जीवत्येताधीनस्योक्त्या
तदधीनत्वाद्या तच्छब्दप्रयोगः 'धान्यमसि धिनुही'त्यत्र मन्त्रे त-
ण्डुले धान्यपदप्रयोगवत् 'तत्सादृश्याद्या तच्छब्दप्रयोगः सारूप्या'-
दिति जैमिनिसूत्रे 'आदित्योऽयूप'इत्यादिक सादृश्यादिरयुक्तत्वात्
'तद्गुण(३)सारत्वात्तद्यपदेशः प्राज्ञध'इति ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मगुणयोगा-
र्जाधे तद्यपदेश इत्युक्तेरिति चेन्नैयमित्याह—“ तात्पर्यइति ” ।

अभेदे तात्पर्येऽवधृते, तन्निर्वाहकलक्षणायादुल्लस्यादोषत्वात् न हि
लक्षणैक्यानुरोधेन तात्पर्यपरित्यागः तदुक्त न्यायचिन्तामणौ ता-
त्पर्यादि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

(१) अथायनविषये वसन्तसहचरिते वसन्तादिभ्यश्चिन्त्येन तदधीने तद्वेदेवा-
द्ये उन्विचानाहसन्तासत्ताधायनानिदयताहसन्तप्रतिपादको दमोवसन्तद्व्यापेयस्य व-
सन्तसम्बन्धिपदसम्बन्धिनेन वसन्तसाहचर्यादिरयुक्तम् ।

(२) इयञ्च संप्रसारणमिति सूत्रे यच्च स्थाने य इत्यर्थं य सन्प्रसारणसञ्च-
इति चेन्नर्हि अयत्तस्य सारचमिन्मादौ दोषो न हि अजीववृत्त्यानि इत्युक्तिर्दोषाय अ-
सन्प्रसारणमित्यनेन सर्वं भ्रष्टापत्तं दूषयित्वा यच्च स्थाने इत्यवगच्छयी माद्यायं य सन्प्र-
सारणसञ्च इति पञ्चाननमात्रकृत्वा वाक्यार्थव्यापकवचनेन व्यानित्वाद्यभावात्सन्प्रसार-
णमिमादौ दोष इति तदपि दूषयित्वा वाक्याभावे वाक्यादिपदेष्वेव सन्प्रसारणा-
नर्थे आरादिपदेष्वपि सन्प्रसारणसञ्चमित्यनेन व्यानित्वाद्युपपत्तिरियुक्तम् ।

न तथा श्रुतिसूत्राणां व्यवस्था त्वन्मतेऽक्षसा ॥ ५९ ॥
विशेषणांशत्यागेऽपि न त्यागः स्याद्विशेष्यगः ।
भागलक्षणया त्वैक्यं निर्दुष्टं श्रुतिसम्मतं ॥ ६० ॥
स आत्मा तत्त्वमित्यत्रैतदात्म्यमिति शङ्कतः ।

जहदजहल्लक्षणाया मुख्यपरत्वे सम्भवति तत्सहचरितार्थपर-
त्यक्कल्पनस्यानुचितत्वादित्याह—“ नहीति ” । ‘द्वा सुपर्णा
सयुजा’ इत्यनेन न जीवस्य ब्रह्मणा सहचरितत्योक्तिः कित्वन्तःक-
रणेति न तेन सहचरितत्वप्रसिद्धिरपि न वा ‘सन्मूलाः सर्वाः
प्रजा’ इत्यादिना जीवस्य तदाश्रितत्वप्रसिद्धिः प्रजाशब्दस्य प्रजाय-
मानवाचकत्वेन जीवस्य नित्यस्याप्रतिपादनात् अतएव न तज्जन्य-
त्वेन तच्छब्दप्रयोगः यस्तु ‘तद्गुणसत्त्वा’ इत्यादिना जीवे ब्रह्म-
गुणयोग इति तत्र । बुद्धिगुणसूक्ष्मत्वयोगाज्जीवे ब्रह्मर्णाव सूक्ष्म-
त्वमित्येवंपरत्वात्सुत्रस्य सर्वत्रापि श्रुतिसूत्रार्थानभिहत्यमेव स्वस्य
प्रकटितमित्यर्थः । ननु जहदजहल्लक्षणायां वाक्यान्तर्गतत्वेन प्रा-
ग्धीस्य वाधकात् त्यक्तस्य पुनःस्वीकारः जहल्लक्षणायां भधीस्यत्या-
त्यक्तस्यैव स्वीकारः त्यक्तस्वीकाराद्वरमधीस्यस्वीकार इति चेन्मैव-
मित्याह—“ विशेषणांशेति ” । अनुपपत्त्या विशेषणस्यागेऽपि
विशेष्यांशत्यागात् तथा च तेन स्वं तिष्ठसीति वा ततः सञ्जात
इति वा तस्य त्वमिति वा तस्मिन्त्वमिति वाऽर्थप्रकल्पनमतीवास-
ङ्गतमेवोत्प्रेक्षितमिति नैक्ये का चिदप्यनुपपत्तिस्त्वत्सम्भाविता स-
म्भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥

नन्वेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तत्प-
देन नात्मा परास्मृयते किन्त्वैतदात्म्यं नपुंसकत्वात् ऐतदात्म्यमि-
त्यस्य एव चासाक्षात्मा च एतदात्मा तस्येदं ऐतदात्म्यं एव च प-

एतत्सद्यस्य सर्वस्यास्यात्माभावेऽप्यत्रो विधेः ॥ ६१ ॥

सामानाधिकरण्यं तद्यो वै भूमेतिवत्सुखं ।

एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञया ॥ ६२ ॥

न चैक्यं देहदेहित्वहेतुकं तत्त्वमोर्मतं ।

तदीयं वस्तु त्वमसीत्यर्थो नत्वात्माभेदः एतदात्मा यस्य तदैतदा-
त्म्यमित्यर्थे भाषप्रत्ययवैयर्थ्यापत्तेः ततो वरमर्थान्तराश्रयणं वि-
चित्रा हि तद्विगतगतिरिति वचनात् 'स कृष्टा चैव संहर्ता नियन्ता
रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः'रिति स्मृते-
श्चेति चेन्मैवमित्याह—“ स इति ” आभ्यां । अयमर्थः तस्ये-
वमित्यर्थेऽप्यत्रोऽविधानात् प्रयोगादर्शनाच्च स्वार्थे च सौख्यमि-
त्यादिप्रयोगदर्शनात् तथा च एतत्सत् आत्मा यस्य सर्वस्य तदैत-
दात्म तस्य भाव एतदात्म्यं सामानाधिकरण्यं तत्स्वार्थिकत्वाद्वा
भाषभषिद्धोरभेदोपचाराद्वा यो वै भूमा तत्सुखमिति वत् यत्तु स्मृ-
तायेतदपक्त्वेन एतदात्म्योक्तिः सा न युक्ता एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिष्ठाविरोधादिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

ननु शरीरवाचिनां देवमनुष्यशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदर्श-
नात् ब्रह्मशरीरभूतजीववाचित्वमपदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तत्त्वमिति
व्यपदेशः शरीरशरीरिभावनिबन्धनः 'यस्यात्मा शरीर'मित्यादिधुने-
रिति मुख्यमेवास्मन्मते पदद्वयमिति चेन्मैवमित्याह—“ नचेति ”
अयमर्थः शरीरिपर्यन्तत्वमिति तदुक्तकथं वा तत्राऽपि शक्तत्वं वा
शरीरविषयपृष्ठत्वं तत्प्रतिपादकत्वं वा नाद्यः मुख्यस्यानुपपादनात्
न द्वितीयः शरीरवाचिनामित्यसाधारण्येन निर्देशानुपपत्तेः प्र-
वृत्तिनिमित्तमनुष्यत्वादिज्ञानेः शरीरिपर्यन्तकत्वाच्च, न तृतीयः भ-
व्यविषयपृष्ठत्वेनानुपयोगेन शरीरशरीरिणोरनादिभ्रमसिद्धाभेद-
निबन्धनोऽयं प्रयोगो वाच्यः तथा चात्राप्यभेदनिबन्धनः

तात्त्विके बाधकाभावादभेदे ब्रह्मजीवयोः ॥ ६३ ॥

वेदे शकुनिदृष्टान्ते भेदः सन्नन्यथेष्यते ।

स्वमपीत इति श्रुत्या स्वरूपे स्वार्थ ईरितः ॥ ६४ ॥

प्राज्ञेन सम्परिष्वक्त इति विक्षेपहानितः ।

योगः अभेदस्तु भेदबोधकाभावाच्च तात्त्विक इत्येव विशेष इति ॥ ६३ ॥ ननु 'स आत्मा तत्त्वमसी'त्यत्रातत्त्वमसीति पदच्छेदः शब्दो नित्य इत्यत्रानित्य इति पदच्छेदो यथा घटदृष्टान्तानुसारेण तथाप्यापि शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तानुसारादिति चेन्नत्याह—“ वेद इति ” । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवक्ष' इत्यादिदृष्टान्ते विद्यमानोऽपि भेदो नातदिति पदच्छेदप्रयोजकः तं विनैव तदुपपत्तेः तथा हि ज्वरादिरोगग्रस्तस्य तन्निर्मोके स्वास्थ्ये विश्रान्तिवत् जाग्रत्स्वमायस्ययोः करणव्यापारजनितश्रमापनुत्तये जीवस्य देयतात्मकस्वमपीतीभवती'त्यत्र स्वशब्दस्य स्वरूपे मुख्यस्यार्थान्तरपरत्वे गौणीलक्षणयोरन्यतरापत्तेः अभेदे योगरूढयोरभावेऽप्युपसर्गप्रकृतिप्रत्ययपर्यालोचनया लब्धस्वरूपप्राप्तिरूपार्थस्य अभेदे पर्यवसानादिति तात्पर्यार्थः ॥ ६४ ॥

ननु 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति सुषुप्तविषयभेदश्रुत्या त्वन्मतेऽपि भेदपरेण 'सु(१)पुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन'ति सूत्रेण सत्यपक्षेऽपि जागरण इव सुषुप्तावप्याविद्यकजीवब्रह्मभेदस्वीकारेण च विरोध इति चेन्नेत्याह—“ प्राज्ञेनेति ” । सुप्तौ हि जाग्रत्स्वमायस्योरिव स्फुटतरविक्षेपो नास्तीत्यभिप्रायेण स्वरूपप्राप्त्युक्तिः नस्वास्त्यन्तिकामेदाभिप्रायेणान्यथा सुषुप्तिमुक्तयोरविशेषोपपत्तिः स्यादि-

सुप्तौ स्वरूपलाभोक्तिर्नत्वात्यन्तिकतत्परा ॥ ६५ ॥

एवमन्यत्र वेदान्ते भेदगन्धोऽपि नेष्यते ।

ऐक्ये षड्विधतात्पर्यलिङ्गसद्भावतः श्रुतेः ॥ ६६ ॥

ब्रह्म वा इदमित्याचारण्यकस्थगिरामपि ।

ऐक्ये प्रमापकत्वं ता न भेदं लवतोऽब्रुवन् ॥ ६७ ॥

स यश्चायं नरे यश्चासावादित्ये स एककः ।

इति गीरैक्यमेवाहोपाधिभेदनिवारणात् ॥ ६८ ॥

स योह परमं ब्रह्म वेदेत्यादि तु मुण्डके ।

ब्रह्मैक्यपरमेवेति वाक्यं भेदभ्रमापहं ॥ ६९ ॥

त्यर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तन्यायमग्येषु श्रुतिवाक्येष्वतिदिशति—“ एव
मिति ” ॥ ६६ ॥

॥ तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम् ॥

बृहदारण्यकस्थितस्य तु ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्
तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति’ वाक्यस्यानुपासनाप्रकरणस्व-
तया अभेदप्रमापकत्वमेवेत्याह—“ ब्रह्मेति ” । ता गिरोल-
घर्तो शतोपि कटाक्षेणापि भेदं न वदन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ‘स(१) यश्चायं
पुरुष । यश्चासावादित्ये । स एक’ इति वाक्यस्यापि नान्तर्याम्यैक्यप-
रता ‘ब्रह्मविदामेति पर’ मित्यादिना शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकृततया
तस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्य तात्त्विकत्वप्रसक्तौ तन्निराकरणार्थत्वेन दे-
वयोपदेशोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—“ स इति ” ॥ ६८ ॥ मुण्डकेपि
तदेक्यपर वाक्यमुदाहरति—“ स य इति ” ॥ ६९ ॥

परात्परमुपैतीति ब्रह्मप्राप्तिपरं वचः ।

अविद्याभ्रान्तिबाधात्स्यादैक्यज्ञाने न सा गतिः ॥ ७० ॥

सर्व एकीभवन्तीत्येतदप्यैक्यप्रमापकम् ।

अज्ञानहेतुकानेकभावं ध्वस्तैकतां गतः ॥ ७१ ॥

अतोऽन्यदार्तं नेतीति जडवर्गनिषेधतः ।

‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य’मिति न देशान्तरस्य ब्रह्मप्राप्त्युक्ति-
परा तस्याः सगुणोपासनफलत्वेन ब्रह्मविद्याफलत्वासम्भवेन स्वरू-
पभूतब्रह्मप्राप्तिपरत्वादित्याह—“परात्परमिति” । नन्वद्वैति-
मते निरयं ब्रह्मभूतस्या पूर्वब्रह्मभावोक्तिरयुक्तेति तत्राह—“अवि-
द्याभ्रान्तीति” । कण्ठगते चामीकरादौ भ्रान्तिनिवृत्तिमात्रेण प्रा-
प्तप्राप्तिरूपतया फलत्वदर्शनाच्च दुर्किर्युक्तैवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ‘परे-
ऽन्यये सर्व एकीभवन्ती’त्येतदप्यभेदे मानमित्याह—“सर्व इति” ।
ननु गावः सायं गोष्ठे एकीभवन्ति एकीभूता नृपाः सर्वे घृष्टुः पा-
ण्डव शरैः । कीटो भ्रमरेणैकीभूत इति स्थानैकमत्यैक्यसादृश्यनिष-
न्धनैकीभावस्य गोमृपकीटभ्रमरादौ दर्शनात् अत्रापि तैरेव निमि-
त्तैर्गौण एकीभावः स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे—“अज्ञानेति” ।
मुख्यत्वे सम्भवति गौणत्वस्यायोगात् ब्रह्मैक्यमात्रपरत्वेन सकृदु-
च्यरितस्य नानेकार्यपरत्वशङ्कापीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ अनेन ह्येतत्सर्वं चे-
देति प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनार्थं अन्यत्वेन प्र-
तीतेन जीवेनाभेदबोधनात् अचेतनवर्गस्यातोऽन्यदार्तं नेति नेतीति
निषेधाच्च जीवब्रह्माभेद एव चाप्यप्रमेयः दृष्टान्ते तु अभेदस्याविव-
क्षितत्वात् त्वदुक्तप्रकाराश्रयणे बाधकाभावान्नाद्वैतिमते क्षतिः का

१९२ सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे । [२ परिच्छेदे-

ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयोऽत्र सर्ववेदान्तसंग्रहे ॥ ७२ ॥

अन्तर्याम्यमृतो ह्येष त आत्मेत्यैक्यतत्परम् ।

अतोऽन्यदार्तमित्यत्र दृश्यमिथ्यात्वबोधनात् ॥ ७३ ॥

द्वितीयाद्भयमित्यत्र भेदस्याभयहेतुताम् ।

बहन्ती निन्दया त्वैक्यं प्रमेयं वदति श्रुतिः ॥ ७४ ॥

यन्मदन्यन्न चास्तीह तत्कस्मान्नु बिभेम्यहम् ।

चतास्तीत्यभिप्रेत्याह—“ अतइति ” ॥ ७२ ॥

नन्यत्राप्यन्तर्यामिवाक्ये ‘य आत्मनो अन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा यरीरं यश्चात्मानमन्तरो यमयतीति पूर्ववाक्येन ‘एष त
आत्मा अन्तर्याम्यमृत अतोऽन्यदार्तमित्युत्तरवाक्येन च विरोधः
तत्र परमात्मनोऽन्यं चेतनमङ्गीकृत्य तत्प्राप्तियुक्तत्वेनास्वातन्त्र्यस्यै-
वोक्तेरित्याशङ्क्य पूर्ववाक्यस्योपाधिकभेदमात्रेणोपपत्तेः उत्तरवा-
क्येन न चेतनान्तरसार्त्तियोगो विधीयते किन्त्वेपोन्तर्यामी ते आ-
त्मेति जीवस्वरूपभूतादन्तर्यामिणोऽप्यतिरिक्तं सर्वं आर्तं विनश्वर-
मिति वा मिथ्येति वा बोधनाच्च विरोधशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याह—

“ अन्तर्यामीति ” ॥ ७३ ॥ ‘द्वितीयाद्वै भयं भयतीति’भेदस्य भ-

यहेतुत्वेन निन्दितत्वात्प्यभेद एवोपनिषद्भूम्य इत्याह—“ द्विती-
यादिति ” ॥ ७४ ॥ नन्यस्य विरोधिनः समानाद्भयं भयतीत्येवा-

र्थः लोके तादृशादेव भयदर्शनेन लोकसिद्धानुयादित्यात् पूर्वत्र
‘तस्मादेकाकी बिभेति’उत्तरत्र ‘तस्मादेकाकी न रमते’ इति भय-
णादिति शङ्कां श्रुत्यन्तरनिर्दर्शनेन निरस्यति—“ यदिति ” ।

‘यन्मदन्यत्रास्ति कस्मान्नु बिभेमीति’तत्र एवास्त्वं भयं यीयाये-

द्वैतस्य भयहेतुत्वं स्पष्टमाह श्रुतिः स्वयम् ॥ ७५ ॥
 अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्भयं यातीति वेदगीः ।
 भेदस्य निन्दनादैक्ये प्रामाण्यं भजते स्फुटं ॥ ७६ ॥
 सर्वभूतेषु गूढोऽयं देव एक इति श्रुतिः ।
 कैवले निर्गुणे शुद्धे मानमद्वैतवस्तुनि ॥ ७७ ॥
 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ७८ ॥
 यावन्मोहं तु भेदः स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

ति'श्रुतेः सामान्यतो द्वितीयमात्रदर्शनस्यैव भयहेतुत्वात् विशेषक-
 ल्पनायोमात् 'एकाकी विभेतीति'पूर्ववाक्ये परमार्थदर्शनरहितस्य
 तन्निमित्तभयसम्भवात् एकाकी विभेतीत्युक्तं उत्तरवाक्ये तस्मा-
 दैकाकी ॥ रमते'इत्यत्र इष्टसंयोगजन्यरतेरेकाकिन्यभावात् एका-
 किनो रतिर्नास्तीत्युक्तं ततश्चातत्त्वज्ञविषयोक्तवाक्यानुसारेण तत्र-
 शेषिषयमश्रयाक्यस्य ; स्वार्थसमर्पणेनाप्युपयुक्तत्वात् तद्विरोध्यर्थ-
 परत्वायोगात् 'य यतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुत अथ तस्य भयं भव-
 तीति भेदनिन्दयाऽप्यभेदसिद्धिरिति ह्ययोस्तात्पर्यार्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इत्यादिश्रुतिरप्यैक्ये प्रमाणमित्याह—
 “ सर्वेति ” ॥ ७७ ॥ श्रुत्यन्तरमप्यत्रप्रमाणमित्याह—“ एकः-
 एवेति ” ॥ ७८ ॥ भेदस्याविधकत्वे ऐक्यस्य तात्त्विकत्वे स्मृतिप्र-
 माणमाह— “ यावदिति ” त्रिभिः । एवं श्रुतिस्मृतिवाक्यानि

ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ ७९ ॥

त्रिभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ८० ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

एवं श्रुतिस्मृतीनां स्युर्गिरोमानं सहस्रशः ॥ ८१ ॥

तत्त्वतो नैव भिद्यन्ते जीवास्ते परमात्मनः ।

परमात्मवदेवैते आत्मत्वादिति माऽनुमा ॥ ८२ ॥

यद्वा स्वव्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षता ।

हेतुरस्त्वथवा तत्रावाध्यत्वं ज्ञातृताऽथवा ॥ ८३ ॥

पारमार्थिकभेदस्य सर्वत्रासम्भवादपि ।

जडे न व्यभिचारोऽस्ति तात्विकाभेदसाधने ॥ ८४ ॥

सहस्रश ऐक्ये प्रमाणमिति सिद्धमिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम् ॥

एवमनुमानमपि तत्र मानमित्याह—“ तत्त्वत इति ” । अनु-
मा अनुमानं मा प्रमाणमित्यर्थः । ननु आत्मत्वजातिरत्र हेतुस्तथा-
चाभेदे हेतुच्छित्तिरेव प्रतिकूलस्तर्क इति चेन्न तत्त्वतोभेदेऽपि व्याव-
हारिकभेदेनैव व्यावहारिकजातेरनुच्छेदोपपत्तिरिति भावः ॥ ८२ ॥

स्वव्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षत्वं वा हेतुः, तथापि जीवस्य स्वा-
भिन्नमित्यज्ञानस्यावाध्यव्यवहारविषयत्वात् अवाध्यत्वं हेतुः ज्ञातृ-
त्वादित्यप्यत्र हेतुः जीवे उपधेयान्तकरणोपहितवृत्तेस्तस्यासिद्धे-
रभावादित्यभिप्रेत्याह—“ यद्वेति ” ब्रह्म्यां ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ भेदो

भेदो मिथ्याऽस्ति भेदत्वादेकस्यां दृशि कल्पितः ।
 दृश्यत्वादिति हेतोर्वा चन्द्रभेदवदेव सः ॥ ८५ ॥
 मिथ्याऽस्ति भेदधीर्भेदधीत्वाच्चन्द्रभिदेव धीः ।
 इत्यादीन्यनुमानानि भेदमिथ्यात्वसाधने ॥ ८६ ॥
 पादोऽस्येति श्रुतौ तद्वन्ममैवांश इति स्मृतौ ।

मिथ्या एकस्यां दृशि कल्पितो वा भेदत्वात् दृश्यत्वाद्वा चन्द्रभेद-
 धदित्यनुमानान्तरमाह—“ भेदइति ” । एकस्यां दृशि क्षण-
 कवादिकल्पितभेदवद्वा मिथ्या अकल्पितभेदो न कुत्राप्यित्यर्थः
 ॥ ८५ ॥ एवं विमता भेदधीर्मिथ्या भेदधीत्वाच्चन्द्रभेदधीधदित्यनु-
 मानान्तरमाह—“ मिथ्येति । चन्द्रभिदेव धीरिति ” । चन्द्र-
 भिदा प्रमंयत्वेन विषयो यस्याः सा धीस्तथेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

॥ जीवग्रह्यांभेदानुमानोपपत्तिः ॥

‘पादोऽस्य विश्वाभूतानीति’ श्रुतौ ‘ममैवांशो जीवलोके जीव-
 भूत सनातन’ इति स्मृतौ आंशत्वव्यपदेशादपि जीवग्रह्याभेदसि-
 द्धिरित्याह—“ पादइति ” । यद्यपि ग्रहा प्रति जीवस्यांशत्वं न
 नावदारम्भकत्वं ग्रहाणोऽनादित्वात् नापि खण्डत्वं लक्षणात्
 नापि समुदायित्वं समुदायस्य समुदायनन्यत्वेन व्यवहारदशा-
 यामपि ससार्यन्यशुद्धग्रहाभावापातात् नापि मिश्राभिन्नद्रव्यत्व-
 मनङ्गीकारात् नापि घटं प्रति खण्डपटस्येव प्रदेशत्वं निश्चिदेशग्रह-
 प्रति कल्पनां विना तदयोगात् तथाऽपि घटाकाशस्य महाकाशं
 प्रतीय कल्पितत्वं जीवस्यावच्छेदपक्षे सम्भवति स्वतो निरंशोऽपि

अंशत्वोक्त्याऽनयोरैक्यं घटाकाशादिसाम्यतः ॥ ८७ ॥

निरंशोऽप्यंशतारोपो भवेदौपाधिकस्ततः ।

महत्त्वं कुम्भत्वं यद्वदन्यथा नांशतेष्यते ॥ ८८ ॥

तथा ब्रह्मात्मनोरैक्यं स्याद्विम्बप्रतिविम्बवत् ।

आपातान्नेदमानेऽपि सयुक्त्यध्यक्षतोऽभिदा ॥ ८९ ॥

यत्स्वलक्षणकं वत्क्रं दृष्टं ग्रीवास्थमुज्ज्वलं ।

दर्पणस्थं तथेदं तदेवेति मुखमस्ति मे ॥ ९० ॥

औपाधिकांशो यथा युज्यते तथोक्त पुरस्तादिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ अंशत्वेनैक्यसिद्धिः ॥

तथा जीवग्रहणोर्मुक्तप्रतिमुखवद् विम्बप्रतिविम्बरूपरजःप्यभेदोऽवगन्तव्य इत्याह—“तथेति” । ननु दृष्टान्ते नामेदः सप्रतिपन्नः चैत्रह्वाये भिन्ने इतिवच्चैत्रतत्प्रतिविम्बे भिन्ने इत्येव पार्श्वस्मितेन ग्रहणात् स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिविम्बे भिन्ने इति ग्रहणादित्याशङ्क्याह—“आपातादिति” । आपाततो भेदप्रतीताद्यपि सयुक्तिकप्रत्यक्षेण विम्बप्रतिविम्बयोरभिदेवेत्यैक्यसिद्ध्या दृष्टान्तत्वोपपत्तिरस्येवेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ एतदेवानुभवेन द्रढयति—“यत्स्वलक्षणकमिति” । लक्षणापरिज्ञाने भेदममवतोऽपि यद्विस्तृतश्चैत्रोयत्स्वलक्षणकत्वेन प्रतिपन्नः ततो गृह्यते तथा भाति तस्मिन्चैत्र एवायमिति धीः तथा ग्रीवास्थं मुखं यत्स्वलक्षणकं प्रतिपन्नं दर्पणस्थमपि तथेत्यवधार्यं तदेवेदं मुखमिति स एवायं वर इति च स्वपरसाधारणप्रतीतिरप्यनुभवासिद्धेति तात्पर्यार्थः ॥ ९० ॥

तद्दृष्टान्तेन तत्त्वैक्यं लक्षणैक्यात्प्रतीयते ।

प्रतिविम्बत्वसद्भावे निर्णीता युक्तयो बुधैः ॥ ९१ ॥

अनाद्युपाधिनाऽनादिजीवस्यानादिसंसृतिः ।

तत्त्वज्ञानेन तद्वाधाजीवो ग्रहैव सिद्ध्यति ॥ ९२ ॥

तदेवं प्रतिविम्बस्य विम्बेनैक्ये व्यवस्थिते ।

ग्रहैक्यं जीवजातस्य सिद्धं तत्प्रतिविम्बनात् ॥ ९३ ॥

नित्यः सर्वगतो ह्येष महानज इति श्रुतेः ।

वार्थान्तिके फलितमाह—“ तद्दृष्टान्तेनेति ” । जीवस्य
ग्रहप्रतिविम्बभावसाधकयुक्तीनां सूर्यमिः सामञ्जस्यप्रदर्शनं बहु-
धा कृतं न तत्रयासौ ऽत्रास्तीत्याह—“ प्रतिविम्बत्वेति ” ॥ ९१ ॥
तन्मनादेर्जीवस्य नोपाध्यधीनं प्रतिविम्बत्वं किं तु तदनधीनत्वेऽसति
तत्सदृशत्वं तच्च भेदस्यासमिति विरुद्धो हेतुः उक्तं हि सुब्रह्मता
‘ अग(१)द्वय चोपमा सूर्यफादिति तत्राह—“ अनादीति ” । उ-
पाध्यधीनत्वं हि उपाधौ सत्येव सत्त्वं तच्च नानादित्यविरोधि अना-
द्युपाधिना अनादिजीवस्यापि तत्सम्भवात् अत एव प्रतिविम्बपदस्य
भेदसादृश्याद्यर्थकत्वमादाय विरुद्धत्वोक्तिर्हेताभयुक्तेवि तात्पर्यार्थः
॥ ९२ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तदेवमिति ” ॥ ९३ ॥

॥ विम्बप्रतिविम्बन्यायेनैक्यसिद्धिः ॥

तन्मनुष्याजीवस्य कथं व्यापकादीनामभेद इति चेन्मैत्र मित्याह-
“ नित्य इति ” । जीवो नाणुः प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात्प्रत्यक्षत्वाच्च
घटवत् आत्मत्वादमृतत्वाच्चेदमदित्वाद्यनुमानैश्च जीवानणुन्यसिद्धे

व्यापकत्वप्रसिद्धश्चे ज्ञाणुर्जीव इति स्थितं ॥ ९४ ॥

ऽएषोऽणुरिति वेदान्तो दुर्विज्ञेयात्मतत्परः ।

विपक्षे च देहव्यापिसुखज्ञानाद्यनुपलम्भापत्तिर्वाधिका नतो नाणु-
र्जीव इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

नन्व 'णुर्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च'
'यालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स
चानन्याय कल्पते' इति श्रुत्या जीवो ऽणुरिति चेन्मैवमित्याह—
“ एष ” इति । व्यापकत्वप्रतिपादकबहुभुतिविरोधेन दुर्विज्ञे-
यत्वपरत्वात् देशव्यापिगुणोपलम्भस्याऽन्यथयितुमशक्यत्वात् । ननु
जीवो न व्याप्तः उक्ताभितमत्वात् क्रियावत्त्वाच्च खगरीरवत् विपक्षे
हेतुच्छित्तापत्तिरेव बाधिकेत्याशङ्काह—“ उत्क्रान्त्यादिरिति ” ।
हेतोरसिद्धेर्नानुमानं तत्र मानं । ननु सोऽस्माच्छरीरादुत्क्र-
म्यामुं लोकमधिगच्छति अमुष्मादिमं लोकमागच्छतीत्यादिश्रुतिभिः
'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते' इत्यादिस्मृतिभिश्च हे-
तुसिद्धिरित्याशङ्काह—“ धिय ” इति । उत्क्रमणादीनां बुद्धि-
गतानां तदुपहिते श्रुत्या प्रतिपादनात् न तु शुद्धे गत्यादिकमिति
भानः । आत्मनि सुषुप्त्युत्थाद्यनुभवस्यापि बुद्ध्युपाधिकत्वेन तस्मा-
मानाधिकण्यस्य गतौ स्वाभाविकत्वासाधकत्वाच्च तेषामात्मगतत्वक-
मित्याह—“ आत्मनीति ” । ननु 'स एतान्प्रह्व गमयन्ती'त्या-
दिश्रुतौ 'तत्र प्रयाना गच्छन्ति प्रह्व प्रह्वविदो जना' इत्यादिस्मृ-
तौ च गतेर्मुक्तिसामानाधिकरण्योक्तेः कथं नात्मगतत्वमिति चेन्मै-
वमित्याह—“ यावदिति ” । अव्यापकस्यैवाव्यापकं प्रत्येय ग-
मनं प्रह्व च व्यापकं तत्प्रतिगमनासम्भवेन गमनपदस्योपाधिगृह-
भेदराहित्यपरनया गतिमुक्तिस्सामानाधिकरण्याप्रतिपादकत्वाद्य-

उत्क्रान्त्यादिर्धियो धर्मस्तत्सत्त्वे तस्य सम्भवः ॥९५॥

आत्मन्यारोपिता बुद्धिस्तद्धर्मा न तु शुद्धगाः ।

उत्क्रान्त्याद्याः सुखाद्याश्च यावन्मोहं भवन्ति ते ॥९६॥

तत्त्वसाक्षात्कृतौ बुद्ध्याद्युपाधिविलये सति ।

उत्क्रान्त्याद्याः सुखाद्याश्च शुद्धे सन्ति न कर्हि चित् ॥९७॥

येनाऽऽत्मनापि यद्बुध्यवच्छिन्नेन न कर्म यत् ।

कृतं तेनैव तद्बुध्यवच्छिन्नेनैव भोजनं ॥ ९८ ॥

दृष्टानं यथा यथ सर्वस्यापि व्यवस्था समर्थनीयेति भावः ॥९५॥९६॥

तनु 'तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति' इत्यात्मनिष्ठत्वश्रुते-
नोसिद्धिः अन्यथा मोक्षादिकमपि बुद्धेरैव स्यात् नाऽपि श्रुत्या बु-
द्ध्युपाधिकगत्यादिधिपयस्य सम्भवति 'तद्यथाऽन. सुसमाहितमु-
त्सर्ज्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राप्तेनाऽऽत्मनाऽभ्याकृष्ट उत्सर्ज-
न्यातीति' स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तैरित्याशङ्क्यैव इति
बुद्ध्युपहितस्यैव परामर्शेन शुद्धात्मनिष्ठत्वस्य गतावनुक्ते. मोक्षे च
बुद्ध्युपरमेन तन्निष्ठत्वस्यासम्भाविततया वैषम्यादित्यभिप्रेत्याह—

“ तत्त्वसाक्षात्कृताविति ” ॥ ९७ ॥ नन्वात्मनो व्यापकत्वे
सर्वाणि परिराणि सर्वस्यैव भोगायतनानि स्युः तथा हि सर्वशरीरे-
न्द्रियादीनां सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तत्वात्कर्मणामपि साधारणदेहा-
दिकृतत्वेन असाधारण्यायोगात् अहन्त्वारोपादेरपि नियामकमूलस-
म्बन्धादेरभावे नैयत्यायोगादित्याशङ्क्य तद्यापीश्वरस्य व्यापकत्वेन
सर्वशरीराणां तद्भोगजनकत्वापत्तेः समानत्वाच्च च तददृष्टान्त्य-
त्वात्तत्संयुक्तत्वेऽपि न तत्र भोगजननं तर्हीहापि सममित्यभिप्रेत्याह—
“ येनेति ” । यद्बुध्यवच्छिन्नेन येनैवाऽऽत्मना यत्कृतं तद्य-
च्छिन्नेन तेनैव भोजनात् नह्यात्मनो व्यापकस्यापि निरवयवस्य प्रदे-
योऽस्ति न च कर्मणामेव कथमसाधारण्यं पूर्वतत्कर्मजन्यत्वात्
एवमनादितैव शरणं अन्यथा ईशात्मनि तथाप्यगतेरिति तात्प-
र्यार्थः ॥ ९८ ॥

एवं न कृतहान्याद्यापत्तिरस्ति मनागपि ।

जीवोऽस्तु प्रतिबिम्बो वाऽवच्छिन्नो वा तदेव वा ॥ ९९ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धादेव संसृतिभाग्यं ।

तत्त्वज्ञानेन तद्भावे विशुद्धो नित्यमोक्षभाक् ॥ ३०० ॥

नाणुर्न मध्यमो जीवो न विभुस्तार्किकैर्मतः ।

जीवो ब्रह्मैव वेदान्तसिद्धान्त इति निर्णयात् ॥ १ ॥

अद्वैतसिद्धिपरिशीलनतो मयाऽऽत्म-

तत्त्वे धियः परिचयाय परिश्रमो यः ।

सम्यक् कृतो यदि भवेदथ वाऽन्यथाऽसौ

श्रीकृष्णपादकमलेऽर्पित एव भूयात् ॥ २ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे द्वितीयः परिच्छेदः ।

नन्ववच्छिन्नस्य कर्तुर्भोक्तुर्भेदात्कृतहान्यादिदोषापत्तिः स्यादित्यत आह—“ एव ” मिति । अवच्छेद्यात्मनोऽवच्छेदकबुद्धेभ्योऽप्यवच्छिन्नभेदस्य यत्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ ९९ ॥ सिद्धान्त-
रहस्यमाह—“ जीव ” इति सादृश्याभ्यां ॥ ३०१ ॥ स्वरूप-
स्थितं स्वेष्टदेवतकृष्णपदारविन्दे समर्पयति—“ अद्वैतसि-
द्धीति ” ॥ ३०२ ॥

- इति धीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसामिलापिभीसदान-
न्दविश हृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे भात्म-
निरूपणं नाम द्वितीयपरिच्छेदः समाप्ति-
मगमत् ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे
तृतीयः परिच्छेदः प्रारम्भते ।

श्रवणादिपरा नित्यं यं चिदानन्दमद्वयम् ।
साक्षात्कृत्य कृतार्थाः स्युस्तं सदा नौमि केशवम् ॥ १ ॥
एवं व्यवस्थिते ब्रह्मतत्त्वैकात्म्ये प्रमाणतः ।

यस्यानन्दसमुद्रस्य ब्रह्मानन्दादयो लवाः ।
तं प्रणौमि चिदानन्दं मुकुन्दं स्वेष्टदेवतम् ॥ १ ॥
शान्तिदान्त्यादिसम्पन्नाः श्रवणादिपरायणाः ।
चिन्तयन्ति यमानन्दमाश्रये तं परं हरिम् ॥ २ ॥

तदेवं ब्रह्मात्मैक्यरूपे वेदान्तप्रमेये व्यवस्थिते तत्साक्षात्काराय
मुमुक्षुभिरनुष्ठेयं श्रवणादिसाधनमङ्गाङ्गिभावेन विवेकुं स्वेष्टदेव-
तानुसन्धानात्मकं मङ्गलमाचरन् उपक्रमते—“ श्रवणादीति ” ।
तत्राङ्गित्वेन श्रवणं विधीयते इत्याह—“ एवमिति ” द्वाभ्यां ।
'आत्मा वा अरे, ब्रह्मव्यः श्रोतव्य' इत्यत्र प्रमेयावगमं प्रति साक्षा-
दव्यवधानेन श्रवणस्यैव विधानात् 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इ-
त्यत्र दर्शनं प्रति श्रवणमपेक्ष्य मनननिदिध्यासनयोर्व्यवधानादङ्गत्वं
निश्चीयते इत्याह—“ प्राधान्या ” दिति । तत्साक्षात्कारा-

तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थं श्रवणादि विविच्यते ॥ २ ॥

श्रवणं मननं ध्यानमनुष्ठेयतया श्रुतम् ।

त्रितयं श्रवणं तत्र प्राधान्यादङ्गितां व्रजेत् ॥ ३ ॥

तदङ्गित्वं प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रति ।

सिद्ध्यत्यव्यवधानेन तदङ्गत्वं तयोर्द्वयोः ॥ ४ ॥

चित्तस्यैकाग्रताद्वारा संशयादिनिरासतः ।

प्रत्यक्प्रावृण्यहेतुत्वं भजेतां ध्यानचिन्तने ॥ ५ ॥

विचारः शब्दशक्त्यैकतात्पर्यस्यावधारणम् ।

‘त्मकं फलं श्रवणैकसाध्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतदेव विवरणोक्त-
रीत्या ब्रूयति—“ तदङ्गित्व ” मिति । तदयं निष्कर्षः श्रव-
णमङ्गि प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् मनननिर्विध्यासने तु
चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारनिवृत्तदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्र-
ह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलोपकार्यङ्ग इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु ध्येयं तावद्विचाररूपं शब्दज्ञाने न करणं वेदेन धर्म इव
ग्रह्याणि प्रमीक्ष्यमाणे विचारस्यानुमानादौ तर्कस्येव शब्दरूपे तज्ज्ञा-
नरूपे वा करणे इतिकर्तव्यतामात्रत्यादिति चेत्तत्राह—“विचार”
इति । शब्दशक्तित्वात्पर्यावधारणं तावद्विचारः अथधृतशक्तित्वात्प-
र्यकश्च शब्दः करणमिति विचारस्य करणकोटिप्रवेशेन इतिकर्त-
व्यतात्वाभावादङ्गित्यनिर्णयात् तथा च तात्पर्यावधारणरूपस्य
विचारस्याङ्गित्वं । नन्वाकाङ्क्षादिसहितशब्दज्ञानस्यैव करणत्वस-
म्भवे तात्पर्यभ्रमनिरासोपक्षीयतयोक्ततात्पर्यज्ञानस्य करणकोटि-
प्रवेशे मननादेरपि तत्कोटिप्रवेशः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—
“ नाकाङ्क्षादीति ” । एतदुक्तं भवति एयं व्याकाङ्क्षादिधियो

निर्णीतशक्तितात्पर्यवाङ्मच्छब्दः करणं मतः ॥ ६ ॥

विचारस्याऽपि करणे प्रवेशेनाङ्गिता मता ।

नाकाङ्क्षादिप्रविष्टं स्यादन्यथा करणे भुवम् ॥ ७ ॥

तस्माद्वष्टव्य इत्यत्र दर्शने सन्निधानतः ।

श्रोतव्य इति साक्षात्स्यादङ्गित्वं श्रवणेऽन्वयात् ॥ ८ ॥

शब्दातिशयहेतुत्वाच्छ्रवणस्याङ्गितेष्ट्यते ।

चित्तातिशयहेतुत्वात्तयोरङ्गत्वमीरितम् ॥ ९ ॥

फलाद्युक्त्यनुसन्धानं चित्तस्यैकाग्र्यकारणम् ।

निराकाङ्क्षाविघ्नमनिरासकत्वमात्रेणोपयोग्यपक्षायाकाङ्क्षादिकमपि-
करणकोटिप्रविष्टं न स्वात्र ध्यान्योन्याश्रयः सामान्यतोऽर्थोपगमनेन
तात्पर्यग्रहसम्भवात् अन्यथा नानार्थादौ चिनिगमनादिकं च न
स्यात् तथा च सर्वत्र तात्पर्यज्ञानस्याजतकत्वेऽपि यत्र तात्पर्यसंश-
यविपर्ययोत्तरशब्दधीः तत्र तात्पर्यज्ञानस्य हेतुता प्राप्ता संशयवि-
पर्ययोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्येवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ फलितमुपसंहर-
ति—“ तस्मादिति ” ॥ ८ ॥

अतएव चित्तसुखाचार्योभिपतिं दर्शयति—“ शब्देति ” ।

करणीभूतशब्दगतातिशयहेतुत्वात् श्रवणस्य फलत्वेनाङ्गित्वं मन-
ननिदिध्यासनयोस्तु सहकारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वात्फलोप-
कार्यङ्गतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु यद्यपि चित्तैकाग्र्यस्य सूक्ष्मवस्तुज्ञान-
हेतुत्वं दृष्टमस्ति तथापि मननं न चित्तैकाग्र्यहेतुः युक्त्यनुसन्धा-
नरूपमननस्यापुक्त्यपेक्षानिवर्तकताया एव दृष्टत्वेन चित्तैकाग्र्यहे-
तुत्वफलपते सति दृष्टहान्यापतेः मननविधेरपूर्यत्यापाताच्च मतिर्या-
यद्युक्ततेति स्मृतंविरोधाच्चेति गत्राह—“ फलादिति ” । ताद-

विपरीतनिवृत्त्या स्यान्द्वाभौकान्यकारणम् ॥ १० ॥

नियमः श्रवणे ज्ञानसाधने विधिरिष्यते ।

नापूर्वादिविधिस्तत्र सिद्धोपायोऽन्वयादिना ॥ ११ ॥

गान्धर्वशास्त्रे षड्जादिसाक्षात्कारैकहेतुता ।

विचारस्य यतो दृष्टा ततो नापूर्वं इष्यते ॥ १२ ॥

अपरोक्षेऽपि षड्जादौ विचार्यत्वं यथेक्ष्यते ।

तथैवाऽऽत्माऽपरोक्षोऽपि विचार्यत्वं ब्रजेच्छुस्तौ ॥ १३ ॥

कशङ्कायां सत्यां नानाकोटौ चित्तविक्षेपस्य तस्याश्च निवृत्तौ युक्त-
त्वेनावधारणविषयकोटौ चित्तप्रवणतायास्तावत्पर्यन्तस्य दृष्टत्वेन
दृष्टहान्यपूर्वविधिस्मृतिविरोधाभावात् । निदिध्यासनस्य तु विपरी-
तसंस्काररूपविपरीतभावनानिवर्त्तकता सकलसिद्धेति तात्पर्या-
र्थः ॥ १० ॥

॥ मग्ननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्गतोपपत्तिः ॥

तच्च श्रवणादिकं विषयावगमं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धोपाय
इति तद्विधेर्नापूर्वादिविधित्वं किं तु नियमविधियमेवेत्याह—
“ नियमइति ” ॥ ११ ॥

नन्वत्र श्रवणस्यापरोक्षफलं प्रति साधनत्वं तथान्यतो नावग-
तमित्यपूर्वविधित्वमवेति चेत्तत्राह—“ गान्धर्वेति ” ॥ १२ ॥ न-
न्वेतावता शास्त्रविचारः सर्वत्रार्थसाक्षात्कारहेतुरिति न सिद्धं ध-
र्मशास्त्रविचारे व्यभिचारादित्याण्ड्यापरोक्षार्थकशास्त्रविचारत्वे-
न साक्षात्कारजनकतायास्तद्वर्जनयलेन सिद्धेर्भवमित्याह—“ अपरो-
क्षइति ” । आत्मा च षड्जादिवदपरोक्षो न धर्मादिरिति न तत्र
व्यभिचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्यपरोक्षे विचारवैयर्थ्यं न हि यद्यद-

सर्वत्रापि विचार्यत्वसन्दिग्धत्वफलित्वयोः ।

प्रयोजकत्वं तत्सत्त्वं ब्रह्मात्मैक्यविचारणे ॥ १४ ॥

निर्विशेषेऽन्यतोऽप्राप्तावपि मानान्तरादिभौ ।

सामान्यतस्तथाप्यस्ति प्राप्तिरात्मनि चिद्वने ॥ १५ ॥

ब्रीहीनित्यत्र शास्त्रैकगम्यापूर्विययोगिषु ।

अन्यतो दलनादेश्वाप्राप्तावप्युच्यते तथा ॥ १६ ॥

ब्रीहिमात्रसमाकारस्तत्र यद्वत्तथाऽस्त्वह ।

परोक्षं तत्तद्विचार्यते इति नियम इत्याशङ्क्याह—“ सर्वत्रेति ” ।

अपरोक्षे विचार्यत्वनियमाभावाच्चदविचार्यत्वनियमोऽपि नास्ति प-
दजादावपरोक्षेऽपि विचार्यत्वदर्शनात् तद्वदेव साफल्यसम्भवाच्च
सन्दिग्धत्वाच्चप्रयोजनत्वयोरेव सर्वत्र विचार्यत्वे प्रयोजकत्वादित्य-
र्थः ॥ १४ ॥ ननु पार्श्विकप्राप्तौ नियमः सा च साधनान्तरप्राप्तौ न
च कृपादिरहितात्मज्ञानं तत्प्राप्तिरस्तीत्याशङ्क्य निर्विशेषात्मनि
मानान्तराप्राप्तावपि आत्मनि सामान्यतस्तत्प्राप्तिरस्तीति नियमस-
म्भवादित्यभिप्रेत्याह—“ निर्विशेष ” इति ॥ १५ ॥

नैतद्वद्वचरमित्याह—“ ब्रीहीनिति ” । यथाऽपूर्वायेषु

ब्रीहिविशेषेषु नययिदलनादेश्वाप्राप्तावपि ब्रीहिसामान्ये तत्प्राप्त्या
ब्रीहीनवहन्तीति नियमविधिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु ब्रीहीनवहन्ती-
त्यत्र ब्रीहिपदमपूर्वियद्रव्यपरं न तु ब्रीहिमात्रपरं अन्यथा यत्वेवम-
घात औपदेशिका न स्यात् नीवारेषु ब्रीहिरूपव्यापारभावेनातिविष्टो-
प्रि वाध्यतेति नवमं स्थापितत्वेनापूर्वियद्रव्य एव दलनादिप्राप्तये-

विषयज्ञानमात्रैकसमानाकारसम्भवः ॥ १७ ॥

यद्वा स्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षेऽस्त्यसम्भवः ।

कव्यस्यात् अन्यथा चैतुष्यमात्रे अद्ययाननियमे द्रव्यार्जने(१)याजना-
द्युपायनियमवत्तस्य पुरुषार्थत्वप्रसङ्गेन लौकिकेष्वपि ग्रीहिषु दल-
ने प्रत्यवेयादित्याशङ्क्य नियम्यमानाद्यघातस्थापूर्वोयद्रव्यमात्रविषय-
त्वेऽपि सामान्यविषयप्राप्त्यैव नियमोपपत्तौ विशेषविषयप्राप्तेरनपे-
क्षितत्वात्तन्मैवमित्याह—“ व्रीहिमात्रेति ” । ननु निर्विशेषसवि-
शेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषाभावादिद्वारा वेदान्तवेद्ये चिन्मात्रे
न मानान्तरप्राप्तिरिति चेत्तत्राह—“ तथास्त्विति ” । उभया-
नुगते सविशेषतया प्रमेयतायां मानान्तरप्राप्तेः सत्त्वात्सजातीये प्रा-
प्त्याऽपि यत्र सजातीयान्तरनियमसम्भवः तदा किमु वाच्यमेकस्मि-
न्नेवात्मनि अद्यस्याविशेषेण मानान्तरप्राप्त्या विशेषान्तरे नियम
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

पक्षान्तरेण नियममाह—“ यद्वेति ” । यथा मन्त्रार्थज्ञा-
नस्य कल्पसुखात्मीयग्रहणाकवाक्यादिनापि प्राप्तत्वेन पक्षे अप्राप्तं
मन्त्रसाध्यत्वं नियम्यते मन्त्रैरेव स्मृतिः साद्व्येति तथा वेदान्तमू-
लश्रीशुद्धसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षे अप्राप्तवेदान्तश्रव-
णादिपरिपूरणार्थो नियमः ‘तस्माद्वाङ्मणो नावैदिकमधीयीतेति’
श्रुते ‘ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः ’ इत्यादिस्मृतेश्च ‘ इति हासपुरा-
णाभ्यां वेदं समुपबृहद्येदिति तु वेदान्ते तात्पर्यनिर्णयाय तद्विचा-
रापेक्षामात्रपर नियमे तु तदपेक्षायामपि ब्रह्मज्ञाने तद्विचारापेक्षा-
विरहादिति श्रुतेरेव निरपेक्षप्रामाण्यं तत्रेति त्रयाणां तात्पर्यार्थः

(१) याजनीयिनैव द्रव्यार्जनीयमिति नियमत्रय्यादृष्टव्यं सार्थक्याय याजनाय
श्रीपादिन द्रव्योपार्जने यथा वल्गवाय क्लृपयते तथा अरघातेन चैतुष्यं सोध्यमित्यत्र त
स्यार्थेऽप्ययं दलनादिना चैतुष्यमप्यादने तत्कलनात् स्यादिति भावः ।

वेदान्तश्रवणादीनां पूर्यै नियम इष्यते ॥ १८ ॥

अस्ति वेदान्ततात्पर्यनिर्णयाय स्मृतेरपि ।

अपेक्षा तद्विचारस्य पुंदोपक्षयकारिता ॥ १९ ॥

तथापि ब्रह्मतत्त्वैक्यज्ञानवेदान्तमानते ।

नापेक्षाऽस्ति पुराणादेः श्रुतेः स्वातन्त्र्यमत्र हि ॥ २० ॥

नियमादृष्टसाध्यस्य व्यावर्त्यस्यापि सम्भवात् ।

श्रवणादेर्नियमनं सर्वथैवोपपद्यते ॥ २१ ॥

श्रवणं शक्तितात्पर्यावधारणमिहेष्यते ।

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ फलितमुपसंहरति—“ नियमेति ” ॥ २१ ॥

॥ विवरणोक्तश्रवणनियमोपपत्तिः ॥

ननु किमिदं श्रवणं नाम शक्ति तात्पर्यावधारणं वा, तद्विशिष्टपक्षा-
वधारणं वा, तात्पर्यप्रमापकलिङ्गावधारणं वा, आगमाचार्योपदेयज-
न्यज्ञानं वा, नाद्यः अपाच्ये ब्रह्मणि शक्त्यसम्भवात् तात्पर्यमपि न ता-
द्यदापातधीजन्यस्य विचारनिवर्त्यस्य संशयस्य धर्मिणि तस्य प्रागेव
निश्चितत्वेन तद्विशिष्टार्थं तात्पर्यनिश्चयसाधनस्य विचारस्य वैयर्थ्यात्
अन्यथा विचारानन्तरमपि संशयादिप्रसङ्गात् नापि संशयधर्मिगतप्र-
कारयिशेषे तद्विशिष्टे तदुपलक्षिते वा, अयण्डार्थताहानेः अवधारणस्य
ज्ञानत्वेन विधेयत्वस्य त्वयाऽनङ्गीकाराच्च अतः एव न द्वितीयादि,
नापि गुरुमुखाद्वेदान्तानां ब्रह्मणि संयोजनं श्रवणं तस्याऽऽद्यप्रज्ञानति-
रेकात् नापि चाक्यविशेषप्रयोगरूपवादकया श्रवणं तत्र श्रवणप-
दाप्रयोगात् अत एव मनननिदिश्यासनयोरपि न विधिस्तयोरपि
ज्ञानानतिरेकादिति चेन्मैवमाद्यपक्षस्यैव सोदसद्वत्त्वादित्याह—

“ श्रवणमिति ” । न च तत्र शक्त्यसम्भयो दोषः शुद्धे स-
त्त्वसम्भवेऽपि विशिष्टशक्तेस्तद्विधोपयोगिन्या अवधारणीयायाः स-

शुद्धे यद्यपि तत्त्वैक्ये शक्त्यसम्भव आत्मनि ॥ २२ ॥

विशिष्टशक्तेस्तद्बोधोपयोगिन्यास्तु सम्भवात् ।

अवधारणयोग्यायाः नैवातः शक्त्यसम्भवः ॥ २३ ॥

तात्पर्यस्यापि सन्देहधर्मिणो निश्चितत्वतः ।

तत्रासम्भवसत्वेऽपि विचारो न निरर्थकः ॥ २४ ॥

निर्विशेषेपि सन्देहसम्भवेन विचारणा ।

साफल्यं प्राप्नुयात्तत्त्वज्ञानसिद्ध्युपकारिका ॥ २५ ॥

नचावधारणस्यापि ज्ञानत्वं तर्करूपतः ।

यतो ज्ञानविजातीयचेतोवृत्त्यन्तरं हि तत् ॥ २६ ॥

श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः ।

श्रवणादौ क्रियाशब्दो वार्तिके दृश्यते ततः ॥ २७ ॥

तथैव मननध्याने विधेयत्वेन दृश्यतां ।

मनोव्यापाररूपाणां त्रयाणां स्याद्विधेयता ॥ २८ ॥

सम्भवात् तात्पर्यस्यापि संशयधर्मिणो निश्चितत्वेन तत्रासम्भवेपि सं-
शयकोट्युपलक्षिते निर्विशेषे सम्भवेन विचाराधैयर्थात् न चाख-
ण्डार्थताहानिः स्वरूपमात्रोपलक्षकतया ऽखण्डार्थताया उपपादित-
त्वात् न चावधारणस्य ज्ञानरूपतया अविधेयता तस्य तर्कत्वेन ज्ञा-
नविजातीयचेतोवृत्त्यन्तरत्वात्सुरेश्वराचार्यैः श्रवणादिक्रियेत्यत्र श्रव-
णादौ क्रियापदप्रयोगात् एवमेव मनननिदिच्छासनयोरपि विधेय-
त्वमुन्नेयं तस्माच्छ्रवणादेरध्वीरूपतया मनोव्यापारत्वेन विधेयत्वोप-
पत्तिः यच्चानुवादित्वादिवर्णनं चाचस्यत्ये तत्प्रस्यान्तरत्वाच्च विधि-
त्वोक्तिविरोधीति सप्तानां योजना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ श्रवणादिविधेयत्वोपपत्तिः ॥

जिज्ञासासूत्रमूलं स्याद्वेदान्तश्रवणे विधिः ।

अधीतवेदपुंसोऽस्ति ज्ञानमापाततो यतः ॥ २९ ॥

नात्रान्योन्याश्रयापातोप्यधिकारिविशेषणे ।

समानविषयत्वेऽपि तयोः स्यान्मूलमूलिता ॥ ३० ॥

श्रवणाक्षिसतात्पर्यग्राहकं लिङ्गमागमे ।

तदादाय तयोस्तुल्यविषयत्वस्य सम्भवः ॥ ३१ ॥

एवं विचारविधायकश्रवणविधिरेव जिज्ञासासूत्रमूलमित्याह—

“ जिज्ञासेति ” सार्द्धेन । ननु विचारविधौ श्रवणसाध्यपरोक्षज्ञानाधीनाया अपरोक्षज्ञानकामनाया अधिकारिविशेषणत्वाङ्गीकारणान्योन्याश्रयापात इत्याशङ्काधीतवेदस्य विदितपदपदार्थसङ्गतिकस्यापाततो जायमानपरोक्षज्ञानाधीनापरोक्षज्ञानकामनाया अधिकारिविशेषणत्वेनोक्तान्योन्याश्रयानवतारदित्यभिप्रेत्याह—

“ अधीतेति ” । ननु जिज्ञासासूत्रोक्तो विचारस्तत्परिणामकन्यायानुसन्धानरूपः अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भसिद्धये तत्कर्तव्यतोत्तयुक्तेः इतरस्य वेदेतिकर्तव्यतानुपपत्तेश्च श्रवणं च नोक्तन्यायानुसन्धानरूपं मननाभेदप्रसङ्गात् अतो न श्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्मूलमूलिभाव इत्याशङ्काह— “ समानेति ” ।

जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिसमानविषयतया मूलमूलिभावाभावेऽपि श्रवणविधिविषयशक्ततात्पर्यावधारणात्मकश्रवणाक्षितोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गविचारमादाय समानविषयत्वसम्भवेन तदुपपत्तिरिति सार्द्धयोजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मननं तु श्रुतार्थस्य युक्तिभिश्चिन्तनं मतं ।
 अङ्गित्वं श्रवणस्यैव तात्पर्यस्यावधारणात् ॥ ३२ ॥
 समन्वयाविरोधोक्तयुक्तिचिन्तनमेव वा ।
 श्रवणं मननं चैव क्रमेणास्तु श्रुतीप्सितं ॥ ३३ ॥
 समन्वयविचारस्याभ्यर्हितत्वात्तदप्यते ।
 विचारविधिमूलत्वं मननस्य तु नैव तत् ॥ ३४ ॥
 तदेवं श्रवणं लिङ्गं विचाराधीनमागमे ।
 जिज्ञासासूत्रमूलत्वात्स्यात्तात्पर्यावधारणं ॥ ३५ ॥
 भामत्यां तु विचारैकाक्षेपकत्व विधेरपि ।

मननाभेदोपि नास्तीत्याह—“ मननमिति ” । अर्थाक्षितवि-
 चारस्येति कर्त्तव्यतात्वेपि तात्पर्यावधारणरूपे श्रवणे उक्तस्याङ्गित्व-
 स्थानपायादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ यद्वा समन्वयाध्यायोक्ततात्पर्यनिश्चाय-
 कोपक्रमादियुक्त्यनुसन्धानं श्रवणं द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्त्वशङ्का-
 निवर्त्तकयुक्त्यनुसन्धानं मननमित्याह—“ समन्वयेति ” ॥ ३३ ॥
 ननु जिज्ञासासूत्रस्यापि मननविधिमूलत्वापात इत्याशङ्क्य समन्वयो-
 क्तविचारस्याभ्यर्हिततया श्रवणविधिमूलत्वस्यैव सकन्यत्वोक्तेर्नैतर-
 स्येत्याह—“ समन्वयेति ” ॥ ३४ ॥ फलितमुपसहरति—
 “ तदेवमिति ” ॥ ३५ ॥

॥ जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिमात्रमूलत्वोपपादनम् ॥

वाचस्पतिमतमाह—“ भामत्यामिति ” । अध्ययनविधरेवार्था-
 वगमपर्यन्तत्वात् काण्डद्वयविचाराक्षेपकत्व श्रवणादिषु च न को-

वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः । २११

अर्थावगमपर्यन्ततया स्वाध्याय इष्यते ॥ ३६ ॥

काण्डद्वये ततः कोपि न विधिः श्रवणादिषु ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां ज्ञानेऽस्ति हेतुता ॥ ३७ ॥

अर्थज्ञानार्थकत्वेऽप्यध्ययने फलतो जगुः ।

नित्यत्वं के चिदन्ये तु दृष्टादृष्टफलं जगुः ॥ ३८ ॥

आपातदर्शनं तत्र श्रवणेन विनेष्यते ।

विधिः तेषामन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारसाधनताकत्वादिति
उपयोगिता ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अन्वयव्ययनाभाये प्रत्यवायश्रवणादध्ययनस्य नित्यतायाः अप्यव-
गमात् कथं तत्स्वार्थावगमपर्यन्तत्वमित्याशङ्क्याह—“अर्थेत्यादिना” ।
अर्थज्ञानार्थकत्वेऽप्यध्ययनविधेरवैयर्थ्यायाधीतेनैव वेदेन कर्तव्यतां
ज्ञात्वा अनुष्ठितं कर्म फलायात्मित्यादिनियमाश्रयणादसत्यध्ययने
यथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्या प्रत्यवायश्रवणोपपत्तिः तथाचा-
र्थज्ञानार्थकत्वाप्यध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमिति केचित् । अपरे तु भ-
नध्ययने मन्थ्यानुपासनेनेव साक्षात्प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्यादृष्टा-
भवेऽपि अर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभया-
र्थता पशुपरोडाद्यादिवदित्याहुस्त्वर्थः ॥ ३८ ॥

॥ वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः ॥

तनु शब्दजज्ञानस्वरूपमेव श्रवणं विधेयमिति नेत्याह—“ आ-
पातदर्शनमिति ” । आपातदर्शनस्य तद्विना जायमानत्वात् न
च वेदान्तविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञाने हेतुताया अप्राप्तेरपूर्वविधितेति
वाच्यं । सामान्यतः प्राप्तसाध्यसाधनभावमनास्य विशेषोपा-
धिना अप्राप्तसाधनप्राप्तये अपूर्वविध्यङ्गीकारे न्योतिष्ठोमादिप्राक्य-

विशेषात्तदनादृत्याप्राप्तसाधनसिद्ध्ये ॥ ३९ ॥

विधिः स्यान्निर्गुणैकात्म्यज्ञाने नास्ति कथं चन ।

सूक्ष्मार्थगोचरं ध्यानं तत्साक्षात्कारकारणं ॥ ४० ॥

दृष्टं तत्राप्यपूर्वत्वाभावान्न विधिरिष्यते ।

तत्र स श्रूयमाणोऽपि कुण्ठीभावं भजेद्विधिः ॥ ४१ ॥

कृतिसाध्यत्वरूपस्य स्वर्गादाविव तद्विधेः ।

प्रयोजकस्य तज्ज्ञानेऽभावादेव न तद्विधिः ॥ ४२ ॥

विचारेपि तेन रूपेण तद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यप्राप्तसाधनतासिद्ध्ये अपूर्वविध्यन्तरकल्पनापत्तेरतः श्रवणादीनां निर्गुणविषयतया सगुण विषयत्वाभावाच्चापूर्वविधित्वं सूक्ष्मार्थगोचरनिर्दिध्यासनस्य तादृ-
शार्थविषयकसाक्षात्कारहेतुताया दृष्टत्वेनापूर्वत्वाभावाच्च न तत्रापि विधिः सत्र श्रूयमाणलिङ्गादेः शिलातलप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यवत् कुण्ठी-
भावादिति त्रयाणां तात्पर्यार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नन्वाज्यावेक्षणवत्तस्मात्पश्येत नित्यश' इत्यादिना ज्ञानस्यापि विधानं दृष्टमिति तत्राह—“ कृतीति ” । तत्र तद्धेतुविन्द्रिय-
संप्रयोगादेर्विधेयत्वाच्च ज्ञाने विधिः । ननु साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्ये-
न्द्रियसम्प्रयोगेऽप्यभावादिन्द्रियनिष्ठक्रियाद्वारा परम्परया कृतिसा-
ध्यत्वस्य ज्ञानेऽपि सम्भवादनिच्छनो दुर्गन्धादिज्ञानवत् अनिष्टसम्प्र-
योगस्यापि दर्शनाच्च ज्ञानसाम्यं सम्प्रयोगस्येत्याशङ्क्य स्वर्गादाविव
स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्य विधेयताप्रयोजकस्य ज्ञानेऽभावात्मसम्प्रयो-
गस्य तु तद्वैपरीत्येन विशेषाच्च ज्ञानसाम्यमित्याह—“ कृतिसा-
ध्यत्वेति ” । तथा चानभिमतविषयवैमुख्यस्यैव बुभुत्साप्रयत्न-
साध्यतया ज्ञान प्रति तयोरेजनकत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ एतदेव

न बुभुत्साप्रयत्नाभ्यां ज्ञानं साध्यतया मतं ।

ताभ्यां विषयवैमुख्यमेव साध्यतया मतं ॥ ४३ ॥

ज्ञानसाधनमात्रे तदन्वयादेरुपक्षयात् ।

न ज्ञाने कृतिसाध्यत्वं वक्तुं शक्यं कथं चन ॥ ४४ ॥

ज्ञानं वस्तुप्रमायत्तं पुनन्त्रं ज्ञानसाधनम् ।

ज्ञाने दृष्टो विधिर्ज्ञानसाधने स नियम्यते ॥ ४५ ॥

तदेवं श्रवणस्याऽपि ज्ञानत्वेन विधेयता । -

विशदयति—“ न बुभुत्सेति ” ॥ ४३ ॥ ननु यथा दुर्गन्धा-
दिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्वं यथा धा प-
र्यताविज्ञानस्य नयनोन्मीलने सति प्रयत्नान्तरनिरपेक्षत्वेऽपि ध्रुवा-
रुन्धत्यादिज्ञाने तत्सापेक्षत्वं तथाऽतिसूक्ष्मब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्य-
त्वसम्भयोऽस्तित्वत्वाशङ्काह—“ ज्ञानेति ” । प्रामाणिकदृष्टि-
जातीयकिञ्चिद्वैयर्थ्यदर्शनेनाप्रामाणिकवैजात्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्
प्रयत्नान्वयस्यतिरेकयोश्च ज्ञानसाधनजनने उपरक्षणतया ध्रुवारुन्ध-
त्यादिनिर्दर्शनस्याऽन्यथाभिद्वयतया तन्म्यायेन ब्रह्मज्ञाने कृतिसाध्य-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञाने तथात्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननुशास्त्रार्थज्ञानस्य नियमेन पुनन्त्रत्वदर्शनाद्ब्रह्मणश्च शास्त्रा-
र्थत्वात्तज्ज्ञानस्य पुनन्त्रत्वं स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि ज्ञानसाधनस्यैव
पुनन्त्रत्वान्मैवमित्याह—“ ज्ञानमिति ” ॥ ४५ ॥ फलितमुप-

तस्माज्ज्ञानविजातीयं श्रवणं ज्ञानसाधनम् ॥ ४६ ॥
 अपरोक्षधियो हेतावितिकर्तव्यतात्मकम् ।
 विचाररूपं तत्रैव विधिर्निर्दोष इष्यते ॥ ४७ ॥
 तदङ्गत्वेन मननध्याने तत्त्वावबोधने ।
 विधीयेते ततस्तत्त्वसाक्षात्कारफलावधी ॥ ४८ ॥
 प्रमाणमिह तद्धास्य विजज्ञौ तमसः परम् ।
 पारं दर्शयतीत्यादिः शब्दात्साक्षात्कृतौ श्रुतिः ॥ ४९ ॥
 'सफलं तत्त्वविज्ञानमुपदेशेन सिद्ध्यति ।
 इत्युक्तं श्रुतिवाक्येऽस्मिन्स्तथाऽन्यत्रापि तच्छ्रुतम् ॥ ५० ॥
 वाक्यं वेदान्तविज्ञाननिश्चितार्था इति श्रुतौ ।
 सुशब्देनापरोक्षोक्तिः विशब्दाद्बाल्यमीरितम् ॥ ५१ ॥
 शब्दादेवापरोक्षत्वे सिद्धे तत्र न बाधकम् ।
 उपदेशातिरिक्तस्य न हेतुत्वं श्रुतौ श्रुतम् ॥ ५२ ॥

संहरति—“ तदेवमिति ” त्रिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ज्ञानस्य पुरुषतन्त्रताभङ्गः ॥

ननु कथमपरोक्षज्ञानजनकत्वं शब्दस्य मानाभावादिति तत्राह—
 “प्रमाणमिति” । तद्धास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयतीत्यादेः ‘वे-
 दान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था’ इत्यादेश्च मानत्वात् पूर्ववाक्ये फलजन-
 कापरोक्षज्ञानस्योपदेशमात्रसाध्यत्वोक्तं द्वितीयश्रुतौ शब्दज्ञानस्य
 उपदेन विशेषविषयत्वस्य लाभात् सुपदेनापरोक्षत्वोक्तेः न च वि-
 जज्ञावित्यादेः पराक्षज्ञानेनापि चरितार्थता ‘तमसः पारं दर्शयती’
 त्युत्तरवाक्यस्य उपदेनापरोक्षज्ञानपरत्वमिदं न च ग्राममार्गोपदे-
 ष्चिन्नामं दर्शयतीतिवत्परम्परया प्रयोजकनयोपचारः साक्षात्सा-
 धनत्वे बाधकाभावेन तस्यान्यान्याम्यत्वात् उपदेशातिरिक्तकारणस्य
 नारदसनन्तुमात्राख्यायिकायामप्रतीतेरिति चतुर्णां समुद्दिनार्थः
 ॥ ४२ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मनसैवानुद्गृह्यमित्यैकाग्र्यपरं धियः ।

साक्षात्कारैकहेतुत्वं सिद्धं शब्दस्य वेदतः ॥ ५३ ॥

तत्त्वमस्यादिगीर्जन्यज्ञानवृत्त्यपरोक्षता ।

अपरोक्षगतात्यन्ताभावस्याप्रतियोगिनी ॥ ५४ ॥

ज्ञानत्ववदितिप्रोक्तं मानमत्रानुमानकं ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानहेतुता ॥ ५५ ॥

न स्याच्चेदपरोक्षस्य निवृत्तिर्न भ्रमस्य च ।

न प्रमाकरणत्वेन मनः क्लृप्तं हि कुत्र चित् ॥ ५६ ॥

दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दाददृष्टाऽपरोक्षधीः ।

ननु तर्हि 'मनसैवानुद्गृह्य'मित्यादिश्रुतिविरोध इति तत्राह—
 “मनसेति” ॥ ५३ ॥ एवमनुमानमप्यत्रप्रमाणमित्याह—“त-
 त्वमिति” । अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अप-
 रोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववत् न च कर्मका-
 ण्डजन्यवृत्तित्वेवमपि साध्येतेति वाच्यम् धिपक्षधाधकसत्त्वात्-
 त्वाभ्यां विशेषात् तथा हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे
 अपरोक्षमनिवृत्तिर्न स्यात् न च मनसैवापरोक्षज्ञानं मनसः कुत्रा-
 प्यसाधारण्येन प्रमाकरणत्वाभावात् आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् सु-
 खादीनां साक्षिवेद्यत्वात् मनसः कुत्रापि न प्रमाकरणत्वमिति श्र-
 द्धानां तात्पर्यार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ननु शब्दे अपरोक्षज्ञानजनकत्ववदन्यत्राक्लृप्तमेव मनसि त-
 त्कल्पनीयमित्याशङ्क्ये हि सर्वाशयैव मनसि कल्प्यत्वेन विशेषात्
 न च धिमतः शब्दो नापरोक्षधीहेतुः शब्दत्वादिति प्रतिसाधनं दृष्ट-
 मस्त्वमसीत्यादावेव व्यभिचारदित्यभिप्रेत्य समाधत्ते—“दशम”

दशमोऽस्मीति विज्ञानं स्यादन्धस्य तमस्यपि ॥ ५७ ॥

यं शाब्दं बोधमादाय यस्य बोद्धृत्वमीक्ष्यते ।

तत्साक्षात्त्वमभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तकं ॥ ५८ ॥

बोद्धभिन्नार्थकाच्छब्दाद्भिन्नत्वे सति तन्त्रता ।

प्रत्यक्षैकान्तर्भावस्याध्यक्षधीकरणत्वगा ॥ ५९ ॥

तन्त्वौपनिपदश्रुत्या प्रमाणं तद्धितश्रुतिः ।

इति । ननु तत्रापिन्द्रियमेव करणं शब्दस्तत्सहकारीत्याशङ्क्याह—

“ दशमोऽस्मीति ” । कचिद्व्यहलतमे तमसि लोचनहीनस्यापि

तद्वाक्यादपरोक्षमनिवर्तकस्य दशमोऽस्मीत्यपरोक्षज्ञानस्य दर्श-

नात् यत्रापिन्द्रियसद्भावस्तत्रापि तदप्रयोजकमेवेति तात्पर्यम् ॥ ५७ ॥

नन्वेवमपि शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं किं स्वाभाविकमुतापरोक्ष-

विषयनिमित्तकं नाद्योऽतिप्रसङ्गात् न द्वितीयः जीवाः परमात्मनो

न भिद्यन्ते आत्मत्वादित्यादिना जायमानानुमितः श्रवणात् प्राप्ता-

पाततो वेदान्तजन्यायाः भाषाप्रबन्धजन्याया अनधीनवेदान्तज-

न्यायाश्च प्रतीतेरापरोक्ष्यापातात् श्रवणनियमादेरनियमादित्याशङ्क्य

यं शाब्दं बोधमादाय यस्य बोद्धृत्वं तत्साक्षात्त्वं तदभिन्नार्थावगा-

हित्वनिमित्तकमित्युक्तदोषानवकाशादित्यभिप्रेत्याह—“ यमिति ”

॥ ५८ ॥ नन्वेवं प्रत्यक्षान्तर्भावः शब्दस्य स्यादिति तत्राह—

“ बोद्धिति ” । बोद्धभिन्नार्थकशब्दातिरिक्तत्वे सति प्रत्यक्षप्र-

माकरणत्वस्य प्रत्यक्षान्तर्भावतन्त्रत्वादिति योजना ॥ ५९ ॥

ननु ‘मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादेरिव मन करणताप्रतिपादकस्य

प्रकृते अभावादनौपदेशिकं शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमित्याश-

ङ्क्याह—“ तमिति ” । ‘तन्त्वौपनिपदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादौ

भवेत्तदन्यासाध्यत्वे सति तत्साध्यभावतः ॥ ६० ॥
यन्मनसा न मनुते इति श्रुत्या निषिध्यते ।
मनसः करणत्वं तच्छ्रुतिरन्यपरा ततः ॥ ६१ ॥
यतो वाचो निर्वर्तन्ते इति शक्त्या न बोध्यते ।
शब्देन ब्रह्म तन्त्वौपनिषदश्रुतिमानतः ॥ ६२ ॥
तस्मात्तत्त्वमसीत्यस्यापरोक्षज्ञानहेतुता ।
सिद्धा युक्त्यन्वितश्रुत्या शब्दस्य करणत्वतः ॥ ६३ ॥
अविद्यादिनिवृत्त्यात्ममोक्षहेतुरखण्डधीः ।
तत्तत्सिद्धौ मननाद्यङ्गसंयुतं श्रवणं श्रुतेः ॥ ६४ ॥

तत्र साधुरिति तदन्यासाध्यत्वे सति तत्साध्यत्वकपसाध्यर्थवि-
हिततद्वितथ्युक्त्या एव मानत्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु मनसः करण-
त्वेऽप्यौपनिषदत्वस्य निदिध्यासनापेक्षिततया अन्यथासिद्धिरिति
तत्राह— “ यन्मनसेति ” ॥ ६१ ॥ ननु “ यतो वाचो निर्वर्त-
न्ते ” इति शब्दस्यापि करणत्वानुपपत्तिरिति तत्राह— “ यत इति ” ।
औपनिषदत्वश्रुत्यनुसारेण तस्याः शक्त्या अवोधकत्वपरत्वादित्य-
र्थः ॥ ६२ ॥ तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादवि-
द्यानिवृत्त्यात्ममोक्षसाधनब्रह्मासाक्षात्काराय मननाद्यङ्गकं श्रवण-
मङ्गि नियमविधिविषय इति सिद्धमित्याह— “ तस्मादिति ”
॥ शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वोपपत्तिः ॥
॥ ६३ ॥ फलितमुपसंहरति— “ अविद्येति ” सार्धेन ॥ ६४ ॥

२१८ सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे । [३ परिच्छेदे-

अङ्गि स्यात्तत्रनिर्णीतो नियमो विधिरादरात् ।

तत्त्वमस्यादिजज्ञानमविद्याध्वस्तिकारणम् ।

जायते यत्कृपालेशाच्चं नमामि रमापतिम् ॥ ६५ ॥

इतिसिद्धान्तसारे श्रीसदानन्दविदा कृते ।

श्रवणादिविचारोऽयं तृतीयः पूर्णतां गतः ॥ ६६ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्गहे तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रकरणान्ते मङ्गलमाचरति—“ तत्त्वमिति ” ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसामिलापिश्रीसदानन्दवि-

द्वस्कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्गहे श्रवणादिविद्या-

व्यध्यानपरिच्छेदस्तृतीयः पूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे
चतुर्थः परिच्छेदः प्रारभ्यते ।

यमाराध्यपरं तत्त्वमविद्याबन्धतो जनः ।
अनायासेन मुक्तः स्यात्तं नमामि रमापतिं ॥ १ ॥
वाक्यजा चरमा वृत्तिस्तया वृत्योपलक्षितः ।

यं चिदानन्दमद्वैतं स्वात्मन्येव विपश्चितः ।
विनिश्चित्य विमुक्ताः स्युस्तं मुकुन्दमहं भज ॥ १ ॥
अविद्याध्वस्तिरानन्दरूपा मुक्तिः स्वयं सती ।
लक्ष्यते यत्कृपालेशात्तं हरिं सर्वदा श्रे ॥ २ ॥

प्रमेयमर्थतो घट्मद्गुलमाचरति—“ यमिति ” ॥ १ ॥ ननु
मुक्तिस्तावदविद्यानिवृत्तिर्न सम्भवति तथाहि सा किमात्मरूपा
मिश्रा वा नाद्यः असाध्यत्वापत्तेः द्वितीयेऽपि किं सती मिथ्या वा
आद्ये अद्वैतदानिः द्वितीयेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—

आत्मैवाज्ञानहानिः स्याद्विकल्पस्तत्र नेप्यते ॥ २ ॥
 तत्रोपलक्षणस्यैव साध्यत्वेनास्ति साध्यता ।
 नचोपलक्षणध्वस्त्या ध्वस्तिर्मुक्तेरपीप्यते ॥ ३ ॥
 पाके निवृत्ते नो दृष्टा निवृत्तिः पाचकस्य वा ।
 तदुक्तं शास्त्रसिद्धान्तरहस्यतरवेदिभिः ॥ ४ ॥
 निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
 उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ॥ ५ ॥
 ज्ञानात्पूर्वमसिद्धस्याप्युपलक्षणता न हि ।
 पाकसम्बन्धतः पूर्वं पाचकोऽस्तीति नोच्यते ॥ ६ ॥
 उपलक्ष्यस्वरूपस्यासाध्यत्वेऽप्युपलक्षणे ।

“ वाक्यजेति ” चतुर्भिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु घृत्युपलक्षितस्य पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकालेपि तद्धान्यापत्तिरिति तत्राह—“ ज्ञानादिति ” ॥ ६ ॥ ननु यदि पाककर्तृत्वमेव पाचकत्वं तदा अपचति तत्प्रयोगो भूतपूर्वन्याये-
 नौपचारिकः यदि तु पाककर्तृत्ववच्छेदकावच्छिन्नत्वं तत्कर्तृत्वा-
 त्यन्तामावानधिकरणत्वं वा तद्वयमपि पश्चादस्ति नचैवं मुक्तौ भा-
 त्मातिरिक्तं योग्यत्वादिकमस्ति चिन्मात्रं तु प्रागप्यस्तीत्यसाध्यता-
 पत्तिः पाकोपलक्षितत्ववद्घृत्युपलक्षितत्वस्याधिकत्वे सधियेपताप-
 त्तिरित्याशङ्क्याह—“ उपलक्ष्येति ” । उपलक्ष्यस्वरूपस्य चिन्मा-
 त्रस्यासाध्यत्वेपि चरमवृत्तिरूपोपलक्षणगतसाध्यत्वेनोपलक्षितसा-

साध्यत्वेनैव साध्यत्वमुपलक्षितवस्तुनः ॥ ७ ॥
यद्वाऽविद्यानिवृत्तिः स्याद् वृत्तिरेतद्विरोधिनी ।
यावत्कार्यजनेनैवैरि कार्यं ध्वंस इतीष्यते ॥ ८ ॥
‘पाश्चात्यवृत्तिपर्यन्तविरोध्यात्मकमेव’ यत् ।
कार्यं तद्रूपभावेऽपि ध्वंसस्याधाररूपता ॥ ९ ॥
नेति नेतीति वेदान्तस्वारस्यादात्मनः पृथक् ।

ध्वंसोपपत्तेः घटाकारो उत्पत्तिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥ “ यद्वेति ” ।
अविद्यानिवृत्तिस्तद्विरोधिनिवृत्तिरेव यावत्कार्योत्पत्तिविरोधिकार्यमेव
ध्वंस इत्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु वृत्तौ नष्टायां विरोधिनः का-
र्यान्तरस्यानुदयात्तदापि ध्वंससत्त्वेन स न ध्वंस इत्याशङ्काह—
“ पाश्चात्येति ” । यावद्विभागं तस्य ध्वंसरूपत्वेऽपि विभागध्वंस-
स्याधिकरणरूपतावच्छरमवृत्तिपर्यन्तं विरोधिकार्यरूपत्वेऽपि ध्वंसस्य
चरमवृत्तिध्वंसस्याधिकरणरूपतैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्विदं प्रक्रिया कि-
मन्यत्र इहैव वा नाद्यः विम्वप्रतिविम्वैक्याज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञात-
तदैक्यरूपेति तदैक्यधीकाले सोपाधिकतद्भेदप्रमोपादानाज्ञानानुवृ-
त्त्ययोगात् नान्त्यः नियामकामावात् नचेह निवृत्तेर्ज्ञानाधिष्ठानात्त-
रेके विश्वमिध्यात्वश्रुतिपर्यालोचनया निवृत्तेरपि निवृत्त्यापत्तिर्नि-
यामिका तस्या ज्ञानाद्विभ्वनिवृत्तिपरत्वेन स्वनात्पर्यविषयनिवृत्तीत-
रमिध्यात्वपरत्वादित्याशङ्का न तावदाद्ये दोषः सोपाधिकप्रमे उ-
पाधिविरहकालीनस्यैव तस्य तथात्वादिति प्रथमं दोषं बहिरेव नि-
रस्य द्वितीयं निरस्यति—“ नेतीति ” । नेति नेतीति श्रुतिस्वा-
रस्येनात्मातिरिक्तमत्यनिवृत्तायनात्पर्यात् नच जीवन्मुक्तावपि वृ-
त्त्युपलक्षित आत्माऽस्तीति तदाऽपि मोक्षापत्तिः मुक्तिमात्रापादन-

निवृत्तिस्तात्त्विकी का चिन्नास्तीत्येव विदां मतं ॥ १० ॥

मोक्षानुस्यूतरूपस्य सुखज्ञप्त्येकरूपिणः ।

आत्मनः पुरुषार्थत्वेप्यसाध्यत्वमपीति चेत् ॥ ११ ॥

प्राप्तप्राप्तैकरूपत्वात्फलस्यानन्दमानतः ।

असाध्यत्वेपि साध्यत्वं कण्ठस्थस्येव सन्मणेः ॥ १२ ॥

तस्मादज्ञानहानिः स्यादात्मरूपं तदाकृतिः ।

स्येष्टत्वात् परममुक्तेः चरमसाक्षात्कारोपलक्षित्यात्मरूपत्वेन तदापा-
दकाभावादिति भावः (१) ॥ १० ॥

॥ अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम् ॥

ननु वेदान्तश्रवणादिसाध्यः पुमर्थो वाच्यः न च स त्वन्मते
यत्कुं शक्यः मुक्त्यनुस्यूतसुखज्ञप्तिरूपस्यात्मनः पुरुषार्थत्वेप्यसाध्य-
त्वात् वृत्तेः साध्यत्वेपि स्वतोऽपुमर्थत्वात् तस्मादात्मव्यतिरिक्त एव
साध्य आधारणनिवृत्तिरूप आनन्दप्रकाशः पुमर्थोवाच्यः तथाच क-
थमात्मैव निवृत्तिरिति शङ्कते—“ मोक्षेति ” ॥ ११ ॥ समाधत्ते

“ प्राप्तेति ” । आनन्दमानतः आनन्दप्रकाशस्य प्राप्तप्राप्तिरूप-
तया फलस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वेपि तत्तिरोधायकाज्ञाननिवर्तक
वृत्तेः साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपपत्तेः कण्ठमनचामीकरादौ तथा द-

(१) न च चरमसाक्षात्कारनिष्ठमेवात्मनः साध्यत्वावति अविद्यानिवृत्तिरसा-
धात्वेऽप्रवृत्त्यादिवदत्र तदभावात् । न च श्रीवैश्वानरादिप्रवृत्तिरूपेणैव परममुक्तिप्रयो-
जकतावागन्त्याभिव्यक्तियतविशेषाभावे चरमसत्त्वेन चरमसाक्षेन बीजलक्षित आत्म-
रिति किं न ज्ञादिति वाच्यम् । आरम्भकर्मप्रवृत्तिविशेषादिविशेषाभावाभिव्यक्तिविशेष-
स्याङ्गीकारान् इति भावः

असत्या अपि धीवृत्तेः सत्योत्पादकतेष्यते ।
 अभावस्य यथा भावोत्पादकत्वं भवन्मते ॥ १७ ॥
 प्रातिभासिकवस्त्वेव व्यावहारिकसौख्यकृत ।
 दृष्टं तद्वदिहाप्यस्तु न हि दृष्टे ऽस्त्यसम्भवः ॥ १८ ॥
 मायोपादानकस्यापि तत्त्वज्ञानस्य वस्तुतः ।
 तन्निवर्तकता श्रौती महत्प्रामाण्यमश्नुते ॥ १९ ॥
 धीवृत्तिस्थचितो मायाविनिवर्तकतया यदि ।
 तदा शङ्का न काऽप्यस्ति तदुक्तं ब्रह्मविद्वैरैः ॥ २० ॥
 तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् ।

न चासत्यायाः सत्योत्पादकत्वविरोधः अभावस्य भावजन-
 कत्ववदसम्भवाभावादित्याह—“असत्याइति” ॥ १७ ॥ मा-
 यास्वाप्नमन्त्रादेरपि व्यावहारिककार्यकरत्वाच्च तद्दृष्टचरमित्याह—
 “प्रातिभासिकेति” ॥ १८ ॥ नन्वधिद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञा-
 नस्य कथं स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वमदृष्टचरं कल्प्यते इत्याशङ्क्या
 न्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणादत्रैव कल्पनादित्याह—“मायेति” ।
 ‘मायां तु प्रकृतिं विद्या’दित्यवगतमायोपादानकस्याप्यात्मतत्त्वसा-
 ध्यात्कारस्य ‘तरति शोकमात्मवि’त्सोविद्याग्रन्थि विफिरतीह सोम्ये’
 त्यादिना तन्निवर्तकत्वस्य प्रमितत्वाच्चादृष्टचरत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥ वृ-
 त्तिप्रतिबिम्बितचितो निवर्तकत्वे तु नोक्तवचसः शङ्कापीत्याह—
 “धीवृत्तीति” । तत्र सम्मतिमाह—“तदुक्तमिति” ॥ २० ॥

सूर्यकान्तमुपारुह्य तं न्यायं चिति योजयेत् ॥ २१ ॥

जडत्वाच्छुद्धधीवृत्तेर्भासकत्वाच्चितस्तथा ।

मायाऽनिवर्तकत्वेपि विशिष्टेऽतोस्य सम्भवः ॥ २२ ॥

शुद्धस्याऽविषयत्वेऽप्युपहितो विषयो भवेत् ।

उपाधेर्विषयत्वस्याभावान्न भ्रमता धियः ॥ २३ ॥

अन्त्यज्ञानस्य नाशोऽपि स्वोपादानान्ध्यानाशतः ।

पटनाशो यथा तन्तुनाशान्नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

तद्वचनं दांयति—“ तृणादेरिति ” ॥ २१ ॥ नन्वपरोक्षवृत्तौ

सत्यां चिद्व्यतिविषयनिबन्धनवृत्तिविलम्बादर्शनाच्च विशिष्टे नि-

वर्तकनेति अत्राह—“ जडत्वादिति ” । शुद्धजडस्य शुद्धचि-

तश्च जडतया तन्मासकतया चाज्ञानानिषर्तकतया विशिष्टे निवर्त-
कताया भावद्वयकत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

तन्तु निवर्तकं ज्ञानमपि न शुद्धविषयकं तस्यादृश्यत्वात् नापि

विशिष्टविषयकं तस्याध्यस्तत्वेन भ्रमत्वापत्तेरिति तत्राह—“ शुद्ध-

स्येति ” । उपहितस्य विषयत्वेऽपि उपाधेर्विषयत्वेनाभ्रमत्वादि-

त्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वन्यज्ञानस्य किं निवर्तकं स्वयमन्यद्वा भावः अ-

न्यनिरपेक्षप्रतियोगिनो ह्यसंजनकत्वे क्षणिकत्वापत्तेः दग्धदाहद-

हनस्यापीश्वरेच्छादिनैव नाशात्कतकरजस्तु न पङ्क्तुं नाशयति नापि

स्यं विश्लेषमात्रदर्शनात् नान्यः शुद्धात्मनः किञ्चिदपि प्रत्यहेतुत्वात्

तदन्यस्य च निवर्तकत्वादित्याशङ्क्य तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्व-

दर्शनेन स्वोपादानाविधानाशस्यैव तन्नाशकत्वान्मैवमित्याह—

“अन्त्यज्ञानस्येति” ॥ २४ ॥ यस्तुनस्तु सिद्धान्ते न निवर्तक-

वृत्तित्वान्मोहविध्यस्तेर्न निवर्तकखण्डनम् ।

तन्निवृत्तेश्चिदात्मत्वान्न तज्जनकखण्डनम् ॥ २५ ॥

खण्डनायकाश्च इत्याह—“वृत्तित्वादिति” । (१) अस्तु तस्तु मधि-
द्यानिवृत्तर्हृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डनायकाश्च वृत्तिनिवृत्तेराम-
रूपतया न तज्जनकखण्डनावकाशोपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

॥ अधिद्यानिवर्तकनिरूपणम् ॥

(१) स्मरसर्वत्र तद्विरोधिनी इतिरस्या तदुत्तरं न किञ्चिज्जायते तस्यासायका
कर्मोभावेन सुतरां न तत्र तदनुवृत्त्यापादनम् अपि तस्या नाज्ञानुत्पादे सा क्व गते
त्यादिप्रश्नायकाश्च । नाज्ञोत्पादेऽपि तत्सम्भवात् तथा च तस्या नाज्ञोऽपि न जायते च
यकास्तस्यैवास्तीकत्वात् । नचैवमात्रेण तत्रात्र इत्यङ्गीकरीत्यर्थं इतिवाच्यम् । अथ इति
अथमात्रं ध्यात्वा नश्यतीति संसारदशायासात्मनि नाशत्वकल्पनया तदाऽङ्गीकारात् प्रा-
रब्धभीमकाक्षीनशक्तसु अधिद्यादिनाशविरोधित्वं न तु सर्वदेतद्विरोधित्वमित्यनुभव-
साधकत्वमेव इदमेव च प्रारब्धभोगस्य द्वादिपातप्रतिषेधकत्वमित्यादिमद्वैत्यैव विज्ञेयं न
तु द्वादिनाश कर्म प्रतिषेधक कल्प्यते । नचैवं चरमइति कथं दृष्टं दिनाश पूर्वमपि
जायतानिवापत्तिरिति वाच्यम् । चरमइत्यव्ययवहितपूर्वचक्षुः चरमइति हेतुत्वात् । अ-
त्र द भीधम् चरमइति सर्वदेतद्विरोधित्वं न सर्वदेतमात्रजनकत्वं तत्त्वज्ञानाज्ञानभ्युप-
गमादन्वयोक्तमात्रस्यापि नाशत्वं नाज्ञानराजानपि स्वीकार्यत्वं नानवस्थापत्तरनाशत्वं
सत्यत्वापत्तेरहेतुमिति विरोधित्वापत्तौपि हेताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणचक्षुःशक्तित्वं
तस्यास्तद्वत्त्व नियामकाभावेन भावाभावादेव तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यापत्तिरैतावरकालमनु-
वृत्तत्वं तत्र गतमिति पर्यनुवीगम्य म्यात् । अत्रोच्यते । एवमिति कदासादिदेशान्तरं
दृष्टादिकारणकटवान् य एवमुक्तदशवर्जितोत्तरचक्षुः घटादिकार्यं तत्त्व नियामकाभा-
वाद्दृष्टादेर्घटाविहेतुत्वस्वीकारो व्यर्थः सादेतावरकालमसतो घटादे कथमुक्तचक्षुः
त्वमिति पर्यनुवीगम्य अथ न स व्यर्थं सत्त्वचक्षुः घटादिमत्त्ववाच्यत्वस्य प्रामाणिक-
त्वात्तस्यैव तस्याप्यतात्पर्यतादियामकतावरणान्पूर्वभसतोऽपि घटादेकत्वचक्षुः सत्त्वचक्षुः
इति नीतपर्यनुवीगम इति ब्रूये तर्हि या यद्विषयिका प्रमा सा स्वसमानविषयकाज्ञान
तत्त्वमुक्ताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणचक्षुःवर्तिनीति च्यामे घृष्टादिप्रमाश्रुति दृष्टत्वा-
दात्मप्रमाऽपि तथेति प्रमात्वस्यैकीकृतवाच्यतात्पर्यनियामकतावस्थापत्तुः प्रामाणिक-
रीकृतवृत्तिद्वारा नीतपर्यनुवीगम । अथैवमपि सुसुषुप्तवृत्तवृत्तवृत्ति कलामात्रानुपादि न
नावन्मुक्ति फल तस्य नित्यात्मत्वकल्पत्वादाऽपि वेदान्तवाक्यवर्तितात्पर्यं तस्यासुखरूपत्वेन
अत्र प्रवच्यमानावात् नापि इतिविषयस्वीयवित्त चास्या तस्य लोके न्वत् प्रवच्य

पुमर्थत्वं सुखे साक्षात्क्रियमाणतया मतम् ।

गौरवान्न स्वकीयत्वप्रयुक्तं मोक्षशब्दितम् ॥ २६ ॥

ननु त्वन्मते मुक्तौ न बुःखोच्छेदमात्रं किन्तु निरतिशयानन्द-
स्फुरणमपि तत्र न सुप्तात्मता तावत्पुमर्थः सुखीस्यामिति घत्सुखं स्या-
मिनीच्छाया अदर्शनात् पुमर्थताया इच्छानियम्यत्वादप्यथा योद्धम-
तस्तिद्धात्मनादादिरपि पुमर्थः स्यात् अत एव नापरकीय सुख पु-
मर्थः तथेच्छाविरहात् गौरवाद्येत्याशङ्क्य सुखादौ पुमर्थता नापर-
कीयत्वप्रयुक्ता नापि स्वकीयत्वप्रयुक्ता गौरवात् किन्तु साक्षात्
क्रियमाणतया सम्यग्धस्य चानित्यत्वसाधनपारतन्त्र्यादेरिवाघर्ष-
नीयसन्निधिकत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ पुमर्थत्वमिति ” । तथा
मुक्तसुखसाक्षात्कारस्य साक्षात्क्रियमाणत्वेनैव हि पुमर्थत्वमि-
त्याशयः । मुक्तिस्वरूपनिर्णयविदां सम्मतिमाह—“अविद्येति” ।
॥ २६ ॥ ॥ मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वोपपत्तिः ॥

स्वेनाल्लभत्वात् इत्येवमित्यर्थः न तद्विषयलोपहितात्मनोऽप्यस्तिरत्वादिति चेत् । आशान-
विरोधपरहितसात्मकसुखस्यैव फलत्वात् खीकेऽपि हि सुखमात्मैव चन्दनादियोग-
जनोद्भूतस्य यश्चकसापत्वात् आनन्दभूयसासन्निधौकारिण्यात् च योऽनधीरेच्छाया
एव एव परम आनन्दइत्यादिनुतेऽप्याऽन्यथानुपपत्तयः, आशानविरोधित्वं च आशानाधि-
कारकालपूर्वत्वमप्यवच्छिन्नं एतावान् विधेयो यच्चन्दनादियोगजनोद्भूतैर्दत्तविध-
मानविरोधित्वं तन्नाशोत्तरमशानान्तरेणात्मसुखसावरणात् वेदान्तजगत्तत्त्वज्ञानसामा-
न्यविरोधित्वं तन्नाशोत्तरमशानान्तरेणाभावरणात् स्वात्महितपूर्वत्वे सुखावकथन-
विधयश्चानविरोधित्वं तु यद्येवमिति तुल्यं । तच्चैकदैकमीवाशानसाधयतीति सिद्धान्त-
तत्त्वावधारितपूर्वत्वे सुखावरकाशानसामान्यविरोधित्वमपि यद्येवमिति यत्किं-
चित्पदं वादेमिति वाच्यम् । चन्दनादियोगजनोद्भूतं पूर्वानन्दावरकमूलाशानविरोधित्व-
माशानानन्दावरकपञ्चाशान प्रत्येकं तस्या विरोधित्वान्न तच्च इत्येव सुखत्वमन्वयेन ना-
त्मा सुखरूप इति वाच्यम् । सुषुप्तौ निष्कान्तपूर्वकाले आनन्दे च आसनासुखस्य इति तत्त्वा-
सम्भवात् तदाऽनन्तज्ञानिकल्पने गौरवात् एककपेऽपि सात्त्विकानन्देऽनुभूयमाने तारतम्यस्य
वाचकइति तारतम्यतत्त्वानुपपत्तिं सत्यां यत्किञ्चिदशानविरोधपरहितसात्मन स्त
पुद्वार्थत्वमात्रसमवेत्येव आशानसामान्यविरोधपरहितसात्मन परमपुद्वार्थत्वादस्तिरत्नम

अविद्यास्तमयो मोक्षो नित्यानन्दप्रतीतितः ।

निःशेषदुःखोच्छेदाच्च पुरुषार्थः परो मतः ॥ २७ ॥

अहमर्थगतस्यैव चिदंशस्यात्मनो विभोः ।

मोक्षकालान्वयित्वेन पुमर्थो मोक्ष इष्यते ॥ २८ ॥

दुःखाभावातिरेकेपि सुखस्यात्मैकरूपता ।

सुखप्रकाशयोरेकाद्वयब्रह्मस्वरूपता ॥ २९ ॥

जाड्यदुःखात्मतारूपव्यावर्त्यभिदयाऽनयोः ।

सुखप्रकाशयोः सिद्धेत्प्रयोगो युगपत्सह ॥ २९ ॥

ननु कस्यायं मोक्षः पुमर्थः किमहमर्थस्य आहो चिन्मात्रस्य
माद्यः स्वप्नते अहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयात् नास्त्य अहं मुक्तः स्यामि-
तिवत् चिन्मात्रं मुक्तं स्यादिति छाया अननुभवादिति चेन्मैवमि-
त्याह—“अहमिति” । अहमर्थगतचिदंशं मुक्तिकालान्वयिनं
प्रति पुमर्थत्वस्य मोक्षे सम्भव इत्युक्तप्रायत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु
सुखस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैषेपिकमोक्षवद्पुमर्थता अतिरेके सद्भि-
तीयत्वमित्याह—“दुःखाभावातिरेकेप्यात्मानतिरेकान्मैवमित्याह—
दुःखाभावेति” । नन्वात्मनः सुखमात्रत्वे सुखप्रकाशमात्रे
नापुमर्थत्वं उभयात्मकत्वे चाखण्ड्यत्वत्त्वहानिरित्यत आह—“सु-
खप्रकाशयोरिति” ॥ २८ ॥

नन्वर्थभेदाभावे सुखप्रकाश इति सहप्रयोगायोग इत्यत आह—
“जाड्येति” । अविद्याकल्पितजडात्मकत्वरूपव्यावर्त्यभेदेन
तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु दुःखाभावस्य सुखस्य च तत्त्वतो

दुःखस्य कल्पितत्वेन तद्भेदः किं न कल्पितः ।

तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादवस्तुत्वान्न मे क्षतिः ॥ ३० ॥

दुःखाभावस्य चिद्रूपानतिरेकेण वस्तुतः ।

आत्माभिन्नसुखस्फूर्त्यै वाऽस्यापि स्फुरणं भवेत् ॥ ३१ ॥

तस्माच्चित्स्वप्रकाशात्माभिन्नं सुखमखण्डितम् ।

पुमर्थोस्त्यहमर्थात्मचिदंशस्यैव सम्मतः ॥ ३२ ॥

तच्चापि जीवन्मुक्तानां सिद्धं स्वानुभवेन हि ।

तत्त्वज्ञानेन विध्यस्ताविद्यो जीवद्भिमुक्तिभाक् ॥ ३३ ॥

अविद्यायां विनष्टायामपि प्रारब्धकर्मणा ।

देहादिप्रतिभासोऽनुवृत्त्या स्याद्वाधितस्य च ॥ ३४ ॥

निवृत्तसर्पविभ्रान्तेर्मयकम्पानुवृत्तिवत् ।

वण्डसंयोगनाशेपि चक्रस्य भ्रमणं यथा ॥ ३५ ॥

दुःखाद्भेदे अपत्तिरुक्तः अभेदेत्पुमर्थेतेत्याशङ्क्याह—“दुःख-
स्येति” ॥ ३० ॥ ननु स्वप्रकाशस्य सुखस्य स्वतः स्फुरणेपि
दुःखाभावास्यास्फुरणादपुमर्थेतेत्याशङ्क्याह—“दुःखाभावस्येति”
॥ ३१ ॥ कल्पितमुपसंहरति—“तस्मादिति” ॥ ३२ ॥

॥ चिन्मात्रस्य मोक्षभागित्वोपपत्तिः ॥

तत्सुखं जीवन्मुक्तानामनुभवसिद्धमित्याह—“तच्चेति” । जीव-
न्मुक्तं लक्षयति—“तत्त्वज्ञानेनेति” ॥ ३३ ॥ ननु तत्त्वज्ञानादविद्या-
नाशे सद्यः शरीरपातापत्तिरित्याशङ्क्याह—“अविद्यायामिति” ।
॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्ताभ्यां द्रवयति—“निवृत्तेति” ॥ ३५ ॥

विनिःसारितपुष्पेपि सम्पुटे पुष्पवासना ।

दृश्यते नियमो नातः क्रियाज्ञानैकसंस्कृतेः ॥ ३६ ॥

नाशः संस्कारसंव्याप्तो नाशत्वाज्ज्ञाननाशवत् ।

संस्कारनाशान्यत्वे सत्येवं स्यादनुमा प्रमा ॥ ३७ ॥

संस्कारः कार्यरूपोपि निरुपादानको मतः ।

ध्वंसवत्सोऽप्यविद्येव शुद्धात्माश्रित एव हि ॥ ३८ ॥

प्रविनश्यदवस्थस्य समवायिनमन्तरा ।

दृष्टा स्थिति र्न तत्सिद्ध्यै स्यादज्ञानानुवर्त्तनम् ॥ ३९ ॥

बहुकालाल्पकालादिगणनाया न हेतुता ।

ननु क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारोनाग्यस्येत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तन्नियमं व्यभिचारयति—“ विनिःसारितेति ” ॥ ३६ ॥

नाशमात्रस्य संस्कारव्याप्तत्वमनुमानेन दर्शयति—“ नाश-
इति ” ॥ ३७ ॥ संस्कारः कार्योपि ध्वंस इव निरुपादानकः अ-
विद्येव च शुद्धात्माश्रित इति नाविद्यासापेक्ष इत्याह—“ संस्का-
र इति ” ॥ ३८ ॥ ननु भावकार्यस्याध्यस्तस्य संस्कारदंढादिनन्दे-
तुप्रारब्धकर्मादेः स्थित्यर्थे तदुपानाकानानुवृत्त्यापात इत्याशङ्क्याह—
“ प्रविनश्यदिति ” ॥ ३९ ॥ ननु क्षणमात्रस्थितायपि कथं ब-
हुक्षणस्थितिर्गति तत्राह—“ बह्विति ” । सत्युपपादके लक्ष-
णगणनाया अप्रयोजकत्वात् तत्र क्षणमात्रस्थितिः समममयस्याज-
नकत्वात् अत्र तु प्रतिबन्धकाभावसहकृतहेतोस्तावत्कालमभावात्

यत्र यद्यद्यथा दृष्टं तत्तथेत्यवगम्यताम् ॥ ४० ॥

जीवन्मुक्तिदशायां स्वानन्दस्फूर्तिरभीष्टभाक् ।

तत्त्वे ज्ञातेऽनुवृत्तेस्तु बाधितस्यापि सम्भवात् ॥ ४१ ॥

द्विचन्द्रादिभ्रमे यद्ब्रह्मोपादेवानुवर्तनम् ।

प्रतिबन्धकसत्त्वेन तथाऽग्राप्यनुवर्तनम् ॥ ४२ ॥

ज्ञानानिवर्त्यदोषस्य प्रारब्धाख्यस्य कर्मणः ।

अत्रापि सम्भवाजीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति तद्विदः ॥ ४३ ॥

यद्वाऽस्त्वविद्यालेशानुवृत्त्या देहादिकस्थितिः ।

आकारस्यैव वेदान्ते लेशशब्दार्थता मता ॥ ४४ ॥

तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ आनन्दस्फूर्त्यापादानं जीवन्मुक्तिदशाया-
प्यमेवेत्याह—“ जीवन्मुक्तीति ” ॥ ४१ ॥ बाधितानुवृत्तिस-
त्वं दृष्टान्तेन सम्भावयति—“ द्विचन्द्रेति ” । तत्त्वे ज्ञाते
चन्द्रादियद्ब्रह्मोपाद्बाधितानुवृत्तिसम्भवोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु त-
त्र ज्ञानानिवर्त्यदोषाभावेन वैषम्यमित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानेति ” ।
अतःप्रतिबन्धकसत्त्वं ज्ञानानिवर्त्यस्य दोषस्यात्रापि सम्भवात् स-
ज्ञानानिवर्त्यस्य तस्य कुत्राप्यसंप्रतिपत्तेः तदुक्तं ‘ न हि जात्यैव क-
र्तृदोषोऽस्तीति ’ तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥

पक्षान्तरमाह—“ यद्वेति ” । ननु लेशो नावयवः अज्ञानस्य
स्वययथायादतएवाविद्या दग्धपटन्यायेन तावत्तिष्ठतीत्यपि निरस्तं
स्वययवे सन्न्यायासम्भवादिति चेन्नाकारस्यैव लेशशब्दार्थत्वादि-
ह—“ आकारस्यैवेति ” ॥ ४४ ॥ अनेकाकारता अज्ञानस्य

इन्द्रो मायाभिरीयेत पुरुरूप इति श्रुतेः ।

अनेकाकारता बुद्ध्याऽविद्यायास्तत्तथेप्यते ॥ ४५ ॥

स्यादाकारिनिवृत्तावप्याकारस्यानुवर्तनम् ।

यथा व्यक्तिनिवृत्तौ स्याज्जातेरप्यनुवर्तनम् ॥ ४६ ॥

अनेकशक्तिकाविद्या तात्त्विकत्वभ्रमावहा ।

प्रपञ्चे तत्त्वबोधेन सा निवृत्ता यदा भवेत् ॥ ४७ ॥

अर्थक्रियासमर्थित्वसम्पादनकरीह या ।

प्रारब्धसमकालेन तत्त्वज्ञानेन नाशिता ॥ ४८ ॥

अपरोक्षभ्रमाभासयोग्यार्थाभासदायिनी ।

साऽनुवृत्ताऽस्ति तच्छक्त्या नोक्तदोषोऽवकाशभाक् ॥ ४९ ॥

त्याऽगतेत्याह—“ इन्द्र इति ” ॥ ४५ ॥ ननु कथमाकारिनिवृ-
त्तावाकारानुवृत्तिरिति तत्राह—“ स्यादिति ” ॥ ४६ ॥ ननु को-
यमाकारो नाम जातिर्या शक्त्यादिरूपो धर्मो वा सुवर्णकुण्डलादिव-
दवस्थाविशेषो वा, नाद्यौ तयोर्देहादिभ्रमोपादानत्वे अधिधात्वापा-
तात् अनुपादानत्वे च उपादानान्तराभावेन देहादिभ्रमोत्पत्त्ययोगात्
आत्मान्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन चाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वावश्यभा-
वेनाज्ञाने निवृत्ते स्थित्ययोगाच्च अवस्थावन्तं विना अवस्थायाः स्थि-
त्ययोगादित्याण्डानेकशक्तिमदविद्यायाः प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वादि-
भ्रमहेतुपक्तेः प्रपञ्चे अर्थक्रियासमर्थित्वसम्पादकशक्तेश्च प्रारब्धक-
र्मसमकालीनेन तत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तावप्यपरोक्षप्रतिभासयो-
ग्यार्थाभासजनिकायाः शक्तेरनुवृत्तेः तद्वती अधिधापि तिष्ठत्येवेति
नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रेत्याह—“अनेकशक्तिकेति” त्रिभिः
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तच्छक्तिनाशमात्रेण मुक्तोऽयं व्यपदिश्यते ।
 अतोऽन्ते सर्वशक्त्याढ्या सर्वाविद्या निवर्तते ॥ ५० ॥
 भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति च श्रुतेः ।
 अतो लेशानुवृत्तेः स्यार्जीवन्मुक्तिप्रसाधनं ॥ ५१ ॥
 यद्वाऽज्ञानस्य या सूक्ष्मावस्था सा लेशशब्दिता ।
 तन्नाशेऽपि न सा नष्टा ततो देहादिकस्थितिः ॥ ५२ ॥
 यागे गतेऽपि यागस्य सूक्ष्मापूर्वं यथेष्ट्यते ।
 तथाऽज्ञाने गते सूक्ष्मा देहाद्याभाससाधिका ॥ ५३ ॥
 तस्मात्फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकं ।

नन्यविद्यायां सत्यां कथं मुक्त इति व्यपदेश इति चेत्तत्राह—
 “ तदिति ” ॥ ५० ॥ ननु लेशस्थितौ कर्मानुवृत्तिः तदनुवृत्तौ च
 ज्ञानप्रतिग्रन्धेन लेशस्थितिरित्यग्न्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह—“ भूय-
 इति ” । एतदुक्तं भवति न तावज्ज्ञप्तावग्न्योन्याश्रयः भूयश्चान्ते-
 इत्यादिध्रुवेरेव लेशानुवृत्तेरवगतत्वात् नापि स्थितौ एककालीनत्वेन
 दोषाभावादिति तथाच लेशानुवृत्तिपक्षोऽपि साधीयानिति भावः
 ॥ ५१ ॥ पक्षान्तरेण समाधत्ते—“ यद्वेति ” ॥ ५२ ॥ नियमपू-
 र्वकल्पनापूर्वतन्त्रसिद्धत्वादित्याह—“ यागइति ” ॥ ५३ ॥ तत्र
 पार्थिकवचनमाह—“ तस्मादिति ” ॥ ५४ ॥ तथाच यागे ग-
 तेऽपि यागसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वं यागसाधनतानिर्वाहकमङ्गीक्रियते
 तथा अज्ञाने गतेऽपि तत्सूक्ष्मावस्थारूपे लेशो देहादिप्रतीत्यनुकूलः

उत्पत्तौ वापि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक् ॥ ५४ ॥

भाट्टवार्त्तिकरीत्येत्यं निर्वाहसमतोभयोः ।

स्वर्गश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेर्गतिः ॥ ५५ ॥

तावदेव चिरं ह्यस्येत्येवं श्रुत्याऽऽत्मवेदिनः ।

प्रारब्धक्षयतो नान्यत्किञ्चिन्मुक्त्या अपेक्ष्यते ॥ ५६ ॥

भक्तिजेशप्रसादस्य तत्त्वज्ञानोपयोगिता ।

यमेवैष इति श्रौतवाक्यानुसरणं स्मृतेः ॥ ५७ ॥

स्वीक्रियते इति भावः ॥ ५४ ॥ स्वर्गजनकताग्राहकश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेस्तादृगर्थस्वीकारादित्याह— “ भाट्टेति ” । तथा-
चाविद्यालेपानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरुपपन्नतरेति भावः ॥ ५५ ॥

॥ जीवन्मुक्त्युपपत्तिः ॥

मन्वपरोक्षज्ञानिनोपि स्वयोन्यपरमानन्दहेतुपरमकाष्ठापन्नम-
क्त्यभावेन तत्साध्यस्य मोक्षकत्वेऽभ्युपगमादस्याभावेन प्रारब्धकर्मणा
संसारानुवृत्तौ जीवन्मुक्तिः तद्भावे तु प्रसादस्यापि भावेन निःशेष-
दुःखनिवृत्तिविशिष्टस्वतोनीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाधिर्माधस्वरूपा
मुक्तिरित्याशङ्क्याह— “ तावदिति ” । अस्योत्पन्नात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारस्य प्रारब्धकर्मक्षयमात्रमपेक्षणीयं कैवल्यसम्पत्त्यर्थमिति प्रति-
पादनेन ईश्वरप्रसादापेक्षाया धक्तुमशक्यत्वात्स्मृतिपुराणादीनां
भुतिविरोधेन स्तुतिपरत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ५६ ॥ ‘ यमेवैष वृणुते
तेन लज्जयस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति ’ भक्तिजन्येश्वर-
प्रसादस्यापि तत्साक्षात्कारस्वरूप पक्षो पयोगस्य बोधितत्वेन स्मृत्या-
दीनामपि तदनुसारित्याद्वैपरीत्येन साध्यसाधनभावे मानाभावा-
दित्याशयेनाह— “ भक्तिजेति ” ॥ ५७ ॥ नापि मुक्तौ उच्चनी-

न मुक्तेस्तारतम्यं वा सर्वतैक्यस्वरूपतः ।

उपैति परमं साम्यमित्यैक्ये परसाम्यभाक् ॥ ५८ ॥

तारतम्यविनिर्मुक्तं पदं कैवल्यमिष्यते ।

अभावः तस्य द्वितीयसापेक्षत्वेन तदा भसम्मयादित्याह—
“ नेति ” । ननु मुक्तायतारतम्यं किं भेदाभावात् उत सत्यपि
भेदे तत्साम्यात् नाद्यः श्रुत्या भेदसिद्धेः नास्त्यः साम्यं किं जीये-
श्वरयो रतजीवानामेव नाद्यः तयोर्विभुत्वाणुत्वशेषशेषिभायत्वात्-
मध्यपारतन्त्र्यादिना तारतम्यात् अनेकेभ्यरापत्या जगत्प्रवृत्त्ययोगात्
तद्व्यतारतम्यप्रतिपादकस्मृतिभिः ‘ज(१)गद्यापारवर्जमित्यादि’ सुत्रैक-
रूपव्यतिरेकप्रादुर्भावानुमानैर्विरोधाच्च नास्त्यः जीवान्प्रति शं-
पिणो लक्षितत्वादित्याशङ्क्य निरस्यति—“ उपैतीति ” । ‘परमं
साम्यमुपैतीति’ साम्यश्रुतेः सातिशयत्वे मुक्तेः स्वर्गादिवदमित्य-
त्वं स्यात् अधिकदर्शने पुःखद्वेष्येर्ष्यादिकं च व्यादत्तैक्ये एव सा-
म्यमिष्यत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु कथमेक्यं मुक्तायभिमतं यतो जीवान्प्रति नियामकाद्विष-
यस्तेनावितश्च जीवानां निरूपित्वं श्रुते ‘सैवानन्दस्ये’त्यादितैत्तिरीया-
दिश्रुतिभिः ‘मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः
प्रयान्तात्मा फोटिष्यपि महामुने’ इत्यादिस्मृतिभिः ‘वृद्धिहास(२)मात्क-
मन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेव’मित्यादिसुत्रैककृतश्रुतितर्कानुगृहीतैरनु-
मानैर्विरोधाच्च मुक्तौ तारतम्यमेव युक्तमित्याशङ्क्याह—“ तारत-
म्येति ” । एतदुक्तं भवति भेदाभावेन तारतम्यासिद्धिः यथा च

श्रुत्यादेर्न भेदपरत्वं तथा प्रागेव गतं भेदसत्ये अभेदात्मकपरमसा-
म्याभावात् तत्सत्ये भेदस्यैवाभावात् किञ्च तारतम्याभिधानं परम-

यत्र स्यात्तारतम्यं साऽवान्तरा मुक्तिरीरिता ॥ ५९ ॥

मुक्तस्य ब्रह्मरूपत्वान्न जीवत्वमुपाधिना ।

तत्त्वज्ञानेन चाज्ञाने नष्टे नासावुपाधिभाक् ॥ ६० ॥

मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दान्तवर्णने ।

मुक्तौ उत ब्रह्मलोकादिवासरूपापरमुक्तौ नाद्यः 'एवं(१)मुक्तिफलानि-
ग्रमस्तदवस्थाधृतेस्तदवस्थाधृते'रिति तृतीयान्त्याधिकरणे 'ऐह(२)-
कमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शना'दित्येतत्सुप्रोक्तज्ञानगौहिकत्वामु-
ष्मिकत्वरूपविशेषवन्मुक्ताद्यापि तारतम्यमाशङ्क्य निषेधात् द्वितीयेति-
ष्टापत्तिरित्याह—“साऽवान्तरेति” ॥ ५९ ॥ ननु मुक्तजीवभोग ईश्व-
रभोगाभिरुक्तः जीवभोगत्वात् संसारिभोगवत् एवं जीवज्ञानादिक-
मपि पक्षीकृत्य प्रयोग उहनीयः ईश्वरानन्दो जीवानन्दादुत्कृष्टः त-
न्नियामकानन्दत्वात् यदेवं तदेवं यथा सेयकानन्दात्सेव्यानन्दः ई-
श्वराजीवस्वभावानन्दादित उत्कृष्टस्वभावानन्दादिमाद् तत्प्रप्सुत्वे
सति तत्रशक्तत्वात् योयत्प्रप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तद्वान्यथा-
संमत इत्यादीनि तारतम्यसाधकान्यनुमानानि सन्तीत्याशङ्क्याह—

“मुक्तस्येति” । आद्येऽनुमाने मुक्तस्य ब्रह्मरूपतया उपाधिकृ-
तजीवत्वाभावेनाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च द्वितीयाद्यनुमाने जी-
वेश्वरविभागकाले तारतम्यसाधनं चेत् सिद्धसाधनं तद्विप्रकाले
चेत्पूर्वदोषानीतवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥

‘सैवानन्दस्य’त्यादिश्रुतिभिर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्ते-
पूतरोत्तरशतगुणत्वरूपतारनम्यमुपाधितारतम्येन यदन्तीभिर्निरू-
पाधिके स्वरूपानन्दे तारनम्यस्य यक्तुमशक्यत्वाच्च मुक्तौ तारन-
म्यमित्याह—“मानुषानन्दमिति” । एतेन प्रकृता यन्धनिवृत्तिः

तारतम्यस्य विश्रान्तिः स्वरूपानन्द एव हि ॥ ६१ ॥

अविद्याध्वस्तिरप्येका तारतम्यविवर्जिता ।

आनन्दस्य स्वरूपत्वान्न गुणत्वादिकल्पना ॥ ६२ ॥

सुखे वैषयिके यद्धि साधनैस्तारतम्यतः ।

तारतम्यं न तद्ब्रह्मस्वरूपानन्द इष्यते ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्रोतीत्यवासेर्ब्रह्मरूपता ।

स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा बन्धनिवृत्तित्वात् निगडबन्धनानिवृत्तिवदिति निरस्तं तारतम्यस्य गुणगत-जातित्वेन बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ अतएव निवृत्तिगततारतम्यसाधनमप्यपास्तं निवृत्तेर्निरतिशयत्वादित्याह—“अविद्याध्वस्तिरिति” । आनन्दस्य स्वरूपतया उभयवादिसिद्धेन गुणत्वाभावेन तथापि तस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ६२ ॥ वैषयिकसुखे साधनतारतम्यप्रयुक्ततारतम्ये सत्यपि स्वरूपानन्दे तदभावात् तारतम्यमित्याह—“सुखे ” इति ॥ ६३ ॥

सायुज्यादिगतमुक्तौ उत्कृष्टत्वव्यपदेशोऽप्युक्तत्वाभावंमात्रेण न तु स्वरूपेणेत्याह—“ब्रह्मन्निदिति ” । ननु सायुज्यं नैक्यं ‘चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती’त्यादिभूतौ सत्यपि भेदे सायुज्योक्तेः ‘सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गता’इत्यादौ सयुजां प्रवेशमात्रोक्तेश्च, सयुजोभावः सायुज्यमिति युजशब्देन सम्बन्धसंयोक्तैः ‘सालोक्यमथ सामीप्यं सारूप्यं योग एव चे’ति स्मृतौ सायुज्ये सम्बन्धकवाचकयोगशब्दप्रयोगाच्च तस्मात्सायुज्यं नाम क्षीरनीरयत् अन्यदेहाविष्टग्रहदेवतादिवच्च संश्लेषमात्रं नतैक्यमित्याशङ्क्य व्यापकेनेश्वरेण संश्लेषस्य नित्यसिद्धत्वेनापुमर्थत्वात् नचैतल्लोकस्थितस्य जीवस्य लोकान्तरस्थितालौकिकशरीराद्यच्छिन्नेनेश्वरेण संश्लेषः साध्यः ‘अत्र ब्रह्म समश्नुन’इति ध्युनेः उत्कृष्टगमनादिसाध्यब्रह्मलोकाद्यमित्यदुपाध्यवच्छिन्नजीवस्थानरच्छिन्नब्रह्मा-

यथा तथैव ताद्रूप्यं सायुज्यस्यापि सम्मतं ॥ ६४ ॥

सायुज्यस्य विभक्तत्वाभाव एव गिरोदितः ।

नवा सम्बन्धमात्रार्थः सायुज्यमिति शब्दतः ॥ ६५ ॥

श्रोत्रियस्येति वाक्येषु सर्वेष्वानन्दवर्णने ।

अकामहतमुक्तस्यैकत्वेपि सुखमद्वयं ॥ ६६ ॥

अन्तर्भावात्तदानन्दे सर्वानन्दस्य तद्विया ।

अतो मुक्तिसुखं सर्वतारतम्यविवर्जितं ॥ ६७ ॥

भेदरूपपरममुक्तेः पारलौकिकफलत्वाभावात् ‘ब्रह्मविदाप्नोति परं’मित्यादाववातंत्र्यद्वारूपत्ववत् सायुज्यस्यापि तद्रूपताया अङ्गीकरणीयत्वात् चन्द्रमसः सायुज्यमित्यादौ एकोपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्यन्तरवच्छिन्नेनैक्यानुपपत्तिवद्वानुपपत्तेरभावात् तथात्वमित्याह—“ अवाप्तेरिति ” ॥ ६४ ॥

प्रसिद्धार्थस्वीकारे बाधकस्योक्तत्वात्सायुज्यशब्दस्तावद्विमक्तत्वाभावाभिप्रायक इत्याह—“ सायुज्यस्येति ” ॥ ६५ ॥ यच्चोक्तरोतर शतशुद्धानन्दप्रकाशकवाक्येषु प्रतिवाक्यं मुक्तावकाशमहशतशब्दप्रयोगान्मानुषानन्दवदकामहतमुक्तानन्देषु तारतम्यं तन्नेत्याह—“ श्रोत्रियस्येति ” । ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीनि’ सर्वेषां लौकिकानन्दानां परमानन्दान्तर्भावाभिधानोपपत्तेर्ननु तस्य तस्याकामहतस्य तावानेवानन्द इति येन तत्रापि तारतम्यं कल्प्येन तथाच सर्वेषु वाक्येषु अकामहनस्य मुक्तस्यैकार्थ्येपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावात् न पृथ तस्मिन् तस्मिन् आनन्दे यत्कस्ये परामृश्यते तत्तदिन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वज्ञाभिधानोपपत्तेर्न ननु तारतम्यगृह्य स्वरूपानन्देऽप्यकाशं लभते इति द्वयंस्तारतम्यार्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

न मुक्तिः कर्मणा साध्या न ज्ञानादिसमुच्चयात् ।
 मुक्तेरनित्यतापत्तेस्तत्त्वज्ञानेन सा स्वयं ॥ ६८ ॥
 ज्ञानादेव भवेन्मुक्तिर्नान्यः पन्था इति श्रुतेः ।
 अज्ञानकृतसंसारबन्धो ज्ञानेन बाध्यते ॥ ३९ ॥
 मुक्तेर्भक्तिगरीयस्त्वं साधनातिशयस्तुतेः ।

ननु मुक्तिः प्रयागमरणादिकर्मसाध्येति मते ज्ञानकर्मसमुच्चय-
 साध्येति मते च प्रयागमरणादीनां वर्णाश्रमकर्मणां च विषमत्वात्
 मुक्तसुखं परस्परतारतम्यवर्तिकं न स्यादित्याशङ्क्याह—“न मुक्ति”
 रिति । केवलकर्मपक्षे समुच्चयपक्षे वा कर्मसाध्यत्वेन मुक्तेरनित्य-
 त्वापत्तेः ‘नान्यः पन्था’ इति श्रुतिविरोधाच्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य नि-
 शुण्णविषयतया गुणविषयत्वस्यैवाभावाच्च तत्र वैषम्यमिति द्वयो-
 र्जातपर्यायः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ननु ‘मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परश्चैकान्तम-
 किमानित्यादि’ स्मृत्या मुमुक्षुभक्तपेक्षया अमुमुक्षोरनन्यभक्तस्याधि-
 क्योक्तेः तदाधिक्यस्य लांकारीतिसिद्धत्वाच्च ‘भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
 सीति’ स्मृत्या अल्पभक्तिसाध्यमुत्तमपेक्षया अधिकमुक्तिहेतुभक्तेर-
 प्याधिक्योक्तेश्चेत्याशङ्क्याह—“मुक्तेरिति” । तत्रायं भावः
 फलमनिच्छतो या भक्तिस्तस्यास्तु गरीयस्त्व यत्प्रतिपादितं तत्तत्त्व-
 साक्षात्कारे त्वरासम्पादकं न तु मुक्तितारतम्याक्षेपकं किं पुनर्ग्रा-
 हणाः पुण्यादित्यत्र कैमुत्येन च साधनतारतम्येन नसाध्यतारतम्यं
 विवक्षितं किं तु विलम्बिततरणरूपफलसम्यग्धमात्रपर्यवसानं कै-
 मुत्यस्यापि त्वराफलालाभमात्रेणोपपत्तेः साधनमात्रतारतम्यस्य
 फलतारतम्याप्रयोजकत्वाच्च न हि दण्डतारतम्येन घटतारतम्यं क-
 चिदपि दृश्यते । ननु ‘साधनलोत्तमत्वेन साध्यमुत्तममाप्नुयुः ।
 ब्रह्मादयः कमेणैव यथानन्दधृतौ श्रुता’ इति ब्रह्मानन्दे ‘अधिकं तव
 विज्ञानमधिका च गतिस्तवेति’ साक्षान्मोक्षधर्मे च साधनतारतम्येन

किं पुनर्ब्राह्मणा इत्थं कैमुत्येन तथेप्सते ॥ ७०

ददामि बुद्धियोगं तमित्यत्राऽपि स्वयं हरिः ।

फलं भक्तेः परं ज्ञानं प्राहाज्ञाननिवृत्तये ॥ ७१

तस्मात्स्वरूपानन्दस्य स्वप्रकाशात्मरूपिणः ।

प्राप्तिर्मुक्तिर्न तत्राऽस्ति तारतम्यं कथचन ॥ ७२

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारोऽयं हरिपादयोः ।

सेवायै कृतआनन्दप्रदोऽस्तु सुविचारिणाम् ॥ ७३

सदानन्दविदा कृष्णपादपद्मरसाशिषा ।

कृतोऽयं सुहृदां भूयात्सदानन्दपदप्रदः ॥ ७४ ॥

इति अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे चतुर्थपरिच्छेदः समाप्तः ।

साध्ये तदुक्तिरिति चेन्न साधनोत्तमत्वेन साध्योत्तमत्वस्यापरमुक्तिविषयत्वात् विज्ञानगत्याधिक्योक्तेरपि साक्षात्कारप्रयोजकस्य गुणविषयज्ञानपरत्वाच्चेति न कश्चिदोप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ७२ ॥

॥ साधनतारतम्येन साध्यतारतम्यभङ्गः ॥

स्वकृतं कर्म भगवत्पदारविन्दे समर्पयति— “ अद्वैति ”

द्वाभ्यां ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यत्कृपालवर्ताऽप्यज्ञः सारं वेत्ति विचारणात् ।

वेदान्ततज्ज्ञवाक्यानां तं मुकुन्दमहं भजे ॥ १ ॥

इति श्रीश्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसामिलापिथीस-

द्धानन्दविद्वत्कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे मुक्तिनि-

रूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

॥ परिसमाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥